केन्द्रीय विद्यालय संगठन
Kendriya Vidyalaya Sangathan

संस्कृत (कोड सं. ११९)
Sanskrit (Code No. 119)

कक्षा/Class: IX

2024-25

विद्यार्थी अध्ययन सामग्री
Student Support Material

संदेश

विद्यालयी शिक्षा में शैक्षिक उत्कृष्टता प्राप्त करना केन्द्रीय विद्यालय संगठन की सर्वोच्च वरीयता है। हमारे विद्यार्थी, शिक्षक एवं शैक्षिक नेतृत्वकर्ता निरंतर उन्नति हेतु प्रयासरत रहते हैं। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के संदर्भ में योग्यता आधारित अधिगम एवं मूल्यांकन संबन्धित उद्देश्यों को प्राप्त करना तथा सीबीएसई के दिशा निर्देशों का पालन, वर्तमान में इस प्रयास को और भी चुनौतीपूर्ण बनाता है।

केन्द्रीय विद्यालय संगठन के पांचों **आंचलिक शिक्षा एवं प्रशिक्षण संस्थान** द्वारा संकलित यह 'विद्यार्थी सहायक सामाग्री' इसी दिशा में एक आवश्यक कदम है । यह सहायक सामग्री कक्षा 9 से 12 के विद्यार्थियों के लिए सभी महत्वपूर्ण विषयों पर तैयार की गयी है । केन्द्रीय विद्यालय संगठन की 'विद्यार्थी सहायक सामग्री' अपनी गुणवत्ता एवं परीक्षा संबंधी सामाग्री-संकलन की विशेषज्ञता के लिए जानी जाती है और अन्य शिक्षण संस्थान भी इसका उपयोग परीक्षा संबंधी पठन सामग्री की तरह करते रहे हैं । शुभ-आशा एवं विश्वास है कि यह सहायक सामग्री विद्यार्थियों की सहयोगी बनकर सतत मार्गदर्शन करते हुए उन्हें सफलता के लक्ष्य तक पहुंचाएगी ।

शुभाकांक्षा सहित ।

निधि पांडे
आयुक्त, केन्द्रीय विद्यालय संगठन

तत् त्वं पूषन् अपावृणु

केन्द्रीय विद्यालय संगठन

प्रभारी एवं संयोजक: श्री संजय, प्राचार्य, के.वि. जी.सी.सी.आर.पी.एफ. कादरपुर (गुरुग्राम संभाग)

पुनरीक्षण: के.वि.सं. शिक्षा एवं प्रशिक्षण का आंचलिक संस्थान चंडीगढ़

श्री रमाकांत आर्य, टी.जी.टी. (संस्कृत), के.वि. 3 बीआरडी चंडीगढ़ (चंडीगढ़ संभाग)

विषयानुक्रमणिका

क्र. सं.	विषयाः	पृष्ठसंख्या
01.	पाठ्यक्रमः	1-11
02.	अपठित – गद्यांशः/अनुच्छेदः	12-18
03.	पत्र-लेखनम्	19-33
04.	चित्रवर्णनम् / अनुच्छेदलेखनम्	34-41
05.	कथापूर्तिः/ संवादपूर्तिः	42-47
06.	उच्चारणस्थानम्	48-50
07.	सन्धिः	51-54
08.	कारक-उपपदविभक्त्यः	55-59
09.	शब्दरुपाणि	60-64
10.	धातुरुपाणि	65-71
11.	प्रत्ययाः	72-76
12.	अव्ययपदानि	77-80
13.	संख्या (1-100)	81-85
14.	गद्यांशः	86-89
15.	पद्यांशः	90-94
16.	नाट्यांशः	95-99
17.	प्रश्न-निर्माणम्	100-105
18.	श्लोक-अन्वयः अथवा भावार्थः	106-107
19.	प्रसंङ्गानुसारम् अर्थचयनम्	108-109
20.	पाठाधारित-कथापूर्तिः	110-111
21.	आदर्श प्रश्नपत्रम्-1	112-117
22.	आदर्श प्रश्नपत्रम्-1 अंकयोजना	118-120
23.	आदर्श प्रश्नपत्रम्-2	121-126

कक्षा – नवमी

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) कोड् सङ्ख्या - 119

पाठ्यक्रमः परीक्षानिर्देशाश्च (2024-25)

या अन्तस्स्थले विद्यमानान् विविधविचारान् भावान् विविधाः अनुभूतीः च सार्थकैः ध्वनिभिः लिखितैः सङ्केतैः च प्रकटयति व्यक्तीकरोति सा भाषा। वस्तुतः भाषा अभिप्रायप्रकटनस्यैव विशिष्टं साधनं वर्तते। समाजे जनानां परस्परं भावग्रहणाय, भावविनिमयाय भावावबोधनाय च भाषा एव सरलतमं स्पष्टतमं च साधनं विद्यते। संसारे द्विसहस्राधिकभाषाः अधुना जनैः प्रयुज्यन्ते यासु गीर्वाणभाषा देववाणी संस्कृतभाषा प्राचीनतमा समृद्धा चास्ति। अस्यामेव भाषायां चतुर्भिः वेदैः षड्वेदाङ्गैः च सुसम्पन्नाः चतुर्दशविद्याः, विज्ञानम्, आयुर्वेदः, गणितं योगशास्त्रादयश्च ग्रन्थाः सुनिबद्धाः विद्यन्ते । एतेन अनुमातुं शक्यते यत् संस्कृतं केवलं भावप्रकटीकरणस्य विचारविनिमयस्य च माध्यमः एव न अपितु एकं विशिष्टं जीवनदर्शनम् अपि विद्यते। इतिहासः प्रमाणमत्र यत् सृष्टेः आदितः अद्यावधिः यत् शिक्षणं ज्ञानविज्ञानं च अस्ति तत् सर्वं अस्यां भाषायामेव अतीव वैज्ञानिकविधिना सन्निहितम् अस्ति। मनसः गहनातिगहनभावानां विविधविचाराणां च स्पष्टतया प्रकटीकरणार्थं संस्कृतं विना अन्यत्र नैव विद्यते वैशिष्ट्यम्। भारतीयं सर्वस्वं विश्वस्य समग्रं तत्त्वं च अस्यां भाषायाम् अस्ति।

संस्कृतस्य भाषावैज्ञानिकत्त्वम् – ऐतिहासिक-वर्णनात्मक-तुलनात्मकाध्ययन-द्वारा भाषायाः प्रकृतेः विकासोत्पत्तेः संरचनायाः अध्ययनपूर्वकं सर्वेषां विषयाणां सैद्धान्तिकः निर्णयः भाषाविज्ञानेन क्रियते। भाषाविज्ञान-नामकशास्त्रे शब्दानाम् उत्पत्तिः, वाक्यानां संरचना इत्यादीनां विषयाणां विचारः क्रियते। भाषाविज्ञानस्य सम्बन्धः सर्वेषां मानवानां भाषाभिः सह अस्ति। एवं भाषाविज्ञाने ध्वनेः, ध्वनि-उच्चारणोपयोगिनां स्वरयन्त्रमुखजिह्वादि-अङ्गानां प्रकृति-प्रत्ययादीनां, संज्ञासर्वनाम-क्रिया-विशेषणादीनां नामाख्यात-उपसर्जननिपातानां पदपदार्थविषयकाणां विकारादीनां विकारमूलककारकाणाम् अन्येषां विविधविषयाणाञ्च अध्ययनं क्रियते। भाषाविज्ञाने संस्कृतभाषा-विषयक-वर्णोत्पत्ति-सिद्धान्तस्य अतीव वैज्ञानिकं निरूपणं कृतं वर्तते।

विश्वस्य सर्वासु भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा अस्ति। प्रायः सर्वासु भाषासु संस्कृतपरकशब्दाः उपलभ्यन्ते। संस्कृतभाषा भारतीयभाषाणां जननी इति कथ्यते। सर्वासु भारतीयभाषासु संस्कृतभाषा अन्तर्लीना अस्ति इति सर्वे अङ्गीकुर्वन्ति।

भारतदेशः बहुभाषी देशोऽस्ति। अस्मिन् देशे अनेकतायाम् एकतावर्धिनी भाषेयं सामाजिकसमरसतायै जीवनविकासाय च आवश्यकी वर्तते। संस्कृतस्य सांस्कृतिकं महत्त्वं वर्णयन्तः विद्वांसः कथयन्ति "भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा, संस्कृतिमूलं संस्कृतम्, साहित्यं संस्कृतिवाहकञ्च इति।" एषा संस्कृतिः न केवलं भारतस्य अपि तु विश्वस्य मुकुटायमाना अस्ति। उक्तं च-

सत्यमहिंसादिगुणैः श्रेष्ठा विश्वबन्धुत्वशिक्षिका।
विश्वशान्तिः सुखधात्री भारतीया हि संस्कृतिः॥

संस्कृतस्य व्यापकत्वं ज्ञायते अनेन पद्येन -

संस्कृते संस्कृतिर्ज्ञेया संस्कृते सकलाः कलाः।
संस्कृते सकलं ज्ञानं संस्कृते किन्न विद्यते॥

एवं संस्कृतभाषा परिनिष्ठिता, दोषरहिता, सरला, गभीरा, यथार्था वैज्ञानिकी च भाषा अस्ति। सम्प्रति युगेऽस्मिन् प्रमुखैः उद्देश्यैः संस्कृतभाषा शिक्षणीया अस्ति।

शिक्षणोद्देश्यानि –

* वसुधैव-कुटुम्बकम् इति भावनाविकासः।

* भारतीयभाषाणां संरक्षणम्।
* संस्कृतभाषया सम्प्रेषणकौशलविकासः।
* परस्परं संस्कृतसम्भाषणेन भावविनिमयः।
* संस्कृत-भाषया एव संस्कृत-शिक्षणम्।
* श्रवण-भाषण-पठन-लेखनेति चतुर्णां भाषिक-कौशलानां विकासः।
* बौद्धिकविकासपुरस्सरम् आध्यात्मिकनैतिकज्ञानम्।
* मानसिकविकासानन्दानुभूतिः रसानुभूतिश्च।
* भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं ज्ञानवर्धनञ्च।
* आत्मानुशासनसंस्थापनम्।
* भाषाशिक्षणकौशलानि वर्धनाय नैपुण्यप्राप्तिः।
* संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनेन ज्ञानानन्दस्य अनुभूतिः।
* मानवजीवनस्य विकासपूर्वकं कल्याणम्।
* संस्कृतभाषया छात्राणां सर्वविधविकासः।

शिक्षणप्रविधयः -

* संस्कृतमाध्यमेन सम्भाषणविधिना शनैः शनैः संस्कृत-शिक्षणं सम्भविष्यति। गतिवर्धनाय संस्कृताध्यापकैः धैर्येण स्वकीयाध्यापन-कार्यक्रमाणां नियोजनम्। रुचिकरभाषाभ्यासेन भाषिकोपलब्धिः। भाषिकाभ्यासाय वार्तालाप-कथाश्रवण-वादविवाद-संवाद-वर्णनपरकप्रतियोगिताभिः भाषाशिक्षणं कारयितुं शक्यते।
* विभिन्नप्रामाणिकसंस्थानां कार्यक्रमाः साहित्यसामग्र्यश्च प्रयुज्य उत्तमशिक्षणं कर्तुं शक्यते।
* संस्कृतभाषया उपलब्ध-दृश्य-श्रव्य-सामग्री-माध्यमेन भाषाभ्यासः।
* विभिन्नपाठ्यसामग्रीद्वारा शिक्षकः स्वकीयं शिक्षणकार्यं रुचिकरं कर्तुं शक्नोति।
* भाषाशिक्षकः छात्रान् स्नेहपूर्वकम् (आत्मीयभावेन) पाठयेत्।
* अद्यतनपूर्वकं साहित्यकोश-शब्दकोश-सन्दर्भग्रन्थानां सहायतया छात्राणां तत्परतावर्धनम्।
* प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये समन्वयस्थापनद्वारा नूतनशिक्षणविधिभिश्च संस्कृतशिक्षणम्।
* सङ्गणकमाध्यमेन अन्तर्जाले विद्यमानसामग्रीभिश्च संस्कृतशिक्षणम्।

कौशलानि-

* ज्ञानात्मक-अवबोधनात्मक-अनुप्रयोगात्मक-विश्लेषणात्मक-संश्लेषणात्मक-मूल्याङ्कनात्मक-लक्षिताधिगमनविशेषाः।
* **श्रवणकौशलम्** – भावाधिग्रहणाय ध्वन्यात्मकं भाषायाः प्रथमं कौशलम् इदम्। अस्य साधनानि- गुरुमुखम्, आकाशवाणी, दूरवाणी, परिवारसदस्याः, समाजः, कक्ष्याः, ध्वनिमुद्रणयन्त्रम्, दूरदर्शनम् इत्यादीनि।
* **भाषणकौशलम्**- भावाभिव्यक्तये ध्वन्यात्मकं भाषायाः इदं द्वितीयं कौशलम्। वाग्-रूपं भावप्रकटनम् एव भाषणम्, परिसरप्रभावेण आधारेण वा भाषणशक्तिः जायते।
* **पठनकौशलम्** – भावाधिग्रहणाय लिप्यात्मकं भाषायाः तृतीयं कौशलम् इदम्। (अर्थग्रहणपूर्वकं स्पष्टरूप-वाचनम् इत्यर्थः)
* **लेखनकौशलम्**- भावाभिव्यक्तये लिप्यात्मकं भाषायाः चतुर्थं कौशलम् इदम्। (ध्वनिरूपे विद्यमानं भाषांशं लिपिरूपे अवतारणं लेखनम् इति उच्यते)

कक्षा – नवमी (2024-25)
संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) कोड् सङ्ख्या - 119

आहत्य-अङ्काः - 80+20
आहत्य-कालांशाः – 200

वार्षिकमूल्याङ्कनाय निर्मिते प्रश्नपत्रे भागचतुष्टयं भविष्यति –

'क' भागः अपठितावबोधनम्	**10 अङ्काः**	**25 कालांशाः**
'ख' भागः रचनात्मकार्यम्	**15 अङ्काः**	**40 कालांशाः**
'ग' भागः अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	**25 अङ्काः**	**55 कालांशाः**
'घ' भागः पठितावबोधनम्	**30 अङ्काः**	**80 कालांशाः**

भागानुसारं विषयाः अङ्कविभाजनञ्च **80 अङ्काः**

क्र. सं.	विषयाः	प्रश्नप्रकाराः	मूल्यभारः
	'क' भागः अपठितावबोधनम् 10 अङ्काः		
1.	एकः गद्यांशः (80-100 शब्दपरिमितः)	अति-लघूत्तरात्मकौ पूर्णवाक्यात्मकौ शीर्षकम् (लघूत्तरात्मकः) भाषिककार्यम् (बहुविकल्पात्मकाः)	1×2=2 2×2=4 1×1=1 1×3=3
		पूर्णभारः	**10 अङ्काः**
	'ख' भागः रचनात्मककार्यम् 15 अङ्काः		
2.	औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रम् (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णं पत्रं लेखनीयम्)	निबन्धात्मकः	½×10=5
3.	चित्रवर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्	पूर्णवाक्यात्मकः	1×5=5
4.	संवादपूर्तिः / कथापूर्तिः (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णः संवादः / कथा लेखनीया)	निबन्धात्मकः	½×10=5
		पूर्णभारः	**15 अङ्काः**

'ग' भागः अनुप्रयुक्तव्याकरणम् 15 अङ्काः			
5.	उच्चारणस्थानम्	लघूत्तरात्मकाः	½×4=2
6.	सन्धिः	लघूत्तरात्मकाः	1×4=4
7.	कारक-उपपदविभक्तयः	बहुविकल्पात्मकाः	1×4=4
8.	शब्दरूपाणि	बहुविकल्पात्मकाः	1×4=4
9.	धातुरूपाणि	बहुविकल्पात्मकाः	1×4=4
10.	प्रत्ययाः	बहुविकल्पात्मकाः	1×3=3
11.	अव्ययानि	लघूत्तरात्मकाः	½×4=2
12	सङ्ख्या – 1-100 (1-4 केवलं प्रथमा-विभक्तौ)	लघूत्तरात्मकाः	½×4=2
		पूर्णभारः	**25 अङ्काः**
'घ' भागः पठितावबोधनम् 15 अङ्काः			
13.	गद्यांशः	अति-लघूत्तरात्मकौ पूर्णवाक्यात्मकः लघूत्तरात्मकौ (भाषिककार्यम्)	½×2=1 1×2=2 1×2=2
14.	पद्यांशः	अति-लघूत्तरात्मकौ पूर्णवाक्यात्मकः लघूत्तरात्मकौ (भाषिककार्यम्))	½×2=1 1×2=2 1×2=2
15.	नाट्यांशः	अति-लघूत्तरात्मकौ पूर्णवाक्यात्मकः लघूत्तरात्मकौ (भाषिककार्यम्)	½×2=1 1×2=2 1×2=2
16.	प्रश्ननिर्माणम्	पूर्णवाक्यात्मकाः	1×5=5
17.	अन्वयः अथवा भावार्थः (रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन)	निबन्धात्मकः	½×4=2
18.	प्रसङ्गानुसारम् अर्थचयनं कृत्वा लेखनम्	बहुविकल्पात्मकाः	1×4=4
19.	पाठाधारित-कथापूर्तिः (मञ्जूषापदसहायतया रिक्तस्थानपूर्तिः)	निबन्धात्मकः	½×8=4
		पूर्णभारः	**30 अङ्काः**
		सम्पूर्णभारः	**80 अङ्काः**

प्रश्नपत्र-प्रारूपम् /संरचना

कक्षा – नवमी (2024-25)

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) कोड् सङ्ख्या - 119

प्रश्नप्रकारः	प्रश्नानां सङ्ख्या	विभाग-सङ्ख्या	प्रतिप्रश्नम् अङ्कभारः	आहत्याङ्काः
बहुविकल्पात्मकाः 1 अङ्कः	3+4+4+4+3+4=22	6	1	22
अति-लघूत्तरात्मकाः ½ अङ्कः	2+2+2=6	3	½	3
अति-लघूत्तरात्मकाः 1 अङ्कः	2=2	1	1	2
निबन्धात्मकः ½ अङ्कः (रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन)	10+10+4+8 =32	4	½	16
दीर्घोत्तरात्मकाः 1 अङ्कः	5+2+2+2+5=16	5	1	16
दीर्घोत्तरात्मकाः 2 अङ्कौ	2=2	1	2	4
लघूत्तरात्मकाः ½ अङ्कः	4+4+4=12	3	½	6
लघूत्तरात्मकाः 1 अङ्कः	2+2+2+1+4=11	5	1	11
			आहत्याङ्काः	**80**

संस्कृतपाठ्यक्रमः (सम्प्रेषणात्मकम्) कोड् सङ्ख्या - 119

कक्षा-नवमी (2024-25)

वार्षिकं मूल्याङ्कनम्

'क' भागः **अपठितावबोधनम्**	**(10 अङ्काः)**
1. एकः अपठितः गद्यांशः 80-100 शब्दपरिमितः गद्यांशः, सरलकथा ➢ एकपदेन पूर्णवाक्येन च अवबोधनात्मकं कार्यम् (2+4) ➢ शीर्षकलेखनम् (1) ➢ अनुच्छेद – आधारितं भाषिकं कार्यम् (3) भाषिककार्याय तत्त्वानि - ✓ वाक्ये कर्तृ – क्रिया पदचयनम् ✓ विशेषण – विशेष्य चयनम् ✓ पर्याय – विलोमपद – चयनम्	10
'ख' भागः **रचनात्मककार्यम्**	**(15 अङ्काः)**
2. सङ्केताधारितम् औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रलेखनम् (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णं पत्रं लेखनीयम्)	5
3. चित्राधारितं वर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम् (मञ्जूषायाः सहायतया चित्रवर्णनम् अनुच्छेदलेखनं वा करणीयम्)	5
4. संवादपूर्तिः /कथापूर्तिः (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णः संवादः / कथा लेखनीया)	5
'ग' भागः **अनुप्रयुक्तव्याकरणम्**	**(25 अङ्काः)**
5. उच्चारणस्थानानि	2
6. सन्धिकार्यम् स्वरसन्धिः (2 अङ्कौ) ➢ दीर्घः, गुणः, वृद्धिः, यण्, अयादि व्यञ्जनसन्धिः (1 अङ्कः) ➢ वर्गीयप्रथमवर्णस्य तृतीयवर्णे परिवर्तनम् , 'म्' स्थाने अनुस्वारः, विसर्गसन्धिः (1 अङ्कः) ➢ उत्वम् , शत्वम्, षत्वम्, सत्वम्	4

7. कारक-उपपद-विभक्तयः ➢ द्वितीया – समया/निकषा, प्रति, विना, परितः, उभयतः ➢ तृतीया – सह/ समम्/ सार्धम्, विना, अलम्, हीन ➢ चतुर्थी – रुच्, दा (यच्छ्), नमः, कुप्, अलम् (सामर्थ्ये) ➢ पञ्चमी – विना, बहिः , भी, रक्ष् ➢ षष्ठी – उपरि, अधः, पुरतः, पृष्ठतः, वामतः, दक्षिणतः ➢ सप्तमी- स्निह्, विश्वस्, निपुण, कुशल	4
8. शब्दरूपाणि अजन्ताः (3 अङ्काः) पुँल्लिङ्गशब्दाः ➢ अजन्ताः - अकारान्तः - बालकवत्, इकारान्तः - कविवत्, उकारान्तः - साधुवत् ➢ हलन्तः - भवत् स्त्रीलिङ्गशब्दाः ➢ अजन्ताः - आकारान्तः - लतावत्, ईकारान्तः - नदीवत्, नपुंसकलिङ्गशब्दाः ➢ अजन्ताः - अकारान्तः - फलवत् सर्वनामशब्दाः (1 अङ्कः) ➢ अस्मद्, युष्मद्, तत्, किम् (त्रिषु लिङ्गेषु)	4
9. धातुरूपाणि परस्मैपदिनः (3 अङ्काः) ➢ भू, नम्, गम्, अस्, प्रच्छ्, कृ, ज्ञा, क्षाल्, नी (पञ्चलकारेषु) आत्मनेपदिनः (1 अङ्कः) ➢ सेव्, लभ्, रुच् - (लट्-लृट्लकारयोः)	4
10. प्रत्ययाः ➢ क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्, शतृ	3
11. अव्ययानि ➢ स्थानबोधकानि – अत्र, तत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, यत्र, एकत्र, उभयत्र ➢ कालबोधकानि – यदा,तदा, सर्वदा, एकदा, पुरा, अधुना, अद्य,श्वः,ह्यः ➢ प्रश्नबोधकानि – किम्,कुत्र,कति,कदा,कुतः,कथम्, किमर्थम् ➢ अन्यानि – च, अपि, यदि, तर्हि, यथा, तथा, सम्यक्, एव	2
12. सङ्ख्या – 1-100 (1-4 केवलं प्रथमा-विभक्तौ)	2

'घ' भागः पठितावबोधनम्	(30 अङ्काः)
13. गद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम् प्रश्नप्रकाराः – एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि भाषिककार्यम् – ➢ वाक्ये कर्तृ – क्रिया पदचयनम् ➢ विशेषण – विशेष्य चयनम् ➢ पर्याय – विलोमपद – चयनम्	5
14. पद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम् प्रश्नप्रकाराः – एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि भाषिककार्यम् – ➢ वाक्ये कर्तृ – क्रिया पदचयनम् ➢ विशेषण – विशेष्य चयनम् ➢ पर्याय – विलोमपद – चयनम्	5
15. नाट्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम् प्रश्नप्रकाराः – एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि भाषिककार्यम् – ➢ वाक्ये कर्तृ – क्रिया पदचयनम् ➢ विशेषण – विशेष्य चयनम् ➢ पर्याय – विलोमपद – चयनम्	5
16. वाक्येषु रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य उचितप्रश्ननिर्माणम्	5
17. एकस्य श्लोकस्य अन्वयः (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णः अन्वयः लेखनीयः)	2
18. पाठाधारित-कथापूर्तिः (मञ्जूषापदसहायतया रिक्तस्थानपूर्तिः)	4
19. प्रसङ्गानुसारम् अर्थचयनम् (पाठान् आधृत्य बहुविकल्पात्मकाः प्रश्नाः)	4

आहत्य – अङ्काः - 80

परीक्षायै निर्धारिताः पाठाः

पाठसङ्ख्या	पाठनाम	पाठसङ्ख्या	पाठनाम
प्रथमः पाठः	अविवेकः परमापदां पदम्	सप्तमः पाठः	तरवे नमोऽस्तु
द्वितीयः पाठः	पाथेयम्	अष्टमः पाठः	न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते
तृतीयः पाठः	विजयतां स्वदेशः	नवमः पाठः	कवयामि वयामि यामि
चतुर्थः पाठः	विद्यया भान्ति सद्गुणाः	दशमः पाठः	भारतीयं विज्ञानम् (केवलम् आन्तरिकमूल्याङ्कनाय)
पञ्चमः पाठः	कर्मणा याति संसिद्धिम्		
षष्ठः पाठः	तत् त्वम् असि	एकादशः पाठः	भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनम् (केवलम् आन्तरिकमूल्याङ्कनाय)

अवधेयम् -

* अनुप्रयुक्तव्याकरणस्य अंशानां चयनं यथासम्भवं 'मणिका-प्रथमो भागः इति' पाठ्यपुस्तकात् करणीयम्। यदि ततः न सम्भवति तर्हि 'मणिका-अभ्यासपुस्तकम्' इत्यस्मात् कर्तुं शक्यम्।

निर्धारित – पाठ्यपुस्तके-

1. **'मणिका'- प्रथमो भागः,** पाठ्यपुस्तकम् (प्रकाशनम् - केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड)
2. **'मणिका-अभ्यासपुस्तकम्' - प्रथमो भागः** (प्रकाशनम् - केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड)

आन्तरिक-मूल्याङ्कनम्
(20 अङ्काः)

उद्देश्यानि

- ❖ छात्राणां सृजनात्मकक्षमतायाः विकासः।
- ❖ श्रवण-भाषण-पठन-लेखनकौशलानां विकासः।
- ❖ चिन्तनक्षमतायाः आत्मविश्वासस्य च संवर्धनम्।

क्र. सं.	गतिविधयः	उदाहरणानि	अङ्काः	निर्देशाः	मूल्याङ्कनबिन्दवः
1.	**आवधिक-परीक्षाः (पीरियोडिक् - असैस्मैंट)**	लिखितपरीक्षा	05	विद्यालयेन समये समये लिखितपरीक्षाणाम् आयोजनं करणीयं भवति।	परीक्षासु यत्र विद्यार्थिनः श्रेष्ठाः अङ्काः स्युः तयोः द्वयोः परीक्षयोः एव अधिभारः ग्रहीतव्यः। अपि च आवधिकपरीक्षासु अपि प्रश्नेषु आन्तरिकविकल्पाः देयाः। मूल्याङ्कनसमये यदि छात्रः सर्वान् प्रश्नान् उत्तरति तर्हि छात्रहिताय यत्र अधिकाः अङ्काः सन्ति तेषाम् एव मूल्याङ्कनं करणीयम्।
2	**बहुविधमूल्याङ्कनम्**	❖ कक्षायां पाठितस्य पाठस्य लघुमूल्याङ्कनम् ❖ निर्गतपत्राणि ❖ प्रश्नोत्तरी ❖ मौखिकी परीक्षा ❖ प्रतियोगिताः ❖ प्रश्नमञ्चस्यायोजनम्	05	कक्षायां पाठित-पाठस्य विषयस्य वा बहुविधं मूल्याङ्कनम् अपेक्षितम् अस्ति। अनेन विद्यार्थिनां विविधकौशलानां मूल्याङ्कनं भवेत्।	❖मौलिकता ❖विषयसम्बद्धता ❖शुद्धता ❖समयबद्धता ❖प्रस्तुतीकरणम्
3.	**निवेशसूचिका (पोर्टफोलियो)**	❖ कक्षाकार्यम् ❖ सामूहिक-मूल्याङ्कनम् ❖ स्वमूल्याङ्कनम् ❖ विद्यार्थिनः विषयगताः उपलब्धयः	05	विद्यार्थिभिः कक्षायां कृतानां कार्याणाम् उपलब्धीनां च संरक्षणं संयोजनं च सञ्चिकायां पत्रावल्यां वा करणीयम्। एतेन समग्रं मूल्याङ्कनं प्रमाणिकत्वेन भवितुं शक्नोति।	❖ सुलेखः ❖ तथ्यात्मकता ❖ प्रामाणिकता ❖ समयबद्धता

4.	**भाषा-संवर्धनाय गतिविधयः** **(क) श्रवण-भाषण-कौशलम्**	❖ कथा ❖ संवादः/ वार्तालापः ❖ भाषणम् ❖ नाटकम् ❖ वार्ताः ❖ आशुभाषणम् ❖ संस्कृतगीतानि ❖ श्लोकोच्चारणम् ❖ प्रहेलिकाः	05	❖ छात्राः कामपि कथां श्रावयितुं शक्नुवन्ति। ❖ शिक्षकः कमपि विषयं सूचयित्वा परस्परं संवादं कारयितुं शक्नोति। ❖ दूरदर्शने वार्तावली इत्याख्यः संस्कृत-कार्यक्रमः प्रसारितः भवति तं द्रष्टुं छात्राः प्रेरणीयाः। ❖ श्रवण-कौशल-मूल्याङ्कनाय शिक्षकः स्वयम् अपि कथां श्रावयित्वा ततः सम्बद्ध-प्रश्नान् प्रष्टुं शक्नोति।	❖ उच्चारणम् ❖ शुद्धता ❖ समयबद्धता ❖ प्रस्तुतीकरणम् (आरोहावरोह-गतियति-प्रयोगः)
	(ख) लेखनकौशलम्	❖ विविधविषयान् आधृत्य मौलिकलेखनम् यथा– देशः, माता, पिता, गुरुः, विद्या पर्यावरणम्, योगः, समयस्य सदुपयोगः, शिक्षा, अनुशासनम् इत्यादयः। ❖ शैक्षिकभ्रमणस्य संस्कृतेन प्रतिवेदनलेखनम्। ❖ दैनन्दिनीलेखनम्। ❖ सङ्केताधारितं कथालेखनम्। ❖ भित्तिपत्रिकायाः निर्माणम्। ❖ श्रुतलेखः। ❖ सूक्तिलेखनम्।		❖ छात्राः यथाशक्यं कक्षायामेव लेखनकार्यं कुर्युः। ❖ टिप्पणी- पुस्तिकायाः निर्माणम्। ❖ वैयक्तिकपरीक्षणम्।	❖ विषय-सम्बद्धता ❖ शुद्धता (विशेषतः पञ्चमवर्णस्यप्रयोगः) ❖ समयबद्धता ❖ सुलेखः ❖ प्रस्तुतीकरणम्
	अवधातव्यम् –उपर्युक्त-गतिविधयः उदाहरणरूपेण प्रदत्ताः सन्ति। एतदतिरिच्य एतादृशाः अन्यगतिविधयः अपि भवितुमर्हन्ति।				

****

खण्डः - क
अपठितावबोधनम्

‘क’ खण्डः

विषयः-1 अपठित गद्यांश (10 अङ्काः)

अपठितावबोधने 80-100 शब्दपरिमितः एकः अपठित गद्यांशः दीयते। तं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृते लेखनीयानि।

एकपदेन पूर्णवाक्येन च शुद्धोत्तरलेखनाय ध्यातव्याः विषयाः-

1. प्रश्नवाचकपदम् किम् इति प्रथमं चिन्तयन्तु।
2. प्रश्नस्य अन्यपदानि अनुच्छेदस्य कस्मिन् वाक्ये सन्ति इति अवगच्छन्तु। तस्मिन् वाक्ये प्रश्नवाचकपदस्य लिंग-विभक्ति-वचनानूसानं यत् पदम् अस्ति तदेव उत्तरम् भवति।
3. प्रश्नवाचकपदानाम् आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिंग-विभक्ति-वचनानुसारं लिखन्तु।

शीर्षकलेखनम्

1. शीर्षके एकपदम् वा पदद्वयं वा पदत्रयं वा एव भवतु।
2. शीर्षके अनुच्छेदस्य विषयाधारितम् प्रथमा-विभक्ति पदम् षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमा विभक्तिपदं वा लिखत। यथा-
   प्रथमाविभक्ति पदम्- भारतम्/ पर्यटनम्/ व्यायामः/ सदाचारः/ दिनचर्या आदयः।
   षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमाविभक्तिपदम्- पर्यापरणस्य रक्षा/ बुद्धेः बलम्/ भारतस्य संस्कृतिः/ कालिदासस्य रचना इत्यादयः।

यथानिर्देशम् उत्तरत- (भाषिककार्यम्)

- ☐ अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदम् किम्/ क्रियापदम् किम्?
- ☐ अस्मिन् वाक्ये/ अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्/ विशेष्यपदम् किम्
- ☐ अस्मिन् अनुच्छेदे............ इति पदस्य समानार्थपदं किम्/ विलोमपदं किम्?

इत्येवं विधाः प्रश्नाः एव भवन्ति।

अभ्यासार्थम् अनुच्छेदाः

(1)

अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

संस्कृतसाहित्ये महाकवेः बाणभट्टस्य स्थानं सर्वोपरि अस्ति। अयं स्वकीयायाः सर्वप्रथमायाः गद्यकृतेः ‘हर्षचरितस्य’ प्रारम्भिके उच्छवासत्रये स्वकीय परिचयं दत्तवान्। अस्य जन्म वत्स गोत्रे अभवत्। कविः बाणभट्टः सारस्वतः ब्राह्मणः आसीत्। अस्य एकः पूर्वजः ‘कुबेरः’ इति नामा आसीत्। यः संस्कृतभाषायाः प्रकाण्डविद्वान् आसीत्। कुबेरस्य पौत्रः अर्थपतिः, बाणस्य पितामहः आसीत्। बाणस्य पितुः नाम चित्रभानुः आसीत्। महाकविः बाणभट्टः बाल्यकाले अभिभावकविहीनः जातः। अयं भ्रमणशीलः आसीत्, येन कारणात् तेन अनेकविधानां जनानां सम्पर्कः प्राप्तः। एकदा सः महाराज हर्षस्य राजसभां प्राप्तवान्। हर्षस्य राज्ये कतिषुचित् दिनेषु एव अस्य चरित्रस्य पाण्डित्यस्य च प्रभावः रूढः जातः, फलतश्च महाराजेन हर्षेण अयम् ‘वश्यवाणी कविचक्रवर्ती’ इति उपाधिना विभूषितः। महाकविबाणस्य प्रमुखाः तिस्रः रचनाः सन्ति- ‘हर्षचरितम्’, ‘कादम्बरी’ चण्डीशतकम् च।

प्रश्नः 1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) महाकवेः बाणभट्टस्य प्रथमरचना किम् अस्ति?
(ख) बाणस्य जन्म कस्मिन् गोत्रे अभवत्?
(ग) कविः बाणभट्टः कः ब्राह्मणः आसीत्?
(घ) बाणस्य जनकस्य नाम किम् आसीत्?

प्रश्नः 2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत-

(क) कुबेरः कः आसीत्?
(ख) महाराजेन हर्षेण बाणः केन उपाधिना विभूषितः?
(ग) महाकवेः बाणस्य प्रमुखाः रचनाः कति सन्ति ?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरं देयम्-

(क) “कुबेरस्य पौत्रः अर्थपतिः, बाणस्य पितामहः आसीत्”, वाक्यस्य कर्ता कः?
(ख) “अभवत् वत्सगोत्रे अस्य जन्म”, वाक्ये कर्तृ-क्रिया- अन्वितिः। कार्या।
(ग) “आचरणस्य” इत्यस्य पदस्य पर्यायवाचिपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत्।

प्रश्नः 4. एतस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत्।

(2)

अस्माकं देशस्य नाम' भारतवर्षम्' इति अस्ति। पुरा अस्माकं देशे भरतनामा दुष्यन्तपुत्रः महाप्रतापी राजा बंभूव। तस्य एवं सम्बन्धात् अस्य देशस्य नाम अपि 'भारतम्' इति प्रसिद्धम्। अस्मदीयः देशः प्रकृति-सम्पन्नः अस्ति। अत्र षड् ऋतवः यथासमयम् आगत्य भारतं विविधाभिः सुषमाभिः भूषयन्ति। अस्य क्रणौ रलाकरः दिवानक्तं प्रक्षालयति। नगाधिराजः हिमालयः अस्य मुकुट-माधुरीम् आधत्ते। गङ्गा-यमुनाद्यनेकाः नद्यः विविधेभ्यः स्थानेभ्यः निर्गत्य अस्य पावनत्वम् आपादयन्ति। अस्य भूमिः उर्वरा अस्ति। सर्वविधम् अन्नम् अत्र उपद्यते। अस्माकं देशः विश्वगुरुः अस्ति। अयं सभ्यतायाः प्रकाशम् अन्येभ्यः देशेभ्यः दत्तवान्। 'भारतवर्षम्' अनेकेषां भाषा-वेश-धर्म-संस्कृति-परम्पराणां देशः अस्ति। अयं वस्तुतः एकः महान् देशः अस्ति। अयम् अस्मभ्यम् अस्माकं प्राणेभ्यः अपि प्रियतरः अस्ति।

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत–

(क) अस्माकं देशस्य नाम किम् अस्ति?

(ख) दुष्यन्तस्य पुत्रस्य नाम किम् आसीत्?

(ग) भारतस्य चरणौ कः दिवानक्तं प्रक्षालयति?

(घ) नगाधिराजः हिमालयः भारतवर्षस्य किम् अस्ति?

प्रश्न: 2.पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) कस्य सम्बन्धाद् अस्य देशस्य नाम 'भारतम्' प्रसिद्धम् अभवत्?

(ख) विश्वगुरुः कः अस्ति?

(ग) 'भारतवर्षम्' कीदृशः देशः अस्ति?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) "अस्माकं देशस्य नाम भारतवर्षम् अस्ति" वाक्ये कर्ता कः?

(ख) "समुद्रः' इति शब्दस्य पर्यायम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

(ग) गत्वा' इति क्रियापदस्य विलोमपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्न: 4. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(3)

संसारे अनेकाः संस्कृतयः अदिताः अस्तंगताश्च। परं भारतीया संस्कृतिः इदानीमपि अक्षुण्णा वर्तते। अस्याः जीवनरसमूले आध्यात्मिकी भावना विद्यते। भारतीया संस्कृतिः कर्मसिद्धान्ते विश्वसिति, पुनर्जन्म खलु ध्रुवं मनुते। मनुष्येण सदा उच्चस्तरीयचिन्तनेन सह सरलजीवन यापनीयम्। एषा धर्मप्रधानत्वेन 'आचारः परमो धर्मः' इति स्वीकृत्य धर्मभावनाम्, औदार्यं सहिष्णुतां, भ्रातृत्वं च इमान् गुणान् सदाचारं च परिपालयितुमुपदिशति। धर्मस्य पालनेन भौतिकी उन्नतिर्भवति, अलौकिकं सुखं च प्राप्यते। भारतीय संस्कृतिः आध्यात्मिकभावनया सर्वभूतेषु आत्मनः सत्तामवलोकयति। भारतीयजीवनमूल्यम् 'वसुधैव कुटुम्बकम्' एषा जीवने आचरति। भारतीय संस्कृतिः उत्कृष्टानां विचाराणामाचाराणां च समवायो विद्यते। लोकमंगलभावना अस्याः मूलसिद्धान्तः।

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) संसारे अनेकाः का: उदिताः अस्तंगताश्च?

(ख) भारतीयसंस्कृते: मूले का भावना विद्यते?

(ग) इदानीम् अपि का अक्षुण्णा वर्तते?

(घ) भारतीया संस्कृतिः किं खलु ध्रुवं मन्यते?

प्रश्न: 2.पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) भारतीया संस्कृति: किं मनुते?

(ख) मनुष्येण सदा कीदृशं जीवन यापनीयम्?

(ग) धर्मस्य पालनेन किं भवति?

प्रश्न: 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) उदिताः' एतस्य विपरीतार्थकः शब्दः अत्र किम्?

(ख) धर्मस्य पालनेन अलौकिकं सुखं प्राप्यते" वाक्ये कर्ता कः?

(ग) दिव्यं' इत्यस्य पदस्य समानार्थी पदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्नः 4. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षक लिखत।

(4)

पृथ्वीजलाकाशवनस्पतयः जीवाश्च पर्यावरणसर्जकाः सन्ति। प्रकृत्याः समग्रं रूपमेव पर्यावरणमिति कथ्यते। पर्यावरणेन अस्माकं शरीरं मनः स्वास्थ्यं च प्रभावितानि भवन्ति। वर्तमानकाले प्राकृतिकसंसाधनानाम् असन्तुलितदोहनेन औद्योगिकविस्तारेण चास्माकं मृवायुजलानि दूषितानि। अनेन न केवलं वयम् अपितु वृक्षलता-गुल्मवायुजलजीवाः सर्वेऽपि प्रभाविताः सन्ति। वृक्षवनस्पतीनां पशुपक्षिणां चानेकाः दुर्लभाः प्रजातयः विलुप्यन्ते। सघनवनानि नश्यन्ति। अस्माभिः प्रतिश्वास विषपानं क्रियते। सततं क्रियमाणेन औद्योगिकीकरणेन पैट्रोलचालितवाहनैः च प्राणवायुः न्यूनतां प्राप्नोति, विषयुक्तः कार्बनडाइऑक्साइडवायुः वृद्धिम् आप्नोति। वायुप्रदूषणम् अम्लीयवर्षारूपेण परिणमति। विषयुक्तेन वायुना पृथिव्याम् ऊष्मा वृद्धिम् आप्नोति। वायुप्रदूषणनिवारणाय वनस्पतीनां वनानां च संरक्षणं परमावश्यकम्। पर्यावरणविशेषज्ञ मतानुसारेण भूभागस्य तृतीयांशः वनाच्छादितः भवेत्।

प्रश्नः 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) प्रकृत्याः समग्र रूपमेव किम् कथ्यते?

(ख) वयम् अपि प्रतिश्वासेन सह किं पिबामः?

(ग) कंस्य निवारणाय वनानां संरक्षणं परमावश्यकम्?

(घ) पर्यावरणविशेषज्ञमतानुसारेण भूभागस्य कियान् अंशः वनाच्छादितः भवेत्?

प्रश्नः 2. पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) पर्यावरणसर्जकाः के सन्ति?

(ख) पर्यावरणेन अस्माकं कानि प्रभावितानि भवन्ति?

(ग) वर्तमानकाले केन कारणेन मृवायुजलानि दूषितानि?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) "तस्याः समग्ररूपमेव पर्यावरणमिति कथ्यते" वाक्ये तस्याः सर्वनाम्नः स्थाने संज्ञाप्रयोगः कार्यः।

(ख) 'भाष्यते' इत्यस्य पर्यायम् अनुच्छेदात् चिनुत।

(ग) 'सुलभाः' इत्यस्य पदस्य विलोमपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्नः4. एतस्य गद्यखण्डस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(5)

रामायणं मम अभीष्टतमः ग्रन्थः। अस्य लौकिककाव्यस्य प्रादुर्भावः वैदिकवाङ्मयानन्तरम् अभवत्। रामायणं लौकिक संस्कृतभाषानिबद्धमयम् आदिकाव्यम् इति कथ्यते। अस्य ग्रन्थस्य रचना आदिकविना वाल्मीकिना कृता। अस्मिन् महाकाव्ये भगवतो रामचन्द्रस्य चरितं वर्णितं वर्तते। अस्मिन् काव्ये सप्तकाण्डानि सन्ति। दशरथनन्दनो रामो मानवतायाः आदर्शभूतः। त्रेतायुगे जातस्य परमादर्शभूतस्य रघुवंशस्य विविधाः कथाः जनैः सावधानतया कथ्यन्ते श्रूयन्ते च। महर्षिणा वाल्मीकिना रघुवंशचूडामणेः श्रीरामभद्रस्य सर्वा कथा रामायणे विलिखिता। बालकाण्डतः उत्तरकाण्डावधिः श्रीरामचन्द्रस्य कथा मुनिना रामायणे विलिखिता। रसस्य परिपाकः, अलङ्काराणां विन्यासः लौकिकछन्दांसि च रामायणे सर्वोत्कृष्टत्वं प्राप्नुवन्ति।

प्रश्नः 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(1) लेखककस्य अभीष्टतमः ग्रन्थः किम्?

(2) आदिकाव्यं किम् अस्ति?

(3) रामायणस्य रचना केन कृता?

(4) रामायणे कति काण्डानि सन्ति?

प्रश्नः 2. पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(1) रामायणस्य प्रादुर्भावः कदा अभवत्?

(2) रामायणे कस्य चरितं वर्णितम् अस्ति?

(3) काः कथाः जनैः सावधानतया श्रूयन्ते?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(1) "रामायणम् आदिकाव्यं कथ्यते" वाक्ये क्रिया का?

(2) "ग्रन्थः अस्ति मर्म अभीष्टतमः रामायणम्' वाक्ये कर्तृ-क्रिया-अन्वितिः कार्या।

(3) अनेकाः' इत्यस्य पदस्य पर्यायवाचि पदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्नः4. एतस्य गद्यखण्डस्य समुचितं शीर्षक देयम्।

(6)

अस्माकं राजस्थानं वीराणां जनको वर्तते। त्यागेन बलिदानेन च पूता अस्य भूमिः प्रणम्या। कवयः अपि काव्येषु अस्य गौरव-गीतानि गायन्ति। राजस्थानस्य वीराणां देशरक्षायै, स्वाभिमानं रक्षयितुञ्च कृतमात्मोस सगर्वं वदन्ति इतिहासविदः। राजस्थानस्य सभ्यतायाः उद्भवः विकासश्च अतिप्राचीनो वर्तते। कालीबंगा आहड़ादि स्थानेषु कृतेन उत्खननेन अस्याः सभ्यतायाः अस्तित्वं मोहनजोदड़ो-हड़प्पादिसभ्यतानां समकालिकं सिध्यति। पुरातात्विकसाक्ष्यैः सिध्यति यत् लक्षवर्षेभ्यः प्राक् राजस्थानस्य दक्षिणभागे बनासगम्भीरी बेड़चादिनदीनां च तटेषु निवासिनो मानवाः प्रस्तरयुगस्य आयुधैः मृगयां कुर्वन्ति स्म। प्रस्तरसभ्यतायाः चिह्नानि चर्मण्वत्यादिनदीनां समीपे समुपलब्धानि। ऋग्वेदानुसार राजस्थानीयस्य गंगानगरमण्डलस्य पूर्वस्यां सीमायां दृषद्वती सरित् वहति स्म प्रतीच्यां च सरस्वती नदी अवहत्। तस्मिन् समये अयं भू-भागः ब्रह्मावर्तनाम्ना कथ्यते स्म।

प्रश्न: 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) अस्माकं राजस्थानं केषां जनकः वर्तते?

(ख) के काव्येषु राजस्थानस्य गौरव-गीतानि गायन्ति?

(ग) कस्य: सभ्यतायाः उद्भवः विकासश्च अतिप्राचीनो वर्तते?

(घ) गंगानगरमण्डलस्य पूर्वस्यां सीमायां का सरित् वहति स्म?

प्रश्न: 2. पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) राजस्थानस्य विषये इतिहासविदः सगर्वं किं वदन्ति?

(ख) राजस्थानस्य सभ्यता कस्याः सभ्यतायाः समकालिकी सिध्यति?

(ग) लक्षवर्षेभ्यः प्राक् राजस्थानस्य दक्षिणभागे काः नद्यः वहन्ति स्म?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) "कवयः अस्य गौरवगीतानि गायन्ति" वाक्ये क्रिया का?

(ख) 'प्राप्तानि' इत्यस्य शब्दस्य पर्यायम् अनुच्छेदात् चिनुत।

(ग) 'प्रस्तर सभ्यतायाः' इति पदे समास निर्देशम् कुरुत।

प्रश्न: 4. एतस्य गद्यखण्डस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(7)

संसारे अनेकाः ऋतवः भवन्ति, किन्तु भारतवर्षे षड्ऋतवः प्रमुखाः सन्ति। तासां नामानि वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, शरद, हेमन्तः, शिशिरः सन्ति। एतासु ऋतुषु वर्षतः अति महत्त्वम् अस्ति यतो हि भारतदेशः एकः कृषिप्रधानदेशः अस्ति। भारतवर्षस्य कृषकाः ग्रामेषु एव वसन्ति। ते वर्षायाम् एव निर्भराः भवन्ति। ग्रीष्मतापेन सन्तप्तोऽयं लोकः वर्षासमये सुखानुभवं करोति। कृषकाः बलीवर्दान् संयोज्य क्षेत्रकर्षणमारभन्ते। क्षेत्रेषु एव भूरि शस्यं प्रजायते। सुवृष्ट्या मानवस्य जीवनं निर्विघ्नं प्रचलति। फल-पुष्प-लता-पादपादयः वनस्पतयः प्रसन्नतामभिव्यञ्जयन्ति। सायंसमये गोवः वनात् प्रतिनिवृत्य गोष्ठमुपगच्छन्ति। युवतयः वृक्षशाखासुदोलानन्दम् अनुभवन्ति। ब्रजस्थमन्दिरेषु 'घटाच्छटादर्शनम्' सज्जा प्रारभ्यते। वृन्दावने तु सर्वत्र रासलीलादर्शनं भवति।

प्रश्नः 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) भारतवर्षे कति ऋतवः प्रमुखाः सन्ति?

(ख) भारतदेशः कीदृशः देशोऽस्ति?

(ग) भारतदेशस्य कृषकाः कुत्र निवसन्ति?

(घ) रासलीलाया: दर्शनं कुत्र भवति?।

प्रश्न: 2. पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) षड्ऋतवः काः सन्ति?

(ख) अयं लोकः कदा सुखानुभवं करोति?

(ग) वर्षाकाले कृषकाः किं कुर्वन्ति ?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) 'ग्रीष्मः' शब्दस्य विपरीतार्थकः शब्दः अत्र कः?

(ख) "कृषका: वर्षायामेव निर्भराः भवन्ति" वाक्ये 'कृषकाः' इति संज्ञायाः स्थाने सर्वनामप्रयोग: कर्तव्यः।

(ग) 'फल-पुष्प-लता-पादपयः-वनस्पतयः च अत्र समास निर्देशं कुरुत।

प्रश्नः4. एतस्य गद्यखण्डस्य समुचितं शीर्षक लिखत।

(8)

अस्माकं देशः कृषिप्रधान देशोऽस्ति। ग्रामेषु एव कृषिकर्म भवति यतोहि अत्र देशस्य बहुसंख्यकाः मनुष्याः ग्रामेषु एवं वसन्ति। ग्रामवासिनां जीवनं सुखमयं भवति। प्रकृत्याः मनोरमरूपं ग्रामवासिनेभ्यः प्रसन्नतां ददाति। कुत्रचित् हरितशस्यमयी स्थली शोभते, क्वचित् च हरितानि क्षेत्राणि राजन्ते। वृक्षाः शोभया, पवनः स्वसुगंधिना पुष्पाणि च रूपेण ग्रामवासिनो मनोरञ्जनं कुर्वन्ति। पक्षिणां मधुरः कलरवः कर्णयोः मधुधारा सिञ्चति। उपवनानां शोभा ग्रामवासिनां जीवने सरसतायाः मधुरतायाः च संचारं करोति। क्वचित् पुष्पाणि विकसन्ति तु क्वचित् गुञ्जन्तो भ्रमराः पुष्पेषु भ्रमन्ति तेषां मधु च पिबन्ति। ग्रामं परितः क्षेत्राणि पीतपुष्पैः। ग्रामवासिनां मनांसि मोहयन्ति। ग्रामीणजनाः प्रकृतेः क्रोडे वर्धन्ते। स्वच्छः पवनः, दिनकरस्य रश्मय, पवित्रं स्वच्छं च जलं ग्रामीणजनानां स्वास्थ्य वर्धयन्ति।

प्रश्नः 1. एकपदेन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) अस्माकं देशः कीदृशो देशोऽस्ति?

(ख) कृषिकर्म कुत्र भवति?

(ग) पुष्पेषु के भ्रमन्ति?

(घ) ग्रामवासिनो जीवनं कीदृशं भवति?

प्रश्नः 2. पूर्णवाक्येन उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) ग्रामेषु क्षेत्रेषु के राजन्ते?

(ख) ग्रामवासिनां मनोरञ्जनं के कुर्वन्ति?

(ग) उपवनानां शोभा किं करोति?

प्रश्नः 3. निर्देशानुसारम् उत्तरम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

(क) 'अंके' इत्यस्य शब्दस्य पर्यायम् अनुच्छेदात् चिनुत।

(ख) "अस्माकं देश: कृषिप्रधान देशोऽस्ति" वाक्ये कर्ता कः?

(ग) 'दु:खमयम्' इत्यस्य पदस्य विलोम पदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

प्रश्नः 4. एतस्य गद्यखण्डस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तरकुञ्ची

उत्तर: (1)

(1) एकपदेन:- (क) हर्षचरितम् (ख) वत्सगोत्रे (ग) सारस्वतः (घ) चित्रभानुः

(2) पूर्णवाक्येन:-

(क) कुबेरः बाणस्य पूर्वजः आसीत्, यः संस्कृतभाषायाः प्रकाण्डविद्वान् आसीत्।

(ख) महाराजेन हर्षेण बाणः 'वश्यवाणी कविचक्रवर्ती' इति उपाधिना विभूषितः।

(ग) महाकवेः बाणस्य प्रमुखाः रचना: तिस्रः सन्ति-हर्षचरितम्, कादम्बरी चण्डीशतकम् च।

(3) निर्देशानुसारम्:- (क) अर्थपति:। (ख) अस्य जन्म वत्सगोत्रे अभवत्। (ग) चरित्रस्य।

(4) शीर्षकं:- महाकविः बाणभट्टः।

उत्तर: (2)

(1) एकपदेन:- (क) 'भारतवर्षम्' (ख) भरतः (ग) रत्नाकरः (घ) मुकुटम्

(2) पूर्णवाक्येन:-

(क) दुष्यन्तपुत्रभरतस्य सम्बन्धाद् अस्य देशस्य नाम 'भारतम्' प्रसिद्धम् अभवत्।

(ख) अस्माकं देशः भारतवर्षम् 'विश्वगुरुः' अस्ति।

(ग) 'भारतवर्षम्' अनेकेषां भाषा-वेशधर्म-संस्कृति-परम्पराणां देशः अस्ति।

(3) निर्देशानुसारम्:- (क) भारतवर्षम् (ख) रत्नाकरः (ग) आगत्य।

(4) शीर्षकं:- 'भारतवर्षम्।

उत्तर: (3)

(1) एकपदेन:- (क) संस्कृतयः (ख) आध्यात्मिकी (ग) भारतीया संस्कृतिः (घ) पुनर्जन्म।

(2) पूर्णवाक्येन:-

(क) भारतीय संस्कृतिः कर्मसिद्धान्ते विश्वसिति. पुनर्जन्म खलु ध्रुवं मनुते च।

(ख) मनुष्येण सदा उच्चस्तरीयचिन्तनेन सह सरलजीवन यापनीयम्।

(ग) धर्मस्य पालनेन भौतिकी उन्नतिर्भवति, अलौकिकं सुखं च प्राप्यते।

(3) निर्देशानुसारम्:- (क) अस्तंगताः। (ख) अलौकिक सुखम्। (ग) अलौकिकं।
(4) शीर्षकं:- भारतीया संस्कृतिः।

उत्तर: (4)

(1) एकपदेन:- (क) पर्यावरणम्, (ख) विषम्, (ग) वायुप्रदूषणस्य, (घ) तृतीयांशः।
(2) पूर्णवाक्येन:-
(क) पृथ्वीजलाकाशवनस्पतयः जीवाश्च पर्यावरणसर्जकाः सन्ति।
(ख) पर्यावरणेन अस्माकं शरीरं, मनः स्वास्थ्यं च प्रभावितानि भवन्ति।
(ग) वर्तमानकाले प्राकृतिकसंसाधनानाम् असन्तुलितदोहनेन औद्योगिकविस्तारेण चास्माक मृवायुजलानि दूषितानि।
(3) निर्देशानुसारम्:- (क) प्रकृत्याः (ख) कथ्यते (ग) दुर्लभाः
(4) शीर्षकं:- पर्यावरणप्रदूषणम्।

उत्तर: (5)

(1) एकपदेन:- (क) रामायणम् (ख) रामायणम् (ग) वाल्मीकिना (घ) सप्त।
(2) पूर्णवाक्येन:-
(1) रामायणस्य प्रादुर्भाव; वैदिकवाङ्मयानन्तरम् अभवत्।
(2) रामायणे भगवतो रामचन्द्रस्य चरितं वर्णितम् अस्ति।
(3) त्रेतायुगे जातः रघुवंशस्य विविधाः कथाः जनैः सावधानतया श्रूयन्ते।
(3) निर्देशानुसारम्:- (क) कथ्यते। (ख) रामायणं मम अभीष्टतमः ग्रन्थः अस्ति। (ग) विविधाः।
(4) शीर्षकं:- रामायणम्।

उत्तर: (6)

(1) एकपदेन:- (क) वीराणाम् (ख) कवयः (ग) राजस्थानस्य (घ) दृषद्वती
(2) पूर्णवाक्येन:-
(क) राजस्थानस्य वीराणाम् आत्मोत्सर्गम् इतिहासविदः सगर्वं वदन्ति।
(ख) राजस्थानस्य सभ्यता मोहनजोदड़ोहड़प्पादिसभ्यतानां समकालिकी सिध्यति।
(ग) लक्षवर्षेभ्यः प्राक् राजस्थानस्य दक्षिणभागे बनासगम्भीरी बेड़चादयः नद्यः वहन्ति स्म।
(3) निर्देशानुसारम्:- (क) गायन्ति। (ख) समुपलब्धानि। (ग) षष्ठी तत्पुरुषः।
(4) शीर्षकं:- अस्माकं राजस्थानम्।

उत्तर: (7)

(1) एकपदेन:- (क) षड्ऋतवः (ख) कृषिप्रधानः (ग) ग्रामेषु(घ) वृन्दावने
(2) पूर्णवाक्येन:-
(क) वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, शरद्, हेमन्तः शिशिरः चे षड्ऋतवः सन्ति।
(ख) ग्रीष्मतापेन सन्तप्तोऽयं लोकः वर्षासमये सुखानुभवं करोति।
(ग) वर्षाकाले कृषकाः बलीवर्दान् संयोज्य क्षेत्रेषु कर्षणमारभन्ते।

(3) निर्देशानुसारम्:- (क) शिशिरः। (ख) ते (वे सब)। (ग) द्वन्द्व समासः।
(4) शीर्षकं:- वर्षाकालः।

उत्तर: (8)

(1) एकपदेन:- (क) कृषिप्रधानः (ख) ग्रामेषु (ग) भ्रमराः (घ) सुखमयम्
(2) पूर्णवाक्येन:-
(क) ग्रामेषु क्षेत्रेषु हरितशस्यमयी स्थली हरितानि क्षेत्राणि च राजन्ते।
(ख) वृक्षाः शोभया, पवनः स्वसुगन्धिना पुष्पाणि च रूपेण ग्रामवासिनां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
(ग) उपवनानां शोभा ग्रामवासिनो जीवने सरसतायाः मधुरतायाश्च संचार करोति।
(3) निर्देशानुसारम्:- (क) क्रोडे(ख) अस्माकं देशः, (ग) सुखमयम्।
(4) शीर्षकं:- ग्राम्यजीवनम्।

****

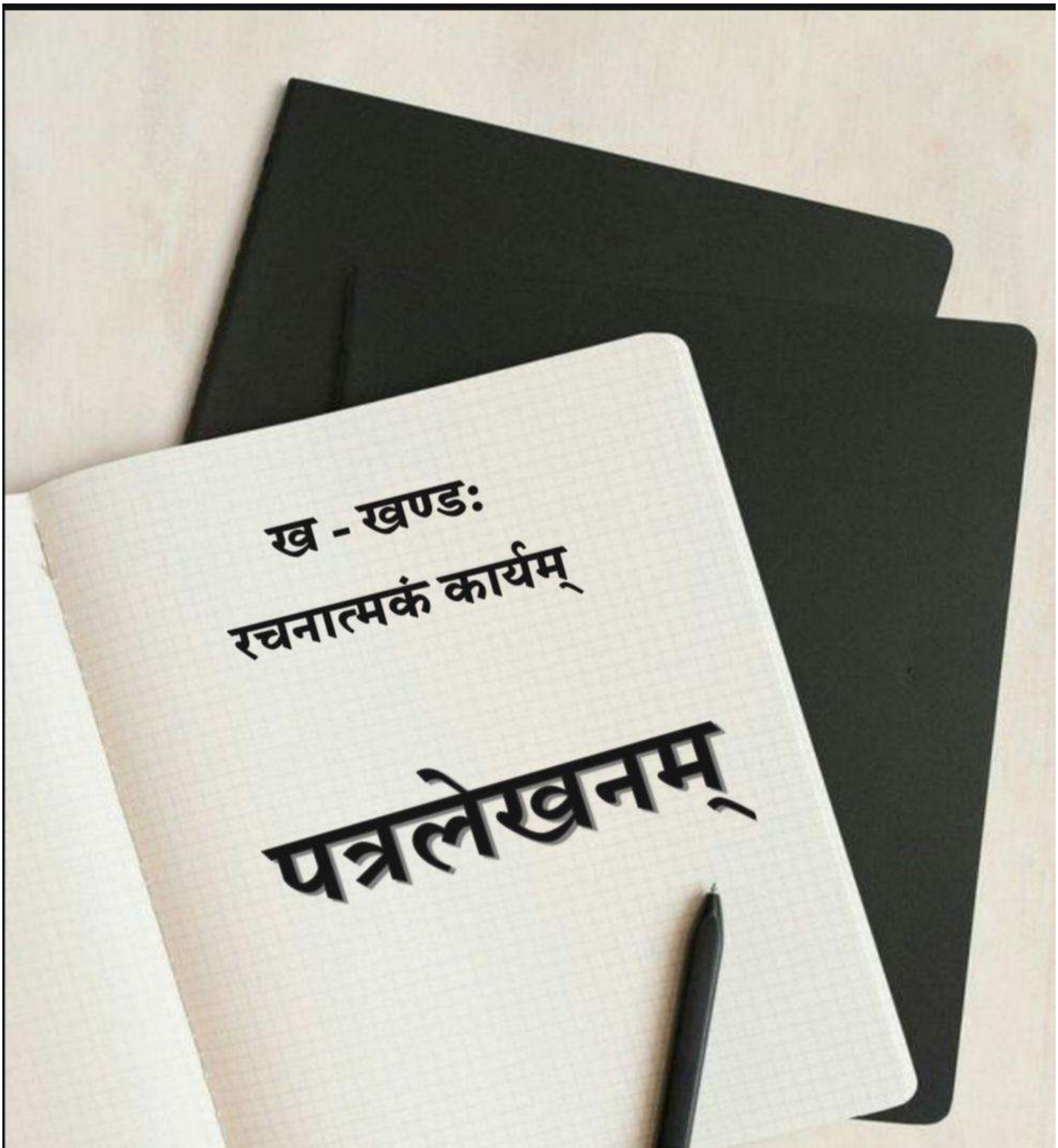
ख - खण्डः
रचनात्मकं कार्यम्
पत्रलेखनम्

'ख' खण्डः (15 अङ्काः)

विषयः-2, सङ्केताधारितम् औपचारिकं अथवा अनौपचारिक पत्रम्

पत्रलेखनम्-

दूर रहने वाले अपने संबन्धियों अथवा मित्रों की कुशलता जानने के लिए तथा अपनी कुशलता का समाचार देने के लिए पत्र एक साधन है। इसके अतिरिक्त अन्य कार्यालयी कार्यों के लिए भी पत्र लिखे जाते है।

पत्र के प्रकार-

1. अनौपचारिक पत्र-

अनौपचारिक पत्र अपने परिवार, सम्बन्धी व मित्र किसी भी व्यक्ति (जो परिचित है) को लिखा जाता है | इनको व्यक्तिगत पत्र भी कहा जाता है |

2. औपचारिक पत्र-

औपचारिक पत्र किसी भी कार्यालय में या संस्थान से जुड़े व्यक्ति को लिखा जाता है।

नोट - परीक्षा में संकेत आधारित पत्र ही पूछे जाते हैं | जिसके लिए दस (10) रिक्त स्थान दिए होते हैं | साथ में दी गई मञ्जूषा में दिए गए 10 पदों से इन रिक्त स्थानों में समुचित पद भरते हुए पत्र को पुनः लिखना होता है | परीक्षा में सामान्यतः अनौपचारिक पत्र ही पूछे जाते हैं |

पत्र लिखते समय ध्यान देने योग्य बातें निम्न हैं-

(i) पत्र के दायीं ओर स्थान अर्थात् भेजने वाले (प्रेषक) का पूरा पता तथा उसके नीचे दिनांक लिखी जाती है | स्थान के साथ पंचमी विभक्ति, ' तसिल्' (तः) प्रत्यय या नपुंसकलिंग प्रथमा विभक्ति , एकवचन का प्रयोग किया जा सकता है | जैसे – जयपुरात् , जयपुरतः, जयपुरम् आदि |

(ii) पत्र के बायीं ओर किनारे पर आदरसूचक, स्नेहसूचक संबोधन पदों का प्रयोग व्यक्ति के अनुरूप किया जाना चाहिए | जैसे – परमादरणीयाः पितृमहाभागाः ,प्रिय मित्र ! आदि |

(iii) संबोधन के नीचे यथानुरूप नमस्कारात्मक शब्द का प्रयोग किया जाना चाहिए | जैसे बड़ों के लिए प्रणामः, प्रणतिः, मित्रों के लिए – नमस्ते, वन्दे, नमोनमः आदि |

(iv) विषयवस्तु से पहले कुशल समाचार के लिए उपयुक्त पदों (अत्र कुशलं तत्रास्तु)का प्रयोग किया जाना चाहिए |

(v) मुख्य विषय को ध्यानपूर्वक पढ़कर तथानुरूप मञ्जूषा से पदों का प्रयोग करें |

(vi) मुख्य विषय के बाद छोटे – बड़ों को यथायोग्य अभिवादन सूचक शब्दों का प्रयोग करें |

(vii) अंत में दाहिनी ओर प्रेषक (भेजने वाले) के रूप में यथायोग्य भवदीयः, विनीतः, शुभेच्छुः, भवदाज्ञाकारी ,तव अभिन्न मित्रम् आदि शब्दों का प्रयोग करके नीचे अपना नाम लिखना चाहिए |

औपचारिक-पत्र के निम्न सात अंग होते हैं :-

(1) पत्र प्रापक (प्राप्त करने वाला) का पदनाम तथा पता।

(2) विषय- जिसके बारे में पत्र लिखा जा रहा है, उसे केवल एक ही वाक्य में शब्द-संकेतों में लिखें।

(3) संबोधन- जिसे पत्र लिखा जा रहा है- महोदय/ महोदया/ माननीय आदि ।

(4) विषय-वस्तु-इसे दो अनुच्छेदों में लिखें :

पहला अनुच्छेद - अपनी समस्या के बारे में लिखें।

दूसरा अनुच्छेद - आप उनसे क्या अपेक्षा रखते हैं, उसे लिखें तथा धन्यवाद के साथ समाप्त करें।

(5) हस्ताक्षर व नाम- भवदीय/भवदीया के नीचे अपने हस्ताक्षर करें तथा उसके नीचे अपना नाम लिखें।

(6) प्रेषक का पता- शहर का मुहल्ला/इलाका, शहर, पिनकोड।

(7) दिनांक।

अनौपचारिक पत्र का प्रारूप

(i) स्थान --------

(ii) दिनांक -------

(iii) संबोधन ----------

(iv) अभिवादन ----------

(v) कुशलक्षेम ------------- (vi) मुख्य सन्देश --

(vii) उपसंहार -------(परिवारजनों को अभिवादन)

(ix) प्रापक के साथ प्रेषक का संबंध-----

(x) प्रेषक का नाम -----------

औपचारिक पत्र का प्रारूप -

प्रधानाचार्य को प्रार्थना-पत्र

1. सेवायाम्

प्रधानाचार्य : महोदय:,

2. विद्यालय का नाम व पता............

3. विषय : (पत्र लिखने के कारण)।

4. माननीय: महोदय:,

5. पहला अनुच्छेद ....

दूसरा अनुच्छेद ....

6. भवत: आज्ञाकारी शिष्य:,

क० ख० ग०

कक्षा.....................

7. दिनांक: ....

सम्बोधन/ अभिवादन/ निवेदन

क्रम	सम्बन्ध	सम्बोधन	अभिवादन	निवेदन
1.	पुत्र का पिता को	(i) पूज्यपाद पित: ! (ii) आदरणीय पितृपाद ! (iii) पूज्यपाद पितृमहोदय ! (iv) पूज्यपादा: पितृमहोदया: ! (v) परमश्रद्धेयेषु पितृचरणेषु !	(i) सादरं नमो नम: । (ii) चरणारविन्देषु सादरं प्रणामम् । (iii) सादरं प्रणामम् । (iv) सादरं प्रणति: ।	(i) भवदाज्ञाकारी पुत्र: (ii) भवत: विनीत: बाल: (iii) भवदीय: प्रिय: सुत: (iv) भवत्प्रिय: सूनु: (v) भवदाज्ञापालक: सुत:
2.	पिता का पुत्र को	(i) प्रियपुत्र (नाम) !	(i) चिरञ्जीव ।	(i) त्वदीय: शुभचिन्तक:
3.	मित्र का मित्र को	(i) प्रियमित्र (नाम) ! (ii) प्रियसुहृद् (नाम)!	(i) नमो नम: । (ii) सप्रेम/सस्नेह नमो नम: । (iii) नमस्ते, वन्दे, अभिनन्दनम्	(i) भवदीयं मित्रम् (ii) तव स्निग्धं मित्रम् (iii) भवद् बन्धु: (iv) स्नेहाङ्कित:
4.	छोटे भाई को (अनुज)	(i) प्रिय (नाम) ! (ii) प्रिय भ्रातृवर (नाम) !	(i) शुभाशीर्वादम् (ii) प्रसीदतु	(i) भवदीयो भ्राता (ii) त्वदीयो भ्राता
5.	बड़े भाई को (अग्रज)	(i) आदरणीयभ्रातृपद ! (ii) आदरणीयभ्रात: !	(i) सादरं नमस्कारम् !	(i) भवदीयो भ्राता (ii) भवदाज्ञाकारी
6.	बहन का बड़े भाई (अग्रज) के लिए	(i) आदरणीयभ्रात: !	(i) नमस्कारम्	(i) भवदीया स्नेहाधीना भगिनी (ii) भवदीया भगिनी
7.	बहन का छोटे भाई (अनुज) को	(i) प्रियभ्रात: !	(i) शुभाशीर्वादम्	(i) भवदीया भगिनी
8.	भाई का बहन बड़ी/छोटी को	(i) आदरणीये भगिनि ! (ii) प्रिये भगिनि !	(i) शुभाशीर्वादम्	(i) भवदीय: प्रियभ्राता (ii) त्वदीय: प्रियभ्राता
9.	प्रकाशक आदि के लिए	(i) श्रीमान् प्रकाशक महोदय !	(i) नमो नम:	(i) भवदीय:/भवदीया (ii) भवत्क:/निवेदक:

औपचारिक पत्राणि

1. अस्वस्थतायाः हेतोः दिनद्वयस्य अवकाशार्थम् प्रधानाचार्यं प्रति लिखिते प्रार्थनापत्रे मञ्जूषायाः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- (अस्वस्थ होने के कारण दो दिन के अवकाश के लिए प्रधानाचार्य को लिखे गए प्रार्थना-पत्र में मञ्जूषा से पद चुनकर खाली स्थान भरिए।)

क.ख.ग. विद्यालयः
नव दिल्ली |

सेवायाम् ,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्य महोदयाः
(i) …………..
टैगोर गार्डन, नव दिल्ली |

विषय : एकस्य दिवसस्य (ii) …………. प्रार्थनापत्रम् |
आदरणीयाः (i) _______________।

सविनयं (ii) ____________ अस्ति यत् अहं (iii) ____________ आक्रान्तः अस्मि। एतस्मात् कारणात् विद्यालयम् आगन्तुम् (iv) _______________ अस्मि। अतः मह्यम् (v) _______________ अवकाशं प्रदाय (vi) _______________ अनुगृह्णन्तु। एतयोः दिवसयोः अध्ययनस्य या (vii) _______________ भविष्यति ताम् (viii) _______________ यतिष्ये।
(ix) _______________

भवदीयः शिष्यः
क, ख, ग

तिथिः (x) ________

मञ्जूषा- दूरीकर्तुम्, हानिः, धन्यवादः, दिनद्वयस्य, प्रधानाचार्याः, असमर्थः, माम्, तीव्रज्वरेण, निवेदनम्, 20-8-20…

उत्तराणि -

(i) प्रधानाचार्याः	(ii) निवेदनम्	(iii) तीव्रज्वरेण	(iv) असमर्थः	(v) दिनद्वयस्य
(vi) माम्	(vii) हानिः	(viii) दूरीकर्तुम्	(ix) धन्यवादः	(x) **20-8-20--**

प्रश्नः 2. विद्यालयस्य प्रधानाचार्यां प्रति लिखिते शुल्कक्षमाप्रार्थनापत्रे मञ्जूषायाः समुचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत- (विद्यालय की प्रधानाचार्या को लिखे गए शुल्क माफी प्रार्थना-पत्र में मञ्जूषा के समुचित पदों से खाली स्थान भरिए।)

परीक्षाभवनात्

सेवायाम् ,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्य महोदयाः
आदरणीयाः (i) _______________
केन्द्रीयः विद्यालयः , गुरुग्रामः |

विषय- शुल्कक्षमापनार्थं निवेदनम् |
(ii) _______________
(iii) _______________ निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता एकस्मिन् सर्वकारविद्यालये (iv) _______________ अस्ति। तस्य मासिकं (v) _______________ द्विसहस्र रूप्यकाणि अस्ति। अस्माकं परिवारे नव (vi) _______________ सन्ति। अस्मिन् सीमिते वर्तने विद्यालयस्य (vii) _______________ अतीव कठिनम् अस्ति। कृपया तदर्थं (viii) _______________ प्रदाय (ix) _______________ माम् अनुगृह्णन्तु।
(x) _______________

भवदीया आज्ञाकारिणी शिष्या
क, ख, ग

तिथि : 24-7-20……..

मञ्जूषा- सधन्यवादम्, भवत्यः, शिक्षाशुल्कप्रदानम्, वर्तनम्, लिपिकः, महोदयाः, प्रधानाचार्याः, सदस्याः, सविनयम्, स्वीकृतिम्

उत्तराणि-

(i) प्रधानाचार्याः (ii) महोदयाः (iii) सविनयम् (iv) लिपिकः (v) वर्तनम् (vi) सदस्याः
(vii) शिक्षाशुल्कप्रदानम् (viii) स्वीकृतिम् (ix) भवत्यः (x) सधन्यवादम्

प्रश्नः 3) भवत्याः नाम लतिका। भवती 'सुरवाणी सन्देशः' इति पत्रिकां पठति । ग्राहक शुल्के समाप्ते सति अग्रिमवर्षार्थं शुल्कप्रेषणाय अत्र लिखिते पत्रे रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम् |सहायतार्थे शब्दाः मञ्जूषायां प्रदत्ताः।। (आपका नाम लतिका है। आप 'सुरवाणी सन्देश' पत्रिका पढ़ती हैं। ग्राहक शुल्क समाप्त हो जाने पर अग्रिम वर्ष के लिए शुल्क भेजने के लिए लिखे गए पत्र में खाली स्थानों की पूर्ति कीजिए। सहायता के लिए शब्द मञ्जूषा में दिए गए हैं।)

88, आदर्शनगरम्
दिल्ली-110033
1 दिसम्बर 20……

सेवायाम्,
(i)……………… सम्पादक महोदयः
नई दिल्ली |
सादरं (ii). ………………. ।
अहम् 'सुरवाणी सन्देशः' इति (iii)……………….. नियमिता पाठिका अस्मि । मम(iv)……………….. अस्य वर्षस्य दिसम्बरमासे समाप्तम् भवति। अतः अनेन पत्रेण (v)………………. वार्षिकं ग्राहकशुल्कं 110/- रूप्यकाणि 'स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया' इति द्वारा (vi)……………… बैंक ड्राफ्ट संख्या 80065, 10-12-20…….. दिनाङ्कितं (vii)……………… । कृपया प्राप्तिपत्रं (viii)……………… अनुगृहीतां कुर्वन्तु ।
(ix)……….

(x) ………………..
संस्कृतोपासिका, लतिका

मञ्जूषा- पत्रिकायाः, सार्धम्, आदरणीयः, सधन्यवादम्, संलग्नम्, ग्राहकशुल्कम्, प्रेषयित्वा, भवदीया, वन्दे, प्रदेयम् ।

उत्तरम्

88, आदर्शनगरम्
दिल्ली-110033
11 दिसम्बर 20…………..

सेवायाम्,
(i) आदरणीयः सम्पादक महोदयः
नई दिल्ली |
सादरं (ii) वन्दे।
अहम् 'सुरवाणी सन्देशः' इति (iii) पत्रिकायाः नियमिता पाठिका अस्मि। मम (iv) ग्राहकशुल्कम् अस्य वर्षस्य दिसम्बरमासे समाप्तम् भवति । अतः अनेन पत्रेण (v) सार्धम् वार्षिकं ग्राहकशुल्कं 110/- रुप्यकाणि 'स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया' इति द्वारा (vi) प्रदेयम् बैंक ड्राफ्ट संख्या 80065, 10-12-20…….. दिनाङ्कितं (vii) संलग्नम्। कृपया प्राप्तिपत्रं (viii) प्रेषयित्वा अनुगृहीतां कुर्वन्तु।
(ix) सधन्यवादम्

(x)भवदीया .
संस्कृतोपासिका , लतिका

प्रश्नः 4. भवान् प्रियंवदः ,पश्चिमी दिल्ली क्षेत्रस्य मधुविहारे वसति। भवतः क्षेत्रे द्विनद्वयात् विद्युत् न आगच्छत्। अतः सर्वे क्षेत्रवासिनां पक्षतः आवासीय-कल्याण-संगठनस्य (R.W.A.) सचिवं प्रति तं निवेदयितुम् समस्यायाः समाधानाय इदं पत्रं मञ्जूषायाः पदानां सहायतया लिखतु भवान्। (आप प्रियंवद पश्चिमी दिल्ली क्षेत्र के मधु विहार क्षेत्र में रहते हैं। आपके क्षेत्र में दो दिनों से बिजली नहीं आई। इसलिए सब क्षेत्रवासियों की ओर से आवासीय-कल्याण-संगठन (R.W.A.) के मंत्री को समस्या के समाधान हेतु निवेदन करते हुए मंजूषा के शब्दों की सहायता से आप पत्र लिखिए।)

गृहसंख्या 10, वीथिका संख्या-2
मधुविहारम्, नव दिल्ली
दिनाङ्कः 10.10.20……..

सेवायाम्,
सचिवः
आवासीय-कल्याण-संगठनम् (R.W.A.)
(i) ………
नव दिल्ली
विषय : - वीथिका संख्या द्वयस्य क्षेत्रस्य विद्युत् समस्यायाः समाधानाय निवेदनम्।
महोदयः ,
निवेदनम् अस्ति यत् अस्माकं (ii) ………… विगत द्विनद्वयात् विद्युत् न (iii)…………अतः सर्वे जनाः महिलाः बालाश्च अतीव दु:खिनः सन्ति। सम्प्रति तु (iv) …………….. परीक्षाः भवन्ति। वर्षाकालः अपि वर्तते। स्थान-स्थाने तु (v) …………….. एव दृश्यते। अनेन जनानां सामान्य-व्यवहारमेव न चलति। अहम् अनेकवारं विद्युत्-. विभागस्य (vi) ……………. निवेदितवान्। परम् केवलं आश्वासनम् एव (vi) ……………. अभवत्। कार्यस्य उपरि केनापि ध्यानं न दत्तम्। अतः भवद्भ्यः प्रार्थये यत् अस्याः (viii) …………….. समाधानं शीघ्रमेव कारयतु भवान्; येन सर्वेषां कष्टानि दूरी भवन्तु। भवदीयः (ix) ……………. आभारिणः भविष्यामः। सधन्यवादम् !

निवेदकाः
(x) ……..

मञ्जूषा - सर्वे वीथिकावासिनः, समस्यायाः, मधुविहारम्, वयम्, छात्राणां, प्राप्तम्, क्षेत्रे, जलम्, अधिकारिणः, आगच्छत्।

उत्तरम् -

गृहसंख्या
वीथिका संख्या-2
मधुविहारम्, नव दिल्ली
दिनाङ्कः 10.10.2022

सेवायाम्,
सचिवः
आवासीय-कल्याण-संगठनस्य (R.W.A.)
(i)मधुविहारम्, नव दिल्ली
विषय : वीथिका संख्या द्वयस्य क्षेत्रस्य विद्युत् समास्यायाः समाधानाय निवेदनम्।
महोदयः,
निवेदनम् अस्ति यत् अस्माकं (ii) क्षेत्रे विगत द्विनद्वयात् विद्युत् न (iii) आगच्छत्। अतः सर्वे जनाः महिलाः बालाश्च अतीव दु:खिनः सन्ति। सम्प्रति तु (iv) छात्राणां परीक्षाः भवन्ति। वर्षाकालः अपि वर्तते। स्थान-स्थाने तु (v) जलम् एव दृश्यते। अनेन जनानां सामान्य व्यवहारमेव न चलति। अहम् अनेकवारं विद्युत्-विभागस्य (vi) अधिकारिणः निवेदितवान्। परम् केवलं आश्वासनम् एव (vii) प्राप्तम् अभवत्। कार्यस्य उपरि केनापि ध्यानं न दत्तम्। अतः भवद्भ्यः प्रार्थये यत् अस्याः (viii) समस्यायाः, समाधानं शीघ्रमेव कारयतु भवान्; येन सर्वेषां कष्टानि दूरी भवन्तु। भवदीयः (ix) वयम् आभारिणः भविष्यामः।
सधन्यवादम्

निवेदकाः
(x) सर्वे वीथिकावासिनः

प्रश्नः 5. मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतया पुस्तक-प्रेषणार्थं प्रकाशकं प्रति पत्रं लिखत।
(मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से पुस्तक भेजने के लिए प्रकाशक को पत्र लिखिए।)

सेवायाम्,
श्रीमान् (i) ………….. ,
(ii) ………………,

जवाहरलाल नेहरू मार्गः, पुणे।

विषय: - पुस्तक-प्रेषणार्थम् |
मान्यवराः,
अहं (iii) ………….. छात्रः अस्मि । भवद्भिः सद्यः प्रकाशितानि नवमकक्षायाः (iv) ………….. मया (v) अहं तेषु कानिचित् पुस्तकानि क्रेतुम् इच्छामि। कृपया अधोलिखितानि पाठ्यपुस्तकानि (vi) ……………. द्वारा शीघ्र (vii) …………..।
1. सरल संस्कृत व्याकरणम्।
2. शेमुषी संस्कृत पाठ्यपुस्तकम्।
(viii) ………………….
(ix) ………..,
आलोकनाथः
(x) ……………….,
हिमगिरि आवास योजना
नव दिल्ली -110090

मञ्जूषा- नवमकक्षायाः, प्रबन्धक-महोदयः, गृहसंख्या 27, श्री अक्षर प्रकाशन संस्था, पाठ्यपुस्तकानि, वी.पी.पी., भवताम् विश्वासपात्रः, प्रेषणीयानि, दृष्टानि, सधन्यवादम्।

उत्तरम् –
सेवायाम्,
श्रीमान् (i) प्रबन्धक-महोदयः,
(ii) श्री अक्षर प्रकाशन संस्था,
जवाहरलाल नेहरू मार्गः, पुणे।

विषय: - पुस्तक-प्रेषणार्थम् |
मान्यवराः,
अहं (iii) नवमकक्षायाः छात्रः अस्मि । भवद्भिः सद्यः प्रकाशितानि नवमकक्षायाः (iv) पाठ्यपुस्तकानि मया (v) दृष्टानि। अहं तेषु कानिचित् पुस्तकानि क्रेतुम् इच्छामि। कृपया अधोलिखितानि पाठ्यपुस्तकानि (vi) वी.पी.पी. द्वारा शीघ्रं (vii) प्रेषणीयानि।
1. सरल संस्कृत व्याकरणम्।
2. मणिका संस्कृत अभ्यासपुस्तकम् ।
(viii) सधन्यवादम्।

(IX) भवताम् विश्वासपात्रः,
आलोकनाथः
(x) गृहसंख्या 27,
हिमगिरि आवास योजना
नव दिल्ली -110090

****

अनौपचारिकपत्र - लेखनम्

1. भवान् सोमेशः। भवताम् विद्यालये गीतायाः श्लोकानाम् अन्त्याक्षरी आयोज्यते। स्वमित्रं देवांशः प्रति लिखिते अस्मिन् पत्रे मंजूषातः उचितानि पदानि गृहीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। **½x10=5**

गंगाछात्रावास:
(1)……………..
दिनांक: 02-10-2022

प्रिय मित्र (2)……………….
(3)………………..

अत्र सर्वं कुशलम्। अस्माकम् विद्यालये संस्कृतदिवसे एका (4)..........आयोज्यते। अस्माकं प्रतियोगिता (5)………… कक्षायाः छात्रैः (6)......... भविष्यति। अहम् स्वकक्षायाः प्रतिनिधिः। भवान् अपि तस्मिन् दिवसे अत्र आगत्य (7)……….. पश्यतु इति निवेदनम्। भवतः मातृपितृचरणयोः (8) ………………।

(9)................अभिन्नं मित्रम्

(10) ....

मञ्जूषा- सह, कार्यक्रमम्, अन्त्याक्षरीप्रतियोगिता, नमो नमः, प्रणामाः, सोमेशः, देवांश!, जयपुरतः, भवताम्, दशम्याः।

उत्तराणि-(1) जयपुरतः (2) देवांश! (3) नमो नमः, (4) अन्त्याक्षरीप्रतियोगिता, (5) दशम्याः, (6) सह, (7) कार्यक्रमम्, (8) प्रणामाः, (9) भवताम्, (10) सोमेशः।

प्रश्नः 2) विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवम् अधिकृत्य मित्रं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषाशब्दैः रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत।
(विद्यालय के वार्षिकोत्सव को अधिकृत करके मित्र को लिखे गए पत्र में मञ्जूषा के शब्दों से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।) (Complete this letter, with suitable words from the box, written to your friend specially mentioning the annual function of the school.)

(i) ____________

कुरुक्षेत्रम्।

तिथिः 10.10.20……

प्रिय (ii) ____________

(iii) ____________ तव पत्रम् अधिगतम्। मया पत्रेण ज्ञातं यत् गत सप्ताहे विद्यालयस्य (iv) ____________ आसीत्। त्वं सर्वे अध्यापकाः च (v) ____________ अतिष्ठन्। कार्यक्रमस्य मुख्यातिथिः (vi) ____________ आसीत्। सः (vii) ____________ कार्यक्रमस्य प्रशंसाम् अकरोत्। (viii) ____________ छात्रेभ्यः पुरस्कारान् प्रायच्छत्। पितृभ्यां सादरं (ix) ____________

भवतः (x) ____________

क०ख०ग०

मञ्जूषा- शिक्षानिदेशकः, मया, परीक्षाभवनम्, वार्षिकोत्सवः, व्यस्ताः, प्रणामाः, युष्माकम्, योग्येभ्यः, प्रियमित्रम्, मित्र !

उत्तराणि-

(i) परीक्षाभवनम्

कुरुक्षेत्रम्।

तिथिः 10.10.20…

प्रिय (ii) मित्र !

(iii) मया तव पत्रम् अधिगतम्। मया पत्रेण ज्ञातं यत् गत सप्ताहे विद्यालयस्य (iv) वार्षिकोत्सवः आसीत्। त्वं सर्वे अध्यापकाः च (v) व्यस्ताः अतिष्ठन्। कार्यक्रमस्य मुख्यातिथिः (vi) शिक्षानिदेशकः आसीत्। सः (vii) युष्माकम् कार्यक्रमस्य प्रशंसाम् अकरोत्। (viii) योग्येभ्यः छात्रेभ्यः पुरस्कारान् प्रायच्छत्। पितृभ्यां सादरं (ix) प्रणामाः।

भवतः (x) प्रियमित्रम्,

क०ख०ग०

प्रश्नः 3) भवान् वाराणस्यां स्थितः उमेशः। भवतः मित्रं सोमेन्द्रः प्रयागे वसति। सः नवम कक्षायां प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णः। तं प्रति लिखिते वर्धापनपत्रे मञ्जूषायाः उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।. (आप वाराणसी में स्थित उमेश हैं। आपका मित्र सोमेन्द्र प्रयाग में रहता है। वह नवमी कक्षा में प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण हुआ है। उसके हेतु लिए गए बधाई-पत्र में मञ्जूषा से उचित पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए।)

लक्ष्मीनारायण संस्कृत विद्यालयः

(i) …………

दिनाङ्कः 12-9-20……..

प्रिय मित्र (ii)……………

नमस्ते।

अत्र कुशलं (iii)……………….। भवतः पत्रं पठित्वा ज्ञातं यत् भवान् (iv)…………….. प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्। इदं (v)……………… मम चित्तं प्रफुल्लितम् जातम्। (vi)……………… एतत् सर्वं तव सतत परिश्रमस्य एव फलम् अस्ति। मम गृहस्य सर्वेषाम् (vii)……………. पक्षतः

भवते वर्धापनानि। भवान् उत्तरोत्तरं सफलतां प्राप्नोतु (viii)……………..अस्माकं शुभकामना। मातृपितृचरणेषु (ix) ……….. प्रणामाः। अनुजाय स्नेहराशिः।

भवतः सुहृद्

(x)…………..

मञ्जूषा - वाराणसीतः, मित्रवर्य!, तत्रास्तु, मम, एषा, ज्ञात्वा, उमेशः, परीक्षायाम्, सदस्यानाम्, सोमेन्द्र !

उत्तरम् -

लक्ष्मीनारायण संस्कृत विद्यालयः

(i) वाराणसीतः

दिनाङ्कः 12-9-20……..

प्रिय मित्र (ii) सोमेन्द्र!

नमस्ते।

अत्र कुशलं (iii) तत्रास्तु। भवतः पत्रं पठित्वा ज्ञातं यत् भवान् (iv) परीक्षायाम् प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्। इदं (v) ज्ञात्वा मम चित्तं प्रफुल्लितम् जातम्। (vi) मित्रवर्य! एतत् सर्वं तव सतत परिश्रमस्य एव फलम् अस्ति। मम गृहस्य सर्वेषाम् (vii) सदस्यानाम् पक्षतः भवते वर्धापनानि। भवान् उत्तरोत्तरं सफलतां प्राप्नोतु (viii) एषा अस्माकं शुभकामना। मातृपितृचरणेषु (ix) मम प्रणामाः। अनुजाय स्नेहराशिः।

भवतः सुहृद्

(x) उमेशः

प्रश्नः 4) मित्राय भगिनीविवाहस्य निमंत्रणपत्रम् भवान् विनोदः प्रयागात् लेखितुमिच्छति। अतः मञ्जूषायाः उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन् पत्रस्य पूर्तिः कृत्वा पत्रं पुनर्लिखतु भवान्। (आप विनोद प्रयाग से अपनी बहन के विवाह का निमन्त्रण-पत्र मित्र को लिखना चाहते हैं। अतः मञ्जूषा के उचित शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति करके इस पत्र को आप फिर से लिखिए।)

938, सेक्टर-4,

अरबन इस्टेट,

(i) ……………

तिथि: 20.7.20……

(ii) …………….. राहुल!

सप्रेम नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं (iii) ……………….. वृत्तं भवन्तं सूचयित्वा अहम् अतीव आनन्दम् अनुभवामि यत् मम भगिन्याः विवाह: (iv) …………….. दशम्यां तारिकायां, बुधवासरे, निश्चितः जातः। वरयात्रा (v) ……………….. आगमिष्यति। अहं त्वां प्रेमपूर्वकं पूर्वतः एव ज्ञापयामि येन त्वम् अत्र (vi) . ……….. पूर्वतः एव प्राप्तः स्याः। भवता पितृभ्यां सह अत्र अवश्यमेव आगन्तव्यम्। भवतां (vii) ……… सङ्गतिं साहाय्यं च अहं कामये। आदरणीयाभ्यां (viii) ……………….. सस्नेहं नमोनमः। तव पत्रोत्तरं (ix) …………|

(x) …………..

मञ्जूषा- स्निग्धां , प्रीतिदायकं, विनोदः, त्रिचतुर्दिनानि, प्रियमित्र, प्रयागम्, पितृभ्याम्, लक्ष्मणपुराद्, प्रतीक्षमाणः, अग्रिममासस्य।।

उत्तरम् -

938, सेक्टर-4,

अरबन इस्टेट,

(i) प्रयागम्

तिथि: 20.7.20……..

(ii) प्रियमित्र राहुल!

सप्रेम नमोनमः। अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं (iii) प्रीतिदायकं वृत्तं भवन्तं सूचयित्वा अहम् अतीव आनन्दम् अनुभवामि यत् मम भगिन्याः विवाहः (iv) अग्रिममासस्य दशम्यां तारिकायां, बुधवासरे, निश्चितः जातः। वरयात्रा (v) लक्ष्मणपुराद् आगमिष्यति। अहं त्वां प्रेमपूर्वकं पूर्वतः एव ज्ञापयामि येन त्वम् अत्र (vi) त्रिचतुर्दिनानि पूर्वतः एव प्राप्तः स्याः। भवता पितृभ्यां सह अत्र अवश्यमेव आगन्तव्यम्। भवतां (vii) स्निग्धां सङ्गतिं साहाय्यं च अहं कामये। आदरणीयाभ्यां (viii) पितृभ्याम् सस्नेह नमोनमः। तव पत्रोत्तरं (ix) प्रतीक्षमाणः।

भवत्सुहृद्,

(x) विनोदः

प्रश्नः 5) भवतः नाम राकेशः अस्ति। पितृनिधनशोकग्रस्तं स्वमित्रं दिनेशं प्रति लिखितमिदं सान्त्वनापत्रम् मञ्जूषायाः समुचितपदैः पूरयित्वा पुनर्लिखतु।(आपका नाम राकेश है। पिता की मृत्यु से शोक से पीड़ित अपने मित्र दिनेश को लिखे हुए इस सान्त्वना-पत्र को मञ्जूषा के उचित शब्दों से पूरा करते हुए फिर से लिखिए।)

(i) ……………….. छात्रावासः
हमीरपुरम्।
दिनाङ्कः 11.10.20……..

(ii) ……………….. दिनेश !
नमोनमः।
तव पत्रे (ii) ………………. निधनविषयिकी सूचनाम् अधिगम्य मम हृदये (iv) ………………. इव अभूत्। तव उपरि अयम् कीदृशः (v) ……………….. प्रहारः विधातुः? भवान् न केवलम् (vi) ………………. एव, अपितु मातरमपि समाश्वासयतु। शोकेन रोदनेन च न किमपि (vii) ………… । भगवान् भवद्भ्यः दुःखसहनक्षमता (viii) ………….. इति (ix) …………..

भवदीयं मित्रम्,
(x) …………

मञ्जूषा- वज्रपात,	प्रार्थना,	श्रीराम,	आत्मानम्,	प्रिय मित्र!,	पूज्यपितृपादानां,	मार्मिकः,	सिध्यति,	राकेशः,	दद्यात्।

उत्तरम्-

(i) श्रीराम छात्रावासः
हमीरपुरम्।
दिनाङ्कः 11.10.20……..

(ii) प्रिय मित्र दिनेश!
नमोनमः।
तव पत्रे (iii) पूज्यपितृपादानां निधनविषयिकी सूचनाम् अधिगम्य मम हृदये (iv) वज्रपात इव अभूत्। तव उपरि अयम् कीदृशः (v) मार्मिकः प्रहारः विधातुः? भवान् न केवलम् (vi) आत्मानम् एव, अपितु मातरमपि समाश्वासयतु। शोकेन रोदनेन च न किमपि (vii) सिध्यति। भगवान् भवद्भ्यः दुःखसहनक्षमतां (viii) दद्यात् इति (ix) प्रार्थना।

भवदीयं मित्रम्,
(x) राकेशः

प्रश्नः 6) स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन्तः मित्रं प्रति लिखिते अस्मिन् पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत। (अपने विद्यालय का वर्णन करते हुए मित्र को लिखे इस पत्र में खाली स्थानों को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से पूरा कीजिए।)

(i) ………..
तिथि: 20.12.20……..

प्रिय (ii) ………..
(iii) ……….. भवतः पत्रम् प्राप्तम्। अहम् अधुना स्वविद्यालयस्य (iv) …………… कर्तुम् इच्छामि। मम (v) ……………. अतीव (vi) ….. अस्ति। मम विद्यालये विशालं (vii) ……………….”, समृद्धाः प्रयोगशालाः, सुन्दरः (viii) ……………….. च सन्ति। उपप्रधानाचार्यः अतीव कर्मठः (ix) ………. ……. च अस्ति।अस्माकम् (x) ……………….. मनोयोगेन पाठयन्ति। सर्वे छात्राः अपि योग्याः सन्ति। विस्तरेण पुनः लेखिष्यामि।

तव मित्रम्,
क० ख० ग०

मञ्जूषा- वर्णनं,	नमस्ते,	क्रीडाक्षेत्रम्,	विद्यालयः,	शोभनः,	पुस्तकालयः,	सद्व्यवहारशीलः,	परीक्षाभवनम्,	वयस्य!,	अध्यापकाः।

उत्तरम् -

(i) परीक्षाभवनम्
तिथि: 20.12.20……..

प्रिय (ii) वयस्य!
(iii) नमस्ते।
भवतः पत्रम् प्राप्तम्। अहम् अधुना स्वविद्यालयस्य (iv) वर्णनं कर्तुम् इच्छामि। मम (v) विद्यालयः अतीव (vi) शोभनः अस्ति। मम विद्यालये विशालं (vii) क्रीडाक्षेत्रम्, समृद्धाः प्रयोगशालाः, सुन्दरः (viii) पुस्तकालयः च सन्ति। उपप्रधानाचार्यः अतीव कर्मठः (ix) सद्व्यवहारशीलः च अस्ति। अस्माकम् (x) अध्यापकाः मनोयोगेन पाठयन्ति। सर्वे छात्राः अपि योग्याः सन्ति। विस्तरेण पुन: लेखिष्यामि।

तव मित्रम्,
क० ख० ग०

7. सुकन्या कोलकातानगरे छात्रावासे निवसति। सा विद्यालयतः शैक्षिकभ्रमणाय भुवनेश्वरं गन्तुम् इच्छति। एतदर्थम् अनुमतिं राशिं च प्राप्तुं सा नवदिल्लीस्थं पितरं प्रति पत्रम् एकं लिखति। मञ्जूषातः पदानि विचित्य पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

छात्रावासः
राजकीयः विद्यालयः
(i) _______________
तिथि: 25-2-20XX

माननीयाः पितृवर्याः!
सादरं प्रणमामि।
भवतः पत्रं प्राप्तम्। मम (ii) _______________ परीक्षा समाप्ता। परीक्षापत्राणि अतिशोभनानि जातानि। यावत् परीक्षापरिणामः न आगच्छति तावत् आगामिमासस्य प्रथमसप्ताहे (iii) _______________ विद्यालयस्य अध्यापिकाः अस्मान् शैक्षिकभ्रमणाय (iv) _______________ नेष्यन्ति। अहम् अपि ताभिः (v) _______________ गन्तुम् इच्छामि। एतदर्थम् मया कक्षाध्यापिकायै (vi) _______________ रूप्यकाणि दातव्यानि सन्ति। अतः यदि अनुमतिः (vii) _______________ तर्हि अहम् अपि गच्छेयम्। ज्ञानवर्धनार्थम् एतत् अतिरिच्य अवसरं च पश्यामि। अतः कृपया उपर्युक्तां राशिं प्रेषयित्वा माम् अनुगृहीतां कुर्वन्तु।
सर्वेभ्यः मम (viii) _______________ निवेदनीयाः।

भवतां प्रिया (ix) _______________
सुकन्या

वेष्टनम्-
श्री देवदत्त, महापात्रः
1/30, साकेत, नव दिल्ली – (x) ____________

मञ्जूषाः- प्रणामाः, सह, कोलकातातः, स्यात्, पञ्चशतम्, 110019, भुवनेश्वरम्, प्रथमसत्रीया, मम, पुत्री

उत्तराणि-

(i) कोलकातातः	(ii) प्रथमसत्रीया	(iii) मम	(iv) भुवनेश्वरम्	(v) सह
(vi) पञ्चशतम्	(vii) स्यात्	(viii) प्रणामाः	(ix) पुत्री	(x) 110019

अतिरिक्त – उदाहरणानि

1. सौम्यः दिल्ली नगरे वसति। तस्य मित्रं सुमतिः असमप्रदेशे वसति। सौम्येन गणतन्त्रदिवसस्य शोभायात्रायां भागः गृहीतः। सः स्वानुभवान् स्वमित्रं सुमतिं प्रति पत्रे लिखति। मञ्जूषातः पदानि विचित्य पत्रं पूरयन्तु।

ए-14, वसन्तविहारः
नवदिल्लीतः
तिथि: 05-05-20XX

प्रियसखि सुमते !
(i) ____________
अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहं (ii) ____________ सज्जायां व्यस्तः आसम्। अतः विलम्बेन तव पत्रस्य उत्तरं ददामि। अस्मिन् वर्षे मयापि गणतन्त्रदिवसस्य शोभायात्रायां भागः (iii) ____________।
अस्माकं विद्यालयस्य (iv) ____________ राजपथे स्वकलायाः प्रदर्शनम् अकरोत्। अहं गरबानृत्यस्य (v) ____________ आसम्। छात्राणां राष्ट्रगानस्य ओजस्वी ध्वनिः (vi) ____________ गुञ्जितम् अकरोत्। स्वराष्ट्रस्य सैन्यबलानां पराक्रमप्रदर्शनानि विचित्रवर्णानि परिदृश्यानि (vii) ____________ च दृष्ट्वा अहं गौरवान्वितः(viii) ____________ बाल्यावस्थायाः स्वप्नः तत्र पूर्जातः।
(ix) ____________ वन्दनीयौ।

भवत्याः (x) ____________
सौम्यः

मञ्जूषाः- पितरौ, गृहीतः, नमस्ते, मम, सुहृद्, राजपथम्, वाद्यवृन्दम्, लोकनृत्यानि, गणतन्त्र दिवस समारोहस्य, प्रमुख-सञ्चालकः।

उत्तराणि-

(i) नमस्ते (ii) गणतन्त्रदिवस समारोहस्य (iii) गृहीतः (iv) वाद्यवृन्दम् (v) प्रमुख-सञ्चालकः
(vi) राजपथम् (vii) लोकनृत्यानि (viii) मम (ix) पितरौ (x) सुहृद्।

2. विकासः नैनीतालस्य एकस्मिन् विद्यालये पठति। सः छात्रावासात् अमेरिका-वास्तव्यं मित्रं जोसेफम् नैनीतालविषये पत्रम् एकं लिखति। मञ्जूषातः पदानि विचित्य पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

छात्रावासः
(i) _______
तिथिः 20-01-20XX

प्रिय (ii) _______ जोसेफ!
(iii) _______
गतमासे आवयोः दूरभाषेण वार्तालापः अभवत्। (iv) _______ एव अत्र हिमपातः आरभत। तं द्रष्टुम् अनेके यात्रिणः दूरतः आगताः आसन्। नैनीसरः अत्र एक विशेषम् आकर्षणस्थलम् अस्ति, तस्य अपि जलं (v) _______ आसीत्। तदा तत्र नौकाविहारः तु सम्भवः नासीत् किन्तु (vi) _______ आनन्दिताः आसन्। भयङ्करे शीतेऽपि यात्रिणः 'चाइना-पीक' इति स्थानं द्रष्टुम् गताः आसन्। अत्रत्यानि प्राकृतिकदृश्यानि आकर्षकाणि मनोरमाणि च सन्ति।
यात्रीणां समूहम् (vii) _______ स्थानीयाः आपणिकाः प्रमुदिताः आसन्। भोजनालयेषु आवासः दुर्लभः अभवत् निवासाय (viii) _______ भाटकं प्रवृद्धम् आसीत्। अहम् इच्छामि यत् ईदृशे अवसरे भवान् अपि भारते आगच्छेत् पर्वतीयस्थलस्य च आनन्दम् (ix) _______।
अग्रिम दिसम्बरमासे जनवरीमासे वा भवान् अत्र आगमिष्यति इति मे हार्दिकी कामना।
सधन्यवादम्,

(x) _______ मित्रम्,
विकासः

मञ्जूषाः - भवताम्, दृष्ट्वा, नैनीतालम्, अनुभवेत्, मित्र, प्रकोष्ठानाम्, हिमीभूतम्, नमो नमः, दिनद्वयानन्तरम्, स्केटिंगप्रेमिणः।

उत्तराणि-

(i) नैनीतालम् (ii) मित्र (iii) नमो नमः (iv) दिनद्वयानन्तरम् (v) हिमीभूतम्
(vi) स्केटिंगप्रेमिणः (vii) दृष्ट्वा (viii) प्रकोष्ठानाम् (ix) अनुभवेत् (x) भवताम्।

3. भवती जागृतिः, शिक्षा शुल्क-आवास शुल्क-परीक्षा शुल्कादीनामर्थे धनं प्रेषणार्थं स्व पितरं पत्रं लिखितुम् इच्छति। मञ्जूषायाः सहायतया भवती तत्सम्पूरयत।
(आप जागृति शिक्षा, आवास तथा परीक्षा शुल्क आदि हेतु धन भेजने के लिए पिता जी को पत्र लिखना चाहती हैं। मंजूषा की सहायता से उसे पूर्ण कीजिए। You are Jagriti and you want to write a letter to your father for sending you money for your house, education and examination fees. With the help of word box, complete their letter.)

छात्रावासः (कन्यार्थम्)
कन्या गुरुकुल विद्यालयः
द्रौणस्थली (उत्तराखण्डः)
दिनाङ्क : 20-06-20---.

पूजास्पदं पितृचरणाः!
सादरं प्रणामः।
आशास्यते तत्र परिवारे सर्वे जनाः (i) _______________ भविष्यन्ति। अहम् अपि अत्र स्वस्था अस्मि। अत्र (ii) _______________ वातावरणम् अतीव शोभनं लाभप्रदं चास्ति। काचिद् अपि (iii) _______________ न करणीया। पितृचरणाः! भवन्तः तु जानान्ति एव यत् अस्मिन् मासे (iv) _______________ सर्वे शुल्काः देयाः सन्ति। अतः (v) _______________ आवास शुल्कं परीक्षा शुल्कं च कृत्वा पञ्चसहस्रं (vi) _______________ दातव्यानि सन्ति। कृपया एते शुल्काः अस्मिन् मासे एव देयाः इति अवधार्य शीघ्रमेव (vii) _______________ एतानि रुप्यकाणि प्रेषयतु। येन मम (viii) _______________ व्यवधानं न भवेत्। अत्र मम अध्ययनं (ix) _______________ भवति। किञ्चिदपि कष्टं नास्ति। स्वसमाचारं लिखतु भवान्।

भवदीया पुत्री
(x) _______________

मञ्जूषा ---जागृतिः, छात्रावासस्य, भवान्, पठने, गुरुकुलस्य, सम्यक्, स्वस्थाः, चिन्ता, शिक्षाशुल्कं, रुप्यकाणि।

उत्तराणि –

छात्रावासः (कन्यार्थम्)
कन्या गुरुकुल विद्यालयः
द्रौणस्थली (उत्तराखण्डः)
दिनाङ्क : 20-06-20...

पूजास्पदं पितृचरणाः!
सादरं प्रणामः।
आशास्यते तत्र परिवारे सर्वे जनाः (i) स्वस्थाः भविष्यन्ति। अहम् अपि अत्र स्वस्था अस्मि। अत्र (ii) छात्रावासस्य वातावरणम् अतीव शोभनं लाभप्रदं चास्ति। काचिद् अपि (iii) चिन्ता न करणीया। पितृचरणाः! भवन्तः तु जानान्ति एव यत् अस्मिन् मासे (iv) गुरुकुलस्य सर्वे शुल्काः देयाः सन्ति। अतः (v) शिक्षाशुल्कं आवास शुल्कं परीक्षा शुल्कं च कृत्वा पञ्चसहस्रं (vi) रुप्यकाणि दातव्यानि सन्ति। कृपया एते शुल्काः अस्मिन् मासे एव देयाः इति अवधार्य शीघ्रमेव (vii) भवान् एतानि रुप्यकाणि प्रेषयतु। येन मम (viii) पठने व्यवधानं न भवेत्। अत्र मम अध्ययन (ix) सम्यक् भवति। किञ्चिदपि कष्टं नास्ति। स्वसमाचारं लिखतु भवान्।

भवदीया पुत्री
(x) जागृतिः

4. शैक्षिकभ्रमणस्य वर्णनं कुर्वन् मित्रं प्रति लिखितं निम्नलिखितं पत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयत।
(मित्र को लिखे गए निम्नलिखित पत्र को मञ्जूषा में दिए गए पदों से भरिए। Complete the following letter, with suitable words from the box, written to a friend.)

अरुणाचलप्रदेशः
तिथि: 20.2.20……

प्रिय (i) ____________ भास्कर!
सस्नेह नमस्ते।
(ii) ____________ अहं मित्रैः सह शैक्षिकभ्रमणाय 'दार्जिलिङ्ग इति' पर्वतीयस्थलं गतवान्। (iii) ____________ स्थानस्य सौन्दर्यम् अद्भुतम् (iv) ____________ अस्ति। विशालैः (v) ____________ सुसज्जिता इयं देवभूमिः एव अस्ति। एवं प्रतीयते यत् (vi) ____________ अन्यस्मिन् एव संसारे वसामः। इमं सुरम्यं प्रदेशं दृष्ट्वा इदम् असत्यम् एव प्रतीयते यत् पर्वताः केवलं दूरतः एव (vii) ____________ पर्वता: तु सदैव रम्याः एव भवन्ति। अहं त्वया सह अपि एकवारं तत्र पुनः (viii) ____________ इच्छामि। आशासे आवां शीघ्रं गमिष्यावः। अधुना विरमामि। सर्वेभ्यः मम (ix) ____________ कथनीयः।

(x) ____________ मित्रम्,
शैलेन्द्रः

मञ्जूषा - गन्तुम्, वृक्षैः, नमस्कारः, मित्र, भवतः, अस्य, एव, वयं, रम्याः, गतसप्ताहे।

उत्तराणि-

अरुणाचलप्रदेशः
तिथि: 20.2.20……

प्रिय (i) मित्र भास्कर !
सस्नेहं नमस्ते।
(ii) गतसप्ताहे अहं मित्रैः सह शैक्षिकभ्रमणाय 'दार्जिलिङ्ग इति' पर्वतीयस्थलं गतवान्। (iii) अस्य स्थानस्य सौन्दर्यम् अद्भुतम् (iv) एव अस्ति। विशालैः (v) वृक्षैः सुसज्जिता इयं देवभूमिः एव अस्ति। एवं प्रतीयते यत् (vi) वयं अन्यस्मिन् एव संसारे वसामः। इमं सुरम्यं प्रदेशं दृष्ट्वा इदम् असत्यम् एव प्रतीयते यत् पर्वताः केवलं दूरतः एव (vii) रम्याः। पर्वताः तु सदैव रम्याः एव भवन्ति। अहं त्वया सह अपि एकवारं तत्र पुनः (viii) गन्तुम् इच्छामि। आशासे आवां शीघ्रं गमिष्यावः। अधुना विरमामि। सर्वेभ्यः मम (ix) नमस्कार: कथनीयः।

(x) भवतः मित्रम्,
शैलेन्द्रः

5. चौरितस्य स्यूतस्य प्राथमिक-सूचनार्थम् आरक्ष्यधिकारिणं प्रति पत्र लिखत।

मञ्जूषा- नवदेहली , कृष्णः , परिचय-पत्रं , एकादश-वादने, सधन्यवादः, स्यूतं , अन्वेष्य, १२.०९.२०२२, अजयः , सेवायाम्

आरक्ष्यधिकारि – महादेय:
लाजपतनगर – क्षेत्रम्
(i) --------------- |
विषयः – चौरितस्य स्यूतस्य प्राथमिक-सूचना |
श्रीमन्त:,
अनेन पत्रेण अहं भवते एतत् सूचयामि यत् ह्यः प्रातः (ii) ----------- रेलमैट्रोयानेन विश्वविद्यालयात् अहं लाजपतनगरम् अगच्छम्। मार्गे मम (iii) ------------ चोरितम् अभवत्। यस्मिन् द्विसहस्रं (iv) ----------- कार्यालयस्य (v) ----------- मैट्रो चिटिकापत्रं मम आधार-परिचयपत्रं चासन्। स्यूतस्य वर्णः (vi) ------आसीत्। अहं प्रार्थये यत् यथाशीघ्रं मम स्यूतम् (vii) --------- मां कृतार्थं करोतु भवान्।
(viii) ------------
निवेदकः
(ix) ---------------
निवासस्थानम् – ____________
दूरभाष-संख्या – ____________
दिनाङ्कः – (x)___ _________
उत्तरम् –
(i) नवदेहली (ii) एकादश-वादने (iii) स्यूतं (iv) रूप्यकाणि (v) परिचय-पत्रं,
(vi) कृष्णः (vii) अन्वेष्य (viii) सधन्यवादः (ix) अजयः (x) १२ .०९.२०२२

6 . अध्ययनं प्रति मातरं समाश्वासयितुं पुत्र्या लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः पूरयित्वा पुनः लिखत।

मञ्जूषा- कुशलम्, प्रतियोगिताः, कुशलिनी, परिणामः, चिन्तिता, मतिम्, आनन्देन, करणीया, खेलप्रतियोगितासु, कालः

परीक्षाभवनतः
दिनाङ्कः ________

पूज्यमातृचरणाः!
प्रणतीनां शतम्।
अत्र अहं (i) ____________। आशासे भवती पितृमहादेयः च (ii) ____________ स्तः। मातः! अहं जानामि यद् भवती मम अर्धवार्षिक परीक्षापरिणामकारणात् (iii) ____________ अस्ति। अत्र चिन्ता न (iv) ____________ प्रथमसत्रे तु अहं (v) ____________ रता आसम्। पठनाय तु (vi) ____________ एव न आसीत् परम् अधुना तु सर्वाः (vii) ____________ समाप्ताः। अद्यारभ्य अहं केवल पठने एव (viii) ____________ विधास्यामि। आशासे वार्षिकपरीक्षायां मम (ix) ____________ भवताम् आशानुकूलः भविष्यति। शेषं सर्वं (x) ____________ त्याः चरणयोः प्रणामाः

भवत्याः पुत्री
सुकन्या

उत्तरम्:-
(i) आनन्देन (ii) कुशलिनी (iii) चिन्तिता (iv) करणीया (v) खेलप्रतियोगितासु
(vi) कालः (vii) प्रतियोगिताः (viii) मतिम् (ix) परिणामः (x) कुशलम्

प्रश्नः 7) भवतः नाम रविकान्तः अस्ति। भवान् नवमी कक्षायां पठति। अद्य भवतः गृहे अनेके अतिथयः आगमिष्यन्ति।अतः तेषां व्यवस्थायै भवान् विद्यालयात् एकस्य दिवसस्य अवकाशं प्राप्तुम् इच्छति। एतदर्थं मञ्जूषायाः पदानि नीत्वा इदं प्रार्थना पत्रं पूरयतु भवान्। (आपका नाम रविकान्त है। आप नवमी कक्षा में पढ़ते हैं। आज आपके घर में अनेक अतिथि आएँगे। इसलिए उनकी व्यवस्था के लिए आप विद्यालय से एक दिन की छुट्टी पाना चाहते हैं। इसके लिए मंजूषा से शब्दों को लेकर इस प्रार्थना पत्र को आप भरिए।)

क.ख.ग. विद्यालयः
नव दिल्ली
तिथिः 5.8.20…

सेवायाम् ,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्य महोदयाः
(i) …………..
टैगोर गार्डन, नव दिल्ली |

विषय: - एकस्य दिवसस्य (ii) …………. प्रार्थनापत्रम् |
महोदया: !
सविनयं निवेद्यते यत् अहं भवतां विद्यालयस्य (iii)……………. कक्षायाः छात्रोऽस्मि। अद्य मम (iv)…………….. अनेके अतिथयः आगमिष्यन्ति। यतः आगामी (v) …………..मम भ्रातुः विवाहः भविष्यति, तद् (vi)……………….. एव अभिलक्ष्य ते अतिथयः (vii)…………….. कर्तुम् आगमिष्यन्ति। अतः भवद्भ्यः (viii)…………….. वर्तते यत् कृपया (ix)…………….. एकस्य दिवसस्य अवकाशं दत्त्वा कृतार्थयन्तु भवन्तः।
महती कृपा भविष्यति।

भवदीयः शिष्यः
(x)……………..

मञ्जूषा- रविकान्तः, गृहे, अवकाशार्थं, मासे, राजकीय वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालयः, मह्यम्, नवमी, कार्यक्रमम्, विचार, निवेदनं।

उत्तरम् -

क.ख.ग. विद्यालयः
नव दिल्ली
तिथि: 5.8.20…

सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्य महोदयाः
(i) राजकीय वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालयः
टैगोर गार्डन, नव दिल्ली |

विषय : एकस्य दिवसस्य (ii) अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम् |
महोदयाः!
सविनयं निवेद्यते यत् अहं भवतां विद्यालयस्य (iii) <u>नवमी</u> कक्षायाः छात्रोऽस्मि। अद्य मम (iv) <u>गृहे</u> अनेके अतिथयः आगमिष्यन्ति। यतः आगामी (v) <u>मासे</u> मम भ्रातुः विवाहः भविष्यति, तद् (vi) <u>कार्यक्रमम्</u> एव अभिलक्ष्य ते अतिथयः (vii) <u>विचारं</u> कर्तुम् आगमिष्यन्ति। अतः भवद्भ्यः (viii) <u>निवेदनं</u> वर्तते यत् कृपया (ix) <u>मह्यम्</u> एकस्य दिवसस्य अवकाशं दत्त्वा कृतार्थयन्तु भवन्तः। महती कृपा भविष्यति।

भवदीयः शिष्यः
(x) <u>रविकान्तः</u>

****

विषयः 3,
3.1 चित्रवर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्

चित्रवर्णनम्-

1. चित्रवर्णने ध्यातव्याः सामान्याः नियमाः-

• चित्र में एक ही भाव अथवा विचार प्रस्तुत करना चाहिए।
• प्रथम वाक्य में विषय अथवा चित्र के विषय में भूमिका प्रस्तावना होनी चाहिए।
• वाक्य आपस में संबद्ध होने चाहिए।
• रोचकता गुण इसकी विशेषता होनी चाहिए।
• वाक्य बहुत बड़े अथवा बहुत छोटे नहीं होने चाहिए।
• भाषा सरल, सुबोध और प्रवाहयुक्त होनी चाहिए।
• पाँच वाक्य पूछे गए हो तब भी एक अतिरिक्त वाक्य लिखा जाना चाहिए जिससे कोई वाक्य अशद्ध होने पर भी अंक न कटे।
*चित्र का वर्णन मंजूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से करना है तथा उन शब्दों का प्रयोग चित्र के अनुसार करना है।
* चित्र को ध्यान से देखकर शब्दों के लिंग, वचन और पुरुष में परिवर्तन किया जा सकता है।

2. चित्रवर्णनाय एका सरलरुपरेखा (वाक्यनिर्माणाय एका तालिका)

एतानि पञ्च वाक्यानि कण्ठस्थीकुरुत –
(1) इदं……………………चित्रम् अस्ति। (जिसका चित्र है उसका षष्ठी विभक्ति में रुप)
(2) चित्रे………………….. अस्ति/सन्ति।
(3) अत्र……………………. अपि भवति/भवन्ति।
(4) चित्रे…………………… दृश्यते/दृश्यन्ते।
(5) इदं एकं मनोहरम् /दुःखदं चित्रम् अस्ति।

चित्रवर्णनाय एतेषां सामान्यवाक्यानाम् अभ्यासं कुर्वन्तु

1. इदम् उद्यानस्य चित्रम् अस्ति।
2. अत्र बालकाः बालिकाः च सन्ति।
3. अत्र वृक्षौ स्तः।
4. बालकाः वेगेन धावन्ति।
5. चित्रे एकः आदर्शः परिवारः वर्णितः।
6. इदम् वर्षा – ऋतोः चित्रम् अस्ति।
7. वृक्षे खगाः उत्पतन्ति।
8. तडागे पुष्पाणि विकसन्ति।
9. इदं क्रीडाक्षेत्रस्य चित्रम् अस्ति।
10. क्रीडाक्षेत्रे बालाः क्रीडन्ति।
11. बालाः पादकन्दुकेन खेलन्ति।
12. इदं सभागारस्य चित्रम् अस्ति।
13. अत्र अनेके जनाः सन्ति।
14. अत्र पुष्पपात्रम् अपि सन्ति।
15. इदं विद्यालयस्य – प्रार्थनासभायां चित्रम् अस्ति।
16. तत्र छात्राः शिक्षकाः च सन्ति।
17. विद्यालस्य प्रधानाचार्यः अपि तत्र तिष्ठति।
18. तत्र अनेके वृक्षाः सन्ति।
19. इदं गुरुकुलस्य चित्रम् अस्ति।
20. गुरुकुले शिष्याः पठन्ति।
21. गुरुः शिष्यान् पाठयति।
22. चित्रे त्रयः जनाः दृश्यन्ते।
23. तत्र पुरुषाः महिलाः च सन्ति।
24. अत्र कारयानानि बसयानानि च दृश्यन्ते।
25. तत्र अनेकानि भवनानि अपि सन्ति।

परीक्षोपयोगि चित्रवर्णनानि-

1. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा-

उद्यानम्, बालः, खेलतः, बाला, करोति, पश्यति, वृक्षः, चित्रम्, रचयति, उपविशति, दोलायाम्, पादकन्दुकेन।

2. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा-

पञ्जरे, इतस्ततः, अनेके, पश्यन्ति, जन्तुशालायाः, दृश्यन्ते, प्रसीदन्ति, पशवः, पक्षिणः, गण्डकः, मयूरः, पुरूषः, उष्ट्रग्रीवः, महिला, सह, दर्शकाः, बालाः।

3. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा-

खेलन्ति, क्रीडाङ्गणे, वृक्षाः, बालाः, पादकन्दुकक्रीडा, पश्यन्ति, गृहम्।

4. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा -

बालः, पश्यतः, बालः, वृक्षः, हरितः, पुष्पे, पादपाः, पत्राणि, पश्यन्ति, सूर्यः, हरीतिमा, खगाः, कुरुतः, व्यायामम्, कुटीरम्, वृक्षाः।

(5) प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा-

ग्रन्थपालः सन्ति, कपाटिकाः, मनोहरम्, दृश्यन्ते, अस्ति, ग्रन्थालयस्य, पुस्तकानि।

6. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

मञ्जूषा-

रेलस्थानकम्, यात्रिणः, भारवाहकाः, भारं, रेलयानं, हस्तं, गृहीत्वा, कुक्कुरः, इतस्ततः, आगच्छन्ति, गच्छन्ति, पुत्रः, मात्रा सह, चालकः, मस्तके।

7. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत-

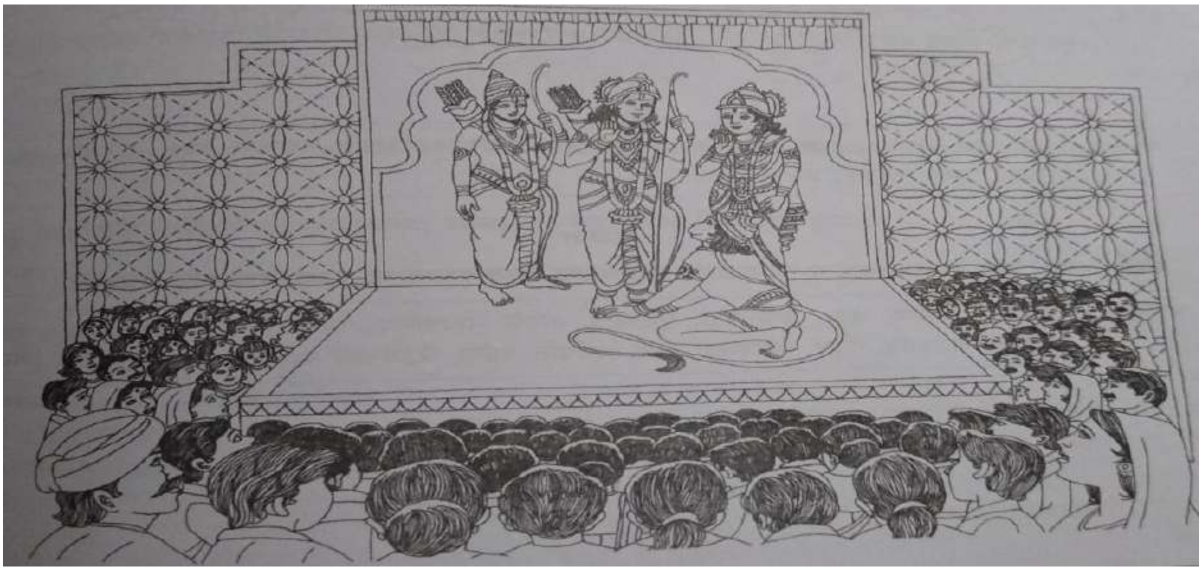

मञ्जूषा-

रामलीला, मञ्चोपरि, दर्शकाः, रामः, लक्ष्मणः, सीता, रामभक्तः हनुमान्, प्रसन्नाः, जनाः, अभिनयं, चरणयोः, प्रणमति, भवनानि, सुसज्जितः, ध्यानेन।

****

3.2 अनुच्छेदलेखनम्:-

मोहन एक छात्र है। उसने अपनी संस्कृत पाठ्यपुस्तक में 'दीपावलिः' के विषय से ये वाक्य पढ़े-

दीपावलीपर्व भारतीयानां प्रमुखं पर्व वर्तते। दीपावलि इत्युक्ते दीपानाम् अवलिः। अयम् उत्सवः कार्तिकमासस्य अमावस्यायां भवति। जनाः अस्मिन् पर्वणि नवीनानि वस्त्राणि धारयन्ति। ते परस्परं उपहारन् अपि प्रयच्छन्ति। केचित् जनाः विस्फोटक पदार्थान प्रज्वाल्य पर्यावरणं प्रदूषयन्ति।

ऊपर लिखी पंक्तियों में दीपावली के विषय में बताया गया है। किसी विषय के एक केंद्रीय भाव अथवा विचार के आधार पर किया गया लघु निबंधात्मक चित्रण अनुच्छेद कहलाता है।

अनुच्छेदस्य सामान्याः विशेषताः:-

- अनुच्छेदलेखने भूमिका उपसंहारो वा न भवति।
- अनुच्छेदे एक एव भावः प्रस्तोतव्यः।
- अनुच्छेदलेखने विषयस्य सद्यः एवं आरंभ क्रियते।
- रोचकता गुणः अनुच्छेदस्य विशिष्टता।
- अनुच्छेदे प्रस्तुतविषयस्य केन्द्रीयभावः प्रारम्भे वा अन्ते वा अवश्यं दातव्यः।
- अस्य भाषा सरला सुबोधा च भवेत्।
- अनुच्छेदः अतिविस्तृतः अति लघुः वा न स्यात्।

उदाहरणम्

1. **मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानाम् सहायतया 'विद्यायाः महत्त्वम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत ।**

मञ्जूषा-

विद्या, कल्पलता, इव, गुरूणाम् गुरुः, यशः, सुखम्, भोगकारी, विदेशे, बन्धुः, राजसु, पूजिता, नरः, विद्याविहीनः, पशुः, अस्ति भवति, ददाति।

2. **मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'मम विद्यालयस्य क्रीडादिवसः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।**

मञ्जूषा-

क्रीडादिवसः, प्रसन्नाः, आसन्, अनेकक्रीडाः, धावने, गर्वम्, क्रीडाप्रतियोगितासु, प्रथमस्थानं, विद्यालयस्य, मुख्यातिथि: महोदयः, प्रधानाचार्यः, पुरस्कारवितरणम्, अनुभवामि, क्रीडाक्षेत्रे, छात्राः, उत्साहिताः, प्राप्तम्, गतसप्ताहे, आयोजिताः।

3. मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'प्रधानमंत्री स्वच्छता अभियानम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।

मञ्जूषा-

स्वच्छतायाः, प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदी, अवकरपात्रेषु, उद्घाटनम्, इतस्ततः, उद्यानेषु, मार्गेषु, क्षिपन्ति, स्वच्छता-अभियानम् , अवकराणि, अस्माकं कर्तव्यम्, वातावरणं शुद्धं, स्वस्थाः, सामाजिककार्यं।

4. मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'जलम् एव जीवनम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत ।

मञ्जूषा-

अस्माकम्, जलम्, जीवनस्य, अन्नानि फलानि, स्नानाय, महत्वपूर्णम्, क्षेत्राणां, सिञ्चनम्, बिना, आधारः।

5. मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'दैनिक-दिनचर्या' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।

मञ्जूषा-

प्रातःकाले, जनाः, उद्यानं, व्यायामं, भ्रमन्ति, ध्यानं, पूजां, च, कुर्वन्ति, विद्यालयं, भ्रमणाय, गच्छन्ति, अपि, प्रातराशम्, चायम्, कार्यालये, पिबन्ति, अत्र, सायम्, गृहकार्यम्, सहायतां, अवश्यम्।

6.मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'पर्यावरणम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।

मञ्जूषा-

वृक्षारोपणम्, जीवनस्य, प्लास्टिक-स्यूताः, उद्योगेभ्यः, विषाक्तजलं, अवकरं, नद्यां:, आधारः, धूमं, प्रदूषितं, मोटरयानम्, सर्वे नागरिकाः, नगरेषु, जागरुकाः।

7. मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'परोपकारः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत ।

मञ्जूषा-

परेषाम्, उपकारः, सहायता, प्रकृतेः, सर्वाणि वस्तूनि, कथ्यते, सज्जनानां सम्पत्तिः, नद्याः जलं, भवन्ति, वृक्षस्य, फलानि, परोपकाराय, आत्मसन्तोषः, दुःखस्य निवारणं, समाजे, सुखस्य वृद्धिः।

8. मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'समयस्य महत्वम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत ।

मञ्जूषा-

जीवने, समयस्य, सूर्योदयः, सूर्यास्तः, छात्रजीवने, अतिमहत्त्वम्, सदुपयोगेन, महान्, भवति, गतः, कालः, नायाति, पश्चात्तापं, करोति, मूर्खाः, विद्वांसः, महत्त्वम्, जानन्ति।

चित्रवर्णनम् उत्तराणि-

उत्तर: (1)

(i) इदम् उद्यानस्य चित्रम् अस्ति।

(ii) चित्रे वृक्षौ स्तः।

(iii) चित्रे बालिके दोलायाम् उपविशतः।

(iv) चित्रे बालकाः पादकन्दकेन क्रीडन्ति।

(v) चित्रे बालिका चित्रं रचयति।

उत्तर: (2)

(1) इदम् जन्तुशालाया: चित्रम् अस्ति।

(2) चित्रे पशवः पक्षिणः च दृश्यन्ते।

(3) चित्रे दर्शकाः इतस्ततः भ्रमन्ति।

(4) चित्रे पुरुषः महिला च स्तः।

(5) चित्रे बालाः जन्तून् पश्यन्ति।

उत्तर: (3)

(1) इदं क्रीडाङ्कणस्य चित्रम् अस्ति।
(2) चित्रे वृक्षाः सन्ति।
(3) चित्रे एकं गृहम् अपि अस्ति।
(4) चित्रे बालाः पादकन्दुकक्रीडां क्रीडन्ति।
(5) इदं चित्रं मनोहरं अस्ति।

उत्तर: (4)
(1) इदम् उपवनस्य चित्रम् अस्ति।
(2) चित्रे पादपाः सन्ति।
(3) चित्रे बालौ व्यायामं कुरुतः।
(4) चित्रे पुष्पाणि दृश्यन्ते।
(5) आकाशे खगाः उत्पतन्ति।

उत्तर: (5)
(1) इदं ग्रन्थालयस्य चित्रं अस्ति।
(2) चित्रे पुस्तकानि सन्ति।
(3) अत्र ग्रन्थपालः अपि भवति।
(4) चित्रे कपाटिकाः दृश्यन्ते।
(5) इदं एकं मनोहरं चित्रम् अस्ति।

उत्तर: (6)
(1) अस्मिन् चित्रे एकं रेलस्थानकम् अस्ति।
(2) अत्र यात्रिणः आगच्छन्ति गच्छन्ति च।
(3) भारवाहकाः भारं नयन्ति।
(4) बालकः मातुः हस्तं गृहीत्वा चलति।
(5) रेलयानम् अस्माकं कृते बहु उपयोगि अस्ति।

उत्तर: (7)
(1) चित्रे रामलीलायाः दृश्यम् अस्ति।
(2) मञ्चोपरि श्रीरामः, लक्ष्मणः, सीता, हनुमान् च सन्ति।
(3) हनुमान् श्रीरामस्य चरणयोः उपविष्टः अस्ति।
(4) ते सर्वे सुसज्जिताः सन्ति।
(5) दर्शकाः तेषाम् अभिनयं दृष्ट्वा प्रसन्नाः भवन्ति।

अनुच्छेदलेखनम् उत्तराणि

उत्तर: (1) 'विद्यायाः महत्त्वम्'

(i) विद्या गुरुणाम् गुरुः अस्ति।
(ii) विदेशे विद्या एव बन्धुः अस्ति।
(iii) विद्या कल्पलता इव सर्वं ददाति।
(iv) विद्या राजसु पूजिता भवति।
(v) विद्याविहीनः नरः पशुभिः समानः अस्ति।

उत्तर: (2) 'मम विद्यालयस्य क्रीडादिवसः'

(i) गतसप्ताहे मम विद्यालये क्रीडादिवसः अभवत्।
(ii) तत्र अनेकाः क्रीडाः आयोजिताः अभवन्।
(iii) सर्वे छात्राः उत्साहिताः प्रसन्नाः च आसन्।
(iv) अहं धावने प्रथमस्थानं प्राप्य गर्वम् अनुभवामि।

(v) मुख्यातिथि: महोदयः पुरस्कारवितरणम् अकरोत्।

<u>उत्तर: (3)</u> प्रधानमंत्री स्वच्छता अभियानम्'

(1) प्रधानमन्त्री स्वच्छता अभियानं राष्ट्रीय – कार्यक्रमम् अस्ति।
(2) प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदी अस्य उद्घाटनम् अकरोत्।
(3) देशे सर्वत्र अस्वच्छता अस्ति।
(4) जनाः अवकराणि उद्यानेषु मार्गेषु नदीषु क्षिपन्ति।
(5) स्वच्छता अभियानं एकं सामाजिकं कार्यम् अस्ति।

<u>उत्तर: (4)</u> 'जलम् एव जीवनम्'

(i) जलेन क्षेत्राणां सिञ्चनं क्रियते।
(ii) जलं स्नानाय आवश्यकं भवति ।
(iii) अनेन विना जीवनम् असंभवम्।
(iv) जलं जीवनस्य आधारः।
(v) इदं हि महत्त्वपूर्णम् अतः 'जलम् एव जीवनम्।'

<u>उत्तर: (5)</u> 'दैनिक-दिनचर्या'

(1) प्रातः काले जनाः उद्यानं गच्छन्ति।
(2) तत्र ते भ्रमन्ति व्यायामं च कुर्वन्ति।
(3) गृहम् आगत्य स्नानं कृत्वा ध्यानं पूजां च कुर्वन्ति।
(4) पश्चात् ते प्रातराशम् कृत्वा चायं पिबन्ति।
(5) कार्यालयं गत्वा कार्यं कुर्वन्ति।

<u>उत्तर: (6)</u> 'पर्यावरणम्'

(1) पर्यावरणम् अस्माकं कृते आवश्यकम् अस्ति।
(2) शुद्धं पर्यावरणं जीवनस्य कृते औषधि: अस्ति।
(3) प्रदूषितपर्यावरणेन अनेके रोगाः उत्पन्नाः भवन्ति।
(4) सर्वे नागरिकाः जागरुका: भवेयुः।
(5) वृक्षाः पर्यावरणशोधने महत्वपूर्णा: भवन्ति।

<u>उत्तर: (7)</u> 'परोपकारः'

(1) परेषाम् उपकारः परोपकारः कथ्यते।
(2) प्रकृतेः सर्वाणि वस्तूनि परोपकाराय भवन्ति।
(3) सञ्जनानां सम्पत्ति: परोपकाय एव भवति।
(4) परोपकारं कृत्वा आत्मसन्तोषः भवति।
(5) नद्याः जलं, वृक्षस्य फलानि परोपकाराय एव भवन्ति।

<u>उत्तर: (8)</u> 'समयस्य महत्वम्'

(1) मानवजीवने समयस्य अपि महत्वम् अस्ति।
(2) छात्रजीवने यः छात्रः समयस्य सदुपयोगं करोति सः महान् भवति।
(3) विद्वांसः समयस्य महत्वं जानन्ति।
(4) ते जानन्ति यत् गतः कालः पुनः नायाति।
(5) परं मूर्खाः जनाः व्यर्थं समयं नयन्ति।

****

विषय:-4. संवादपर्ति: /कथापर्ति:

संवाद हेतु सामान्य नियम :-

1-संस्कृत में तीन पुरुष होते है – i- प्रथम पुरुष या अन्य पुरुष , ii- मध्यम पुरुष , iii- उत्तम पुरुष

2-संस्कृत में तीन वचन होते है – i- एकवचन, ii- द्विवचन, iii-बहुवचन

3-संस्कृत में तीन लिंग होते है – i- पुल्लिंग, ii- स्त्रीलिंग, iii- नपुंसकलिंग

4-संवाद बनाते समय सबसे पहले हमें वाक्य का कर्त्ता पहचानना चाहिये | क्रिया से 'कौन' लगा कर प्रश्न करने से जो उत्तर मिलता है, वह कर्त्ता होता है |जैसे -रमेश: क्रीडति | यदि कहा जाए कौन खेलता है?(क: क्रीडति) , इसका उत्तर होगा रमेश: | यही कर्ता है |

5-कर्त्ता के अनुसार क्रिया का प्रयोग होता है | अर्थात यदि कर्ता एकवचन है तो उसकी क्रिया भी एकवचन तथा यदि कर्ता द्विवचन है तो उसकी क्रिया द्विवचन और यदि कर्ता बहुवचन हो तो क्रिया भी बहुवचन होती है|

6- प्राय: क्रियाओं के काल का बोध कराने के लिए 5 लकारों का प्रयोग होता है , जो निम्न हैं –

(i) लट्लकार -वर्तमान काल की क्रिया के लिए प्रयोग किया जाता है | जैसे - स: पठति |

(ii) लङलकार भूतकाल की क्रिया के लिए प्रयोग किया जाता है | जैसे स: अपठत्

(iii) लृट्लकार -भविष्यत् काल की क्रिया के लिए प्रयोग किया जाता है | जैसे – स: पठिष्यति |

(iv) लोट् लकार -आज्ञा देने या प्रार्थना करने की क्रिया के लिए प्रयोग किया जाता है |जैसे - त्वं पठ|

(v) विधिलिंग लकार – चाहिये या उपदेश आदि की क्रिया के लिए प्रयोग किया जाता है |जैसे- स:पठेत्|

7- कर्त्ता और क्रिया के पुरुष के वचन में समानता होती है | अर्थात जिस पुरुष और जिस वचन मे कर्त्ता होगा क्रिया भी उसी पुरुष और वचन में होगी | कर्त्ता के लिंग का क्रिया पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता है |

8. युष्मद् (त्वं-तुम आदि) के लिए मध्यम पुरुष, अस्मद् अहम्-मैं ,हम आदि के लिए उत्तम पुरुष , तथा शेष सभी प्रकार के कर्त्ता के लिए प्रथम पुरुष या अन्य पुरुष का प्रयोग होता है |

9.वर्तमान काल की क्रिया में 'स्म' जोड़ देने से भूतकाल की क्रिया हो जाती है |

10. विशेषण व विशेष्य को एक ही लिंग, विभक्ति तथा वचन में लिखना चाहिए|

11. संस्कृत मे अनुवाद करते समय विभक्ति, कारक तथा उनके चिह्नों की जानकारी आवश्यक है |

जिसका विवरण निम्न है –

विभक्ति	कारक	चिह्न (संकेत)
प्रथमा	कर्त्ता	ने
द्वितीया	कर्म	को
तृतीया	करण	से (सहायतार्थ), के द्वारा
चतुर्थी	सम्प्रदान	के लिए , को
पंचमी	अपादान	से (अलग होने के अर्थ में)
षष्ठी	सम्बन्ध	का, की, के, रा ,री ,रे, ना,नी,ने
सप्तमी	अधिकरण	में , पर
प्रथमा	सम्बोधन	हे,ओ,अरे,भो,!

संस्कृत संवाद लेखन/ अनुवाद में सहायक तालिका

[इस तालिका के माध्यम से वचन,पुरुष तथा क्रिया को अनुवाद करते समय प्रयोग विधि को समझाया गया है | इस तालिका का अवलोकन अवश्य करना चाहिए]

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम	**बालक: पठति (बालक पढ़ता है)**	**बालकौ पठत: (दो बालक पढ़ते हैं)**	**बालका: पठन्ति (बालक पढ़ते हैं)**
पुरुष	**स: पठति (वह पढ़ता है)**	**तौ पठत: (वे दोनों पढ़ते हैं)**	**ते पठन्ति (वे सब पढ़ते हैं)**

मध्यम पुरुष	**त्वं पठसि (तुम पढ़ते हो)**	**युवाम् पठथः (तुम दोनों पढ़ते हो)**	**यूयम् पठथ (तुम सब पढ़ते हो)**
उत्तम पुरुष	**अहम् पठामि (मैं पढ़ता हूँ)**	**आवाम् पठावः (हम दोनों पढ़ते हैं)**	**वयम् पठामः (हम सब पढ़ते हैं)**

स्पष्टीकरण –

1. प्रथम पुरुष को अन्य पुरुष भी कहा जाता है |प्रथम पुरुष में युष्मद् शब्द के कर्त्ताओं तथा अस्मद् शब्द के कर्त्ताओं को छोड़ कर अन्य जितने भी कर्त्ता होते है, वे सब प्रथम पुरुष के अंतर्गत आते हैं | जैसे- सः, रामः , बालकः , मोहनः, सीता , बालिका आदि |
2. मध्यम पुरुष में केवल युष्मद् शब्द के तीन कर्त्ता त्वम् ,युवाम्, यूयम् का प्रयोग होता है | इसके अतिरिक्त कोई अन्य कर्त्ता प्रयुक्त नहीं होता है |
3. उत्तम पुरुष में केवल अस्मद् शब्द के तीन कर्त्ता अहम् ,आवाम्, वयम् का प्रयोग होता है | इसके अतिरिक्त कोई अन्य कर्त्ता प्रयुक्त नहीं होता हैं |
4. प्रत्येक लकार के तीन पुरुष होते हैं तथा प्रत्येक पुरुष के तीन वचन होते हैं |इस प्रकार प्रत्येक धातु के नौ रुप होते हैं |
5. तालिका में लट् लकार के माध्यम से अनुवाद को समझाया गया है | अन्य लकारों में ऊपर दिये गए नियमों के अनुसार अनुवाद कर सकते हैं |

प्र.1 अधोलिखितैः पदैः वाक्यानि प्रपूर्य कथासूत्रं योजयत-

तरुच्छायायाम्, मुनिः, भस्मसाद् अभूत, महातपा नाम, मुनेः, विष्ठाम्, भिक्षाम्, प्रतीक्षस्व क्षणम्, विस्मितः, नाहं बलाकेति, क्रुद्धदृष्ट्या

एकदा ……………………..मुनिः……………………..उपविष्ट आसीत् । एका बलाका तस्योपरि …………………….. उदसृजत्। सा बलाका …………………….. क्रोधदृष्ट्या ……………………..। पुनः एकदा असौ …………………….. एकां गृहिणीं…………………….. अयाचत । पतिसेवारता सा अवदत्……………………..। तदा मुनिः तां …………………….. अपश्यत्। सा विहस्य अवदत्……………………..। एतच्छ्रुत्वा मुनि: अतीव ……………………..जातः।

2. **मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथायाः पूर्तिं कुरुत-**

नासिकायामेव, वारं-वारम्, खड्गेन, दूरम्, मित्रता, मक्षिका, व्यजनेन , उपाविशत्, छिन्ना, सुप्तः , प्रियः

पुरा एकस्य नृपस्य एकः प्रियः वानरः आसीत्। एकदा नृपः सुप्तः आसीत्। वानरः व्यजनेन तम् अवीजयत्। तदैव एका मक्षिका नृपस्य नासिकायाम् उपाविशत् । यद्यपि वानरः वारं-वारम् व्यजनेन तां निवारयति स्म तथापि सा पुनः पुनः नृपस्य नासिकायामेव उपविशति स्म। अन्ते सः मक्षिकां हन्तुं खड्गेन प्रहारम् अकरोत्। मक्षिका तु उडडीय दूरम् गता, किन्तु खड्गप्रहारेण नृपस्य नासिका छिन्ना अभवत्।
अत एवोच्यते- ''मूर्खजनैः सह मित्रता नोचिता।''

3. **मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा कथां पूरयत-**

मनोरथैः , पिपासितः, उपायम्, स्वल्पम्, पाषाणस्य, कार्याणि , उपरि, सन्तुष्टः, पातुम्, इतस्ततः, कुत्रापि

पिपासितः काकः

एकदा एकः काकः **पिपासितः** आसीत्। सः जलं पातुम् **इतस्ततः** अभ्रमत्। परं **कुत्रापि** जलं न प्राप्नोत्। अन्ते सः एकं घटम् अपश्यत्। घटे **स्वल्पम्** जलम् आसीत्। अतः सः जलम् **पातुम्** असमर्थः अभवत्। सः एकम् **उपायम्** अचिन्तयत्। सः **पाषाणस्य** खण्डानि घटे अक्षिपत्। एवं क्रमेण घटस्य जलम् **उपरि** आगच्छत्। काकः जलं पीत्वा **संतुष्टः** अभवत्। परिश्रमेण एव **कार्याणि** सिध्यन्ति न तु मनोरथैः।

4. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

जलाशयम् , अचिन्तयत् , वृद्धः , दुःखिताः, कोटरे, वृक्षस्य , सर्पः , आदाय, समीपे

एकस्य वृक्षस्य शाखासु अनेके काकाः वसन्ति स्म। तस्य वृक्षस्य कोटरे एकः सर्पः अपि अवसत्। काकानाम् अनुपस्थितौ सर्पः काकानां शिशून् खादति स्म। काकाः दुःखिताः आसन्। तेषु एकः वृद्धः काकः उपायम् अचिन्तयत्। वृक्षस्य समीपे जलाशयः आसीत्। तत्र एका राजकुमारी स्नातुं जलाशयम् आगच्छति स्म। शिलायां स्थितं तस्याः आभरणम् आदाय एकः काकः वृक्षस्य उपरि अस्थापयत्। राजसेवकाः काकम् अनुसृत्य वृक्षस्य समीपम् अगच्छन्। तत्र ते तं सर्पं च अमारयन्। अतः एवोक्तम् -उपायेन सर्वं सिद्धयति।

5. **मञ्जूषातः <u>अव्ययपदानि</u> चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-**

कश्चन् ,	दूरे,	नीचैः,	यदा ,	तदा ,	यदि ,	तर्हि,	परम्,	च,	सहसा,

एकस्मिन् वने 1. **<u>कश्चन्</u>** व्याधः जालं विस्तीर्य 2. **<u>दूरे</u>** स्थितः। क्रमशः आकाशात् सपरिवारः कपोतराजः 3. **<u>नीचैः</u>** आगच्छत्। 4. **<u>यदा</u>** कपोताः तण्डुलान् अपश्यन्। 5. **<u>तदा</u>** तेषां लोभो जातः। परं राजा सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः आसीत् 6. **<u>यदि</u>** वने कोऽपि मनुष्यः नास्ति। 7. **तर्हि** कुतः तण्डुलानाम् सम्भवः। 8. **<u>परम्</u>** राज्ञः उपदेशम् अस्वीकृत्य कपोताः तण्डुलान् खादितुं प्रवृत्ताः जाले 9. **<u>च</u>** निपतिताः। 'अतः उक्तम् 10. **<u>सहसा</u>** विदधीत न क्रियाम्'।

6. **मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथां पूरयत-**

वृद्धः,	कृतवान् ,	अकस्मात्,	दृष्ट्वा,	मोचयितुम्	साट्टहासम्,	क्षुद्रः ,	तर्हि,	स्वकीयैः,	कर्तनम्

एकस्मिन् वने एकः **<u>वृद्धः</u>** व्याघ्रः आसीत्। सः एकदा व्याधेन विस्तारिते जाले बद्धः अभवत्। सः बहुप्रयासं **<u>कृतवान्</u>** किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत्। **<u>अकस्मात्</u>** तत्र एकः मूषकः समागच्छत् बद्धं व्याघ्रं **<u>दृष्ट्वा</u>** सः तम् अवदत् -अहो! भवान् जाले बद्धः। अहं त्वां **<u>मोचयितुम्</u>** इच्छामि। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः **<u>साट्टहासम्</u>** अवदत् -अरे! त्वं **<u>क्षुद्रः</u>** जीवः मम सहाय्यं करिष्यसि। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि **<u>तर्हि</u>** अहं त्वां न हनिष्यामि। मूषकः **<u>स्वकीयैः</u>** लघुदन्तैः तज्जालस्य **<u>कर्तनम्</u>** कृत्वा तं व्याघ्रं बहिः कृतवान्।

****

संवाद –लेखनम्

मञ्जूषातः उचितानि पदानि गृहीत्वा संवादं पूरयत |

जनक: - पुत्र मोहन! ....?

पुत्रः – हे जनक! अहम् गीतां पठामि |

जनक: - शोभनं , "गीता" इति बहु उत्तमः ग्रन्थ: अस्ति |

'गीता' महाभारतस्य भागः अस्ति यस्मिन् सप्तशत श्लोकाः सन्ति।

पुत्र - आम्, ...

जनक: - सत्यम्! किं त्वं जानासि यत् महाभारतस्य लेखकः कः अस्ति?

पुत्र - आम्, जनक! ....

जनक: - उत्तमं ....?

पुत्र - अहं मन्ये,एतौ प्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'रामायणम्' 'महाभारतम्' च स्तः।

जनक: - सत्यम्, त्वं बहु जानासि। अहं बहु प्रसन्नः अस्मि।

धन्यवादः पितः! ....

मञ्जूषा - * अस्य लेखकः महर्षिः वेदव्यासः अस्ति।

- अहं पठामि अतः जानामि।
- त्वम् एतावद्-ध्यानेन किं पठसि ?
- एतेषु श्लोकेषु श्रीकृष्णस्य ज्ञानवर्धकाः उपदेशाः सन्ति।
- संस्कृतस्य प्रसिद्धौ ग्रन्थौ कौ ?

उत्तरम् -

जनक: - पुत्र मोहन! .... **त्वम् एतावद्-ध्यानेन किं पठसि** ?

पुत्रः – हे जनक! अहम् गीतां पठामि |

जनक: - शोभनं , "गीता" इति बहु उत्तमः ग्रन्थ: अस्ति |

'गीता' महाभारतस्य भागः अस्ति यस्मिन् सप्तशत श्लोकाः सन्ति।

पुत्र - आम्, **एतेषु श्लोकेषु श्रीकृष्णस्य ज्ञानवर्धकाः उपदेशाः सन्ति।**

जनक: - सत्यम्! किं त्वं जानासि यत् महाभारतस्य लेखकः कः अस्ति?

पुत्र - आम्, जनक! .... **अस्य लेखकः महर्षिः वेदव्यासः अस्ति।**

जनक: - उत्तमं ..... **संस्कृतस्य प्रसिद्धौ ग्रन्थौ कौ ?**

पुत्र - अहं मन्ये,एतौ प्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'रामायणम्' 'महाभारतम्' च स्तः।

जनक: - सत्यम्, त्वं बहु जानासि। अहं बहु प्रसन्नः अस्मि।

धन्यवादः पितः! **...... अहं पठामि अतः जानामि।.**

अभ्यासः 1

राजीव: - सोम ! पश्य एतत् चित्रम्।

सोमः - ....?

शोभा - एतत् तु अजन्ता-गुहानाम् चित्रं प्रतीयते।

राजीव: - आम् ! ....

सौरभः - अहो ! दृष्टम्। अत्र तु अनेकानि जातक-चित्राणि उट्टङ्कितानि सन्ति।

देविका - जातकं किं भवति ?

राजीव: - अहं न जाने ! ....

(तत्र गत्वा)

छात्राः - ....

आचार्यः - जातकम् अर्थात् जन्म। 'जातकमाला' इति नाम्नि पुस्तके भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनः विविधाः कथाः सन्ति। एतासु परहिताय सर्वस्वं त्यक्तव्यम् इत्येव शिक्षितम्। एतादृशीम् एकां कथां कथयामि।

छात्राः - एवम् ! ....

आचार्यः - श्रूयताम् तावत्। बौद्धाचार्यस्य आर्यशूरस्य जातकमालायाः शिविजातक-आधारिता एषा कथा।

मञ्जूषा -

- गुरुवर ! जातकं किं भवति?
- अतीव सुन्दरम् ।
- महाराष्ट्रप्रदेशे स्थिताः एताः अजन्ता-गुहाः एव।
- वयम् एतादृशीं कथाम् श्रोतुम् उत्सुकाः।
- आचार्यं प्रक्ष्यामः।

अभ्यास 2

वंशिका - त्वं कुत्र ....?
छवि – अहम् विद्यालयं .... |
वंशिका – तव ....कति शिक्षकाः?
छवि – मम विद्यालये ....शिक्षका: |
वंशिका – तव विद्यालये .... न अस्ति |
छवि – मम विद्यालये .... शिक्षिका अस्ति |
वंशिका – शिक्षकाणां .... कीदृश: अस्ति |
छवि - ....|
वंशिका – .... तत्र पठितुं इच्छामि |
मञ्जूषा – [दश , शिक्षिका , गच्छसि , व्यवहार:, पठितुं , गच्छामि , विद्यालये , स्नेहशील:, एका]

अभ्यास 3

. माता – रमेश! ………...............................……किं करोषि ?
रमेश: – अहं मम ……………................................. गृहकार्यं करोमि।
माता – पुत्र! गृहकार्यानन्तरम् ……………................. गत्वा तत: दुग्धं शाकफलानि च आनय।
रमेश: – अहं ……...................................……… पुस्तकं क्रेतुम् आपणं गमिष्यामि तदा दुग्धं शाकफलानि च आनेष्यामि।
माता – सायंकाले न, त्वं तु पूर्वमेव गत्वा आनय।
रमेश: – शीघ्रं किमर्थम् ?
माता – अद्य तव ……………................. आगमिष्यति, अतः ....…………… समयात् पूर्वमेव पक्ष्यामि ।
रमेश: – मातुलः आगमिष्यति चेत् अहम् इदानीम् एव गत्वा ……………............... क्रीत्वा आगच्छामि।
मञ्जूषा- वस्तूनि, आपणं, सायंकाले, विद्यालयस्य, मातुल:, भोजनं, त्वं

अभ्यास 4

मेघाः – स्वागतं ते अस्यां .... ।
सुधाः – धन्यवादाः ।
मेघाः – प्रियसखि ! किं .... नाम ?
सुधाः – मम नाम सुधा अस्ति ।
मेघाः – सुधे ! कस्मात् .... आगता अस्मि ?
सुधाः – अहं भोपालनगरस्य केन्द्रीय विद्यालयात् आगता अस्मि ।
मेघाः – अहमपि .... पर्यन्तं तत्रैव अपठम् । पितु .... अत्र आगता ।
सुधाः – अहमपि अननैव कारणेन अत्र .... ।
मेघाः – अधुना त्वं कुत्र .... ।
सुधाः – अधुना .... दिल्लीनगरे वसामि|
मञ्जूषा – स्थानान्तरणवशात्, कक्षायाम्, तव, विद्यालयात्, वससि, आगता, अहं, नवमकक्षा ।

अभ्यास 5

अध्यापकः – प्रवीण ! त्वम् अत्र किं .... ?
प्रवीणः – हे गुरो ! अहम् अधुना किमपि न .... ।
अध्यापकः – तर्हि गच्छ। तव मित्राणि तत्र .... क्रीडन्तिं, तैः सह क्रीड।
प्रवीणः – मम.................................. रुचिः नास्ति । अतः अहं न क्रीडामि ।

अध्यापकः – स्वस्थशरीरस्य स्वस्थमनसः च कृते क्रीडायाः अस्माकं जीवने महती....................................भवति।
प्रवीणः – यदि अहं क्रीडायां ध्यानं दास्यामि तर्हि मम .... बाधितं भविष्यति।
अध्यापकः – एतद् समीचीनं नास्ति। क्रीडायै स्वल्पसमयम् एव प्रयच्छ। अल्पसमयः अपि शरीराय.. प्रदास्यति।
प्रवीणः – बाढ़म् श्रीमन्! इतः आरभ्य अहं कञ्चित् समयं ....अपि दास्यामि।
मञ्जूषा - अध्ययनम्, क्रीडने बहुलाभम्, आवश्यकता, करोमि, करोषि, क्रीडाङ्गणे, क्रीडायै

अभ्यास 6

अंकित: – गुरुवर! अहं पश्यामि विद्यालये केचन छात्रा .... कुर्वन्ति।
गुरुः – वत्स! धूम्रपानं .... विनाशकमस्ति।
अंकित: – गुरुवर! कोऽस्य .... निवारणोपायः।
गुरः – पुत्र! जन-जागर्तिरेवे .... दुर्व्यसनस्य निवारणोपायः।
अंकित: – गुरुवर! .... किं करणीयम्?
गुरुः – त्वया छात्राः .... यत् अस्माभिः धूम्रपान न करणीयम्।
अंकित: – गुरुवर! .... किं करणीयम्।
गुरुः – वत्स! महत्वपूर्ण विषयोपरि वार्ता कर्तुं .... धन्यवादं ददामि।
मञ्जूषा – गन्तुम्, अस्य, तुभ्यं, धूम्रपानं, स्वास्थ्य, प्रेरणीया, मया, दुर्व्यसनस्य।

अभ्यास 7

प्रवीण: - अंकित! श्वः भवान् कुत्र गमिष्यति?
अंकित: - अहं .... गमिष्यामि।
प्रवीण: - तत्र किमपि कार्यं वर्तते? अथवा ....एव गच्छति?
अंकित: - कार्यं नास्ति, अहं तु .... सह भ्रमणार्थं गच्छामि।
प्रवीण: - जयपुरे कुत्र-कुत्र भ्रमणस्य.. अस्ति?
अंकित: - वयं तत्र आमेर दुर्ग, जयगढ़दुर्गं, गोविन्ददेव मन्दिरं च ....|
प्रवीण: - तत्र नाहरगढ़-दुर्गमपि पश्यतु। तदपि.. अस्ति।
अंकित: - यदि समयः अवशिष्टः भविष्यति तर्हि निश्चयेन तत्र गमिष्यामः।
प्रवीण: - बाढ़ मित्र! नमस्ते। इदानीम् अहं गच्छामि। सोमवासरे आवां पुनः मिलिष्यावः। तदा ....वार्तालापं करिष्यावः।
मञ्जूषा - मित्रैः, जयपुरं, कार्यक्रमः, दर्शनीयम्, यात्रानुभवविषये, द्रक्ष्याम

****

ग खण्डः

अनुप्रयुक्तव्याकरणम्

खण्ड ग (25 अङ्का:)

प्रश्न 5. उच्चारण-स्थानानि (Uccharan Sthaan)

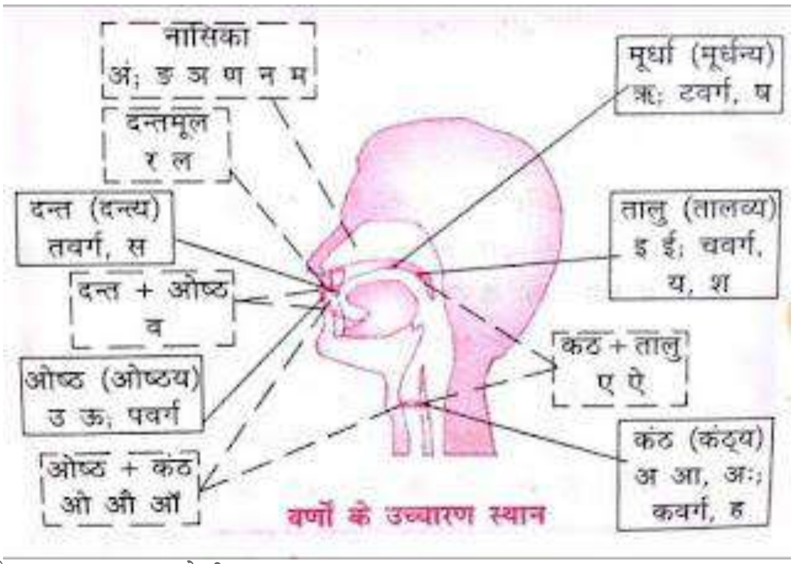

क्रम / **संस्कृत-सूत्राणि** / वर्ण / उच्चारण स्थान/ श्रेणी

१) अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठ:।
२) इ-चु-य-शानां तालु।
३) ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा।
४) लृ-तु-ल-सानां दन्ता: ।
५) उ-पु-उपध्मानीयानाम् ओष्ठौ ।
६) ञ-म-ङ-ण-नानां नासिका च ।
७) एदैतौ: कण्ठ-तालु ।
८) ओदौतौ: कण्ठोष्ठम् ।
९) ‘व’ कारस्य दन्तोष्ठम् ।

१) अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठ:।

-अकार (अ, आ), कु= कवर्ग (क, ख, ग, घ, ङ्), हकार (ह्), और विसर्जनीय (:) का उच्चारण स्थान कंठ और जीभ का निचला भाग "कंठ्य" है।

२) इ-चु-य-शानां तालु।

-इकार (इ, ई) , चु= चवर्ग (च, छ, ज, झ, ञ), यकार (य) और शकार (श) इनका “ तालु और जीभ / तालव्य ” उच्चारण स्थान है।

३) ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा।

-ऋकार (ऋ), टु = टवर्ग (ट, ठ, ड, ढ, ण), रेफ (र) और षकार (ष) इनका “ मूर्धा और जीभ / मूर्धन्य ” उच्चारण स्थान है।

४) लृ-तु-ल-सानां दन्ता: ।

-लृकार (लृ), तु = तवर्ग (त, थ, द, ध, न), लकार (ल) और सकार (स) इनका उच्चारण स्थान “दाँत और जीभ / दंत्य ” है।

५) उ-पु-उपध्मानीयानाम् ओष्ठौ ।

- उकार (उ, ऊ), पु = पवर्ग (प, फ, ब, भ, म) और उपध्मानीय इनका उच्चारण स्थान "दोनों होंठ / ओष्ठ्य ” है।

६) ञ-म-ङ-ण-नानां नासिका च ।

- ञकार (ञ), मकार (म), ङकार (ङ), णकार (ण), नकार (न), अं इनका उच्चारण स्थान “नासिका” है ।

७) एदैतौ: कण्ठ-तालु ।

- ए और ऐ का उच्चारण स्थान “कंठ तालु और जीभ / कंठतालव्य” है।

८) ओदौतौ: कण्ठोष्ठम् ।

- ओ और औ का उच्चारण स्थान “कंठ, जीभ और होंठ / कंठोष्ठ्य” है।

९) 'व' कारस्य दन्तोष्ठम् ।

-वकार का उच्चारण स्थान "दाँत, जीभ और होंठ / दंतोष्ठ्य" है ।

१०) जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ।

-जिह्वामूलीय का उच्चारण स्थान " जिह्वामूल " है ।

११) अनुस्वारस्य नासिका ।

-अनुस्वार (ं) का उच्चारण स्थान " नासिका " है ।

१२) क, ख इति क-खाभ्यां प्राग् अर्ध-विसर्गसदृशो जिह्वा-मूलीय: ।

-क, ख से पूर्व अर्ध विसर्ग सदृश " जिह्वामूलीय " कहलाते है ।

१३) प, फ इति प-फाभ्यां प्राग् अर्ध-विसर्ग-सदृश उपध्मानीय: ।

-प, फ के आगे पूर्व अर्ध विसर्ग सदृश " उपध्मानीय " कहलाते है ।

१४) अं , अ: इति अच् परौ अनुस्वार-विसर्गौ ।

-अनुस्वार और विसर्ग " अच् " से परे होते है; जैसे — अं , अ: ।

स्थान	स्वर	व्यंजन	अन्तःस्थ	ऊष्म
1. कण्ठ	अ, आ	क, ख, ग, घ, ङ	-	ह, अ:
2. तालु	इ, ई	च, छ, ज, झ, ञ	य	श
3. मूर्द्धा	ऋ, ॠ	ट, ठ, ड, ढ, ण	र	ष
4. दन्त	ऌ	त, थ, द, ध, न	ल	स
5. ओष्ठ	उ, ऊ	प, फ, ब, भ, म	-	-
6. नासिका	-	अं, ङ, ञ, ण, न्, म्	-	-
7. कण्ठतालु	ए, ऐ	-	-	-
8. कण्ठोष्ठ्य	ओ, औ	-	-	-
9. दन्तोष्ठ्य	-	-	व	-

प्रश्न 1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्तवर्णेषु उचितं वर्णं अवचित्य लिखत-

1. कण्ठतालव्यौ कौ स्तः?
   (क) ओ,औ (ख) उ,ऊ (ग) इ,ई (घ) ए,ऐ

2. दन्तौष्ठ्यः वर्ण कः अस्ति?
   (क) ओ,औ (ख) उ,ऊ (ग) इ,ई (घ) ए,ऐ

3. कण्ठोष्ठौ वर्णौ कौ स्त?
   (क) ओ,औ (ख) उ,ऊ (ग) इ,ई (घ) ए,ऐ

4. स्,श्,ष् वर्णेषु कः वर्णः दन्त्यः अस्ति?
   (क) स् (ख) श् (ग) ष् (घ) किमपि न

5. क्, प, च, ट् एतेषु वर्णेषु तालव्यः वर्णः कः अस्ति?
   (क) ओ,औ (ख) उ,ऊ (ग) इ,ई (घ) ए,ऐ

****

विषयः-6, सन्धिः

दो या दो से अधिक समीपवर्ती वर्णों के मेल से जो विकार उत्पन्न / परिवर्तन होता है उसे संधि कहते हैं।
जैसे-
विद्या + आलय: विद्यालयः (आ + आ = आ)
वाक् + ईश: = वागीश: (क् के स्थान पर ग्)

सन्धिभेदा:- सन्धि: त्रिविधा भवति।

1. स्वर सन्धिः
2. व्यञ्जन सन्धिः
3. विसर्ग सन्धिः

1. स्वर सन्धिः- पूर्वपद के अंत तथा उत्तरपद के आदि में समान स्वर हो, उसे स्वर सन्धि कहते हैं;

जैसे- विद्यालय: = विद्या + आलय: , मुनि + ईश: मुनीश:, इति + आदि= इत्यादि, पर + उपकारः = परोपकारः, महा + ऋषि: = महर्षिः।

स्वरसन्धे: भेदा:।

स्वरसन्धेः सप्त भेदाः सन्ति -

(1) दीर्घ सन्धिः (ii) गुण- सन्धिः (iii) वृद्धि-सन्धिः (iv) यण् सन्धिः (v) अयादि - सन्धिः (vi) पूर्वरूप सन्धिः
(vii) प्रकृतिभावः

(i) दीर्घ सन्धि: - (अकः सवर्णे दीर्घः) इस सूत्र का अभिप्राय यह है कि (अक्) अ, इ, उ, ऋ लृ हो और उनके पश्चात् आने वाले शब्द का प्रथम वर्ण समान स्वर ही हो तो सन्धि होने पर दीर्घ हो जाता है। जैसे

अ/आ + आ/अ = आ
विद्या + आलय: = विद्यालय, देव + आलय: = देवालयः ।
इ/ई+ ई/ इ = ई
नदी + ईश: = नदीश: , मुनि + ईश: = मुनीश: , गिरि + इन्द्रः = गिरीन्द्रः ।
उ/ऊ + ऊ/उ = ऊ
लघु + ऊर्मिः = लघूर्मिः, वधू + उर्मिः = वधूर्मिः ।
ऋ/ ॠ + ऋ/ ॠ = ॠ
पितृ + ऋणम् = पितॄणम्, मातृ + ऋणम् = मातॄणाम् ।
इससे स्पष्ट है कि 'अ' या 'आ' के पश्चात् 'अ' या 'आ' आए तो दीर्घ रूप में 'आ' ही होगा। इसी प्रकार इ. उ ऋ एवं लृ के साथ भी होता है।
विशेष- यदि 'ऋ' या लृ से परे ऋ या लृ हो तो वहाँ भी दोनों स्वरों के स्थान पर दीर्घ 'ॠ' या ' लृ ' वैकल्पिक रूप से हो जाता है, जैसे—होतृ + ऋकारः = होतॄकारः ।
दीर्घसन्धेः अपवादः–दीर्घ सन्धि के नियमानुसार यदि स्वर सवर्ण (समान वर्ग) हों तो दोनों के स्थान पर दीर्घ हो जाता है, परन्तु कुछ शब्दों में दीर्घ सन्धि नहीं होती है और इन नियमों का पालन भी नहीं किया जाता है। जैसे—कुल + अटा = कुलटा

मार्त + अण्डः = मार्तण्ड: सीम + अन्त = सीमन्त
सार + अङ्गः = सारङ्गः शक + अन्धु = शकन्धुः
कर्क + अन्धुः = कर्कन्धुः

(ii) गुण- सन्धिः – पूर्वपदान्त में (अ/आ) हो तथा उत्तरपद के आदि में (इ, उ, ऋ, लृ) हों तो क्रमशः (ए, ओ, अर् और अल्) हो जाते हैं। जैसे-

1. अ अथवा आ के पश्चात् इ अथवा ई होने पर 'ए' हो जाता है; अर्थात्
अ/आ + इ/ई = ए,
जैसे-
नर + इन्द्रः = नरेन्द्रः
अ +इ = ए
परम + ईश्वर: = परमेश्वरः
अ + ई = ए
महा + इन्द्रः = महेन्द्रः

आ + इ = ए
2. यदि अ, आ + 'उ' अथवा 'ऊ' होने पर 'ओ' हो जाएगा; जैसे
सूर्य + उदयः = सूर्योदयः
अ +उ = ओ
गङ्गा + ऊर्मिः = गङ्गोर्मि:
आ + ऊ = ओ
महा + उत्सव: = महोत्सव:
आ + उ = ओ
3. 'अ' या 'आ' के पश्चात् किसी शब्द का प्रथम वर्ण 'ऋ' या ' ॠ ' होने पर अर् हो जाता है; जैसे—
राजा + ऋषिः = राजर्षिः
आ + ऋ = अर्
वर्षा ऋतुः = वर्षर्तुः
आ + ऋ = अर्
4. यदि 'अ' अथवा 'आ' के पश्चात् (पदान्त में) तथा उत्तर पद के पूर्व में 'ऌ' या 'ॡ' हो तो 'अल्' हो जाता है;
जैसे
तव + ऌकारः = तवल्कार:
अ + ऌ = अल्
राधा + ऌकारः = राधल्कारः
आ + ऌ = अल्

(iii) वृद्धि-सन्धिः- अ/आ के साथ ए/ऐ और ओ/औ के मेल होने से क्रमश: 'ऐ' और 'औ' में परिवर्तन वृद्धि संधि कहलाता है। यदि प्रथम पदान्त 'अ' या 'आ' हो और बाद वाले शब्द का प्रथम अक्षर 'ए' या 'ऐ' हो तो 'ऐ' हो जाता है; जैसे-
सदा + एव = सदैव
तव + एव = तवैव
आ + ए = ऐ

मत + ऐक्यम् = मतैक्यम्
अ + ऐ = ऐ

महा + ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम्
आ + ऐ = ऐ

वन + औषधि: = वनौषधिः
अ + औ = औ

गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः
आ + ओ = औ

(iv) यण्-सन्धिः- (इकोयणचि) जब पूर्वपद के अंत में (इ, ई,उ,ऊ, ऋ, ऌ)हों तथा उत्तर पद में असमान स्वर हों तो निम्नानुसार परिवर्तन हो जाएगा।
(क) यदि इ, ई. के पश्चात् कोई असमान स्वर = य् + उत्तर पद के प्रथम वर्ण की मात्रा लगाएँ-

इति + आदि	अति + उत्तमः
इ + आ = य् + आ की मात्रा = या	इ + उ = य् + पश्चात् स्वर की मात्रा 'यु'
इत् + या + दि = इत्यादि।	अत् +यु + त्तमः = अत्युत्तमः
अति + अधिकः	प्रति+ एकम = प्रत्येकम्
इ + अ = य् + अ की मात्रा	इ + ए = ये

अत् + य + धिक: =अत्यधिकः   प्रत् + ये + कम् = प्रत्येकम्

यदि+ अपि

इ + अ = य = यद्यपि

(ख) उ, ऊ + कोई असमान स्वर व् उत्तरपद के प्रथम वर्ण की मात्रा लगाए; जैसे—

गुरु + आदेश: अनु + एषणम्

उ + आ = व् + आ की मात्रा = वा   उ + ए = व् + ए की मात्रा

गुरु + वा + देश: = गुर्वादिशः   अन् वेषणम् = अन्वेषणम्

अनु + अयः   सु + आगतम्

उ+ अ = व् + अ की मात्रा   उ + आ = व् + आ की मात्रा

अन् + व + यः = अन्वयः   स्वागतम्

अनु + इतिः   अनु + ईक्षकः

उ+इ = व् + इ की मात्रा   उ + ई = व् + ई = वी

अन् वि + ति अन्वितिः   अन्वीक्षकः = अन्वीक्षकः

(ग) 'ऋ' अथवा 'ऋ' के पश्चात् कोई असमान स्वर = 'र' उत्तरवर्ती पद के प्रथम स्वर को मात्रा लगाएँ, जैसे

मातृ + अंश   पितृ + आलय:

ऋ + अं= र् +अं की मात्रा = रं   ऋ + आ =र् + आ की मात्रा = रा

मात् + रं + शः = मात्रंशः   पित् + रा + लयः = पित्रालयः

(घ) यदि 'लृ' अथवा 'लृ' के पश्चात् अन्य असमान स्वर आए तो दोनों के मेल से 'लृ' हो जाता है। जैसे:

लृ + अकार: लृ + आकृति:

लृ + अ = ल् + अ की मात्रा = ल   लृ + आ + ल् + आ की मात्रा =ला

ल् + अ + कारः = लकारः   ला + कृतिः = लाकृतिः

(v) अयादि - सन्धिः - (एचोऽयवायावः) यदि ए, ओ, ऐ, औ के पश्चात् कोई असमान स्वर आए तो क्रमशः उनके मेल से अय्, अव्, आय्, आव् हो जाता है।

(क) ए ऐ + असमान स्वर = अयू/आय् + बाद वाले पद के प्रथम स्वर की मात्रा | यथा-

ने + अनम्   गै + अकः

न अय् + अ + नम् = नयनम्   ग् + आय् + इक = गायकः

(ख) ओ/औ + असमान स्वर = अव्/आव् + बाद वाले पद के प्रथम स्वर की मात्रा । यथा-

पो + अनम्   नौ + इकः

ओ + अ =अव्   औ + इ = आव्

प् + अव् + अ + नम् = पवनम्   न् + आव् + इकः = नाविकः

अधः रेखाङ्कितपदेषु संधिम् विच्छेदम् वा समुचितम् चित्वा लिखत |

1. लोकैषणा बलवती भवति।

(क) लोके + एषणा   (ख) लोकै + पणा   (ग) लोक + ईषणा   (घ) लोक + एषणा

2. परमेश्वर: सर्वशक्तिमान् अस्ति

(क) परम् + ईश्वर: (ख) परम +ईश्वर: (ग) परम + एश्वरः   (घ) परम् + ईश्वरः

3. मनस् + रथः पूर्णः भवतु। (विसर्ग संधि)*

(क) मनस्रथः   (ख) मनारथः   (ग) मनोरथ: (घ) मनर्रथ

4. यदि + अपि सः बालः तथापि सः सुंदर गायति।

(क) यदयपि   (ख) यदिअपि   (ग) यदिपि   (घ) यद्यपि

5. सभायाम् धनुः + धरः आगच्छति। (विसर्ग संधि)*

(क) धनुष्धरः   (ख) धनुधर: (ग) धनुर्धरः   (घ) धनूधरः

6. गुरु प्रति गच्छ अध्ययनार्थम्।

(क) अध्ययन + अर्थम्   (ख) अध्ययनं + अर्थम्   (ग) अध्याय + अनर्थम्   (घ) अध्यय + अनर्थम्

7. न किञ्चन भगवन्। (व्यञ्जन संधि)*
(क) किम् + चन (ख) किं + चन (ग) किञ्च + न् (घ) किन + चन
8. सर्वदा महोत्साहः स्यात्।
(क) मह + ओत्साहः (ख) महा + उत्साहः (ग) महो + त्साहः (घ) मह् + उत्साहः
9. स. "हरिः + एव" शरणम् अस्माकम्। (विसर्ग संधि)*
(क) हरिएव (ख) हरिच (ग) हरिरेव (घ) हरीव
10. जगदीश्वर: सर्वत्र विराजते।
(क) जगत् + ईश्वर: (ख) जगदी + श्वरः (ग) जगति + ईश्वर: (घ) जगदि + ईश्वरः
11. अति + अधिकम् परिश्रमं मा कुरु।
(क) अत्यधिकम् (ख) आत्याधिकम् (ग) अत्याधिकम् (घ) अत्यधीकम्
12. अस्माकं पुस्तकालय: अति विशाल अस्ति।
(क) पुस्तक + लय: (ख) पुस्तक + आलय: (ग) पुस्तकम् + आलय: (घ) पुस्तका + लय:
13. महेश: नकुलं दृष्ट्वा तं व्यापादितवान्।
(क) मह + ईश: (ख) महा + एश: (ग) महा + ईश: (घ) मह + एश:
14. नास्ति विद्यासमं चक्षुः।
(क) ना + स्ति (ख) न + अस्ति (ग) ना + अस्ति (घ) न + आस्ति
15. न प्रतिकूलोपहितम् अन्नं खादेत्।
(क) प्रतिकूल + उपहितम् (ख) प्रतिकूलो + पहितम् (ग) प्रति + कूलोपहितम् (घ) प्रतिकूलोप + हितम्
16. सः सर्वान् वेदान सार्थान् अधीत्य पितुः सकाशम् अगच्छत्।
(क) स + अर्थान् (ख) सा + अर्थान् (ग) सा + र्थान् (घ) सार्था + न्
17. शिष्य: विद्या + आलये गुरुं प्रति गच्छति।
(क) विद्यायले (ख) विद्यालाये (ग) विद्यालये (घ) विद्यालय
18. नरः पञ्च + इन्द्रियाणि वशं कुर्यात्।
(क) पञ्चेन्द्रियाणि (ख) पञ्चेन्द्रीयाणि (ग) पञ्चेन्द्रियाणि (घ) पञ्चान्द्रियाणि
19. गुरवागते छात्राः तूष्णीम् अभवन्।
(क) गुराव + आगते (ख) गुरवा + गते (ग) गुरु + आगते (घ) गुरौ + आगते
20. प्रत्येक मनुष्यः सुयोग्यः अस्ति।
(क) प्रति + एकम् (ख) प्रती एकम् (ग) प्रत्य + एकम् (घ) प्रत्ये + कम्

उत्तराणि - 1. (घ), 2. (ख), 3. (ग), 4. (घ), 5. (ग), 6. (क), 7. (क), 8, (ख), 9. (ग) 10. (क) 11.(क), 12. (ख), 13. (ग), 14. (ख), 15. (क), 16. (क), 17. (घ), 18. (क), 19, (घ), 20, (क)

****

विषयः-7 , कारकपरिचयः उपपदविभक्तयः च

विषय-प्रवेश

"**क्रियान्यायत्वं कारकत्वम्**" इति |

कारक परिचयः

कारक – क्रिया के सम्पादन में जिन-जिन शब्दों का उपयोग होता है उन्हें कारक कहते है।

जैसे- प्रधानमंत्री ने देश के युवाओं को जीवन में सफल होने के लिए अनेक उपाय बताए।

इस वाक्य में 'उपाय बताना' क्रिया है जिसके सम्पादन (सिद्धि) के लिए जिन-जिन शब्दों का उपयोग हुआ वे सब कारक हैं।

- 'प्रधानमंत्री' कर्ताकारक है, जो क्रिया को कर रहे हैं।
- देश के- यह सम्बन्ध दर्शाता है किन्तु कारक नहीं है।
- युवाओं को-यह कर्मकारक है जो क्रिया के फल प्राप्तकर्ता है।
- जीवन में-यह अधिकरण कारक है क्योंकि यह क्रिया की अवस्थिति को स्पष्ट करता
- सफल होने के लिए यह सम्प्रदान कारक है क्योकि यह क्रिया का प्रयोजन/ उद्देश्य स्पष्ट करता है।

इस प्रकार क्रिया के सम्पादन के लिए छ: कारक हैं-

1 क्रिया का करने वाला (सम्पादक) – कर्ता- प्रथमा विभक्ति

2. क्रिया का फल प्राप्तकर्ता - कर्म - द्वितीया विभक्ति

3. क्रिया जिसके द्वारा (साधन) सम्पन्न हुई - करण - तृतीया विभक्ति

4 क्रिया जिसके लिए हो रही है – सम्प्रदान - चतुर्थी विभक्ति

5. क्रिया जिससे दूरी / अलगाव बताए – अपादान - पंचमी विभक्ति

6 जिस स्थान पर परिस्थिति या दशा – अधिकरण - सप्तमी विभक्ति में क्रिया हो रही है।

कारक वहीं कहलाता है जिसका क्रिया के साथ सीधा सम्बन्ध हो इसीलिए ये छः कारक हैं

कर्ता कर्म च करण च सम्प्रदान तथैव च।
अपादानाधिकरणे इत्याहु कारकाणि षट्।।

इसके अलावा सम्बन्ध की स्थिति को भी कारकों के साथ प्रयोग किया जाता है जिसमें षष्ठी विभक्ति लगती है और सम्बोधन के लिए प्रथमा विभक्ति का प्रयोग किया जाता है।

1. क्रिया का करने वाला (सम्पादक) कर्ता प्रथमा विभक्ति
2. क्रिया का फल प्राप्तकर्ता कर्म द्वितीया विभक्ति
3. क्रिया जिसके द्वारा (साधन) सम्पन्न हुई करण - तृतीया विभक्ति
4. क्रिया जिसके लिए हो रही है-सम्प्रदान चतुर्थी विभक्ति
5. क्रिया जिससे दूरी / अलगाव बताए -अपादान -पंचमी विभक्ति
6. जिस स्थान पर परिस्थिति या दशा -अधिकरण -सप्तमी विभक्ति में क्रिया हो रही है।।

उपपद विभक्ति

उपपद विभक्ति वह विभक्ति है जो वाक्य मे कारक चिह्नों के अनुसार प्रयुक्त विभक्ति के स्थान पर विशेष रूप से प्रयुक्त की जाती हैं। संस्कृत में उपपद विभक्ति कर्म कारक (द्वितीया) से आरम्भ होती है।

द्वितीया विभक्ति- अभितः, परितः, समया, निकषा, प्रति, विना

तृतीया विभक्ति- विना, अलम्, सह साकम्/समम्/सार्धम्

चतुर्थी विभक्ति- रुच्, दा, याच्, नमः, कुप्

पञ्चमी विभक्ति- विना, बहि, भी (त्रस), रक्ष

षष्ठी विभक्ति- अन्तः, उपरि, अधः, पुरतः पृष्ठतः

सप्तमी विभक्ति- स्निह, निपुणः: विश्वस्

कारक ज्ञान

शब्दरूप प्रयोग

कारक	विभक्ति	चिह्न	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कर्ता	प्रथमा	ने	बालकः	बालकौ	बालकाः
कर्म	द्वितीया	को	बालकम्	बालकौ	बालकान्
करण	तृतीया	से, के द्वारा	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
संप्रदान	चतुर्थी	के लिए	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
अपादान	पञ्चमी	से (अलगाव)	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
संबन्ध	षष्ठीं	का/के//की	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
अधिकरण	सप्तमी	में/पर	बालके	बालकयोः	बालकेषु
संबोधन	प्रथमा	हे अरे भोः	हे बालक !	हे बालकौ !	हे बालकाः !

नियम इस प्रकार से है
कर्तृवाच्य प्रयोगे तु प्रथमा कर्तृकारके।
द्वितीयान्त भवेत्कर्म कधीन क्रियापदम्।

कर्ता		**क्रिया**
बालकः/लता/सः/तत्	प्रथमः पुरुषः	पठति/लिखति/ पतति इत्यादयः
बालकौ/लते/तो/ते/ते		पठतः/लिखतः/पततः इत्यादयः
बालकाः/लताः ते/ताः /तानि		पठन्ति / लिखन्ति / पतन्ति इत्यादयः
त्वम्	मध्यमः पुरुषः	पठसि / लिखसि / पतसि इत्यादयः
युवाम्		पठथः / लिखथः / पतथः इत्यादयः
यूयम्		पठथ / लिखथ / पतथ इत्यादयः
अहम्	उत्तम पुरुषः	पठामि / लिखामि / पतामि इत्यादयः
आवाम्		पठावः / लिखावः /पतावः इत्यादयः
वयम्		पठामः /लिखामः /पतामः इत्यादयः

उचितक्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

(i) बालका............................ | (गच्छति / गच्छसि / गच्छन्ति / गच्छथ)
(ii) यूयम्............................ | (पठत /पठथः / पठामः पठन्ति)
(iii) राधा............................ |(नृत्यामि नृत्यामः / नृत्यति / नृत्यन्ति)
(iv) पुस्तकानि............................ | (अस्ति / स्तः/ सन्ति/असि)
(v) अहम्............................ | (लिखति/ लिखसि / लिखथ / लिखामि)
(vi) बालकौ............................ | (खेलतः /खेलन्ति/ खेलति / खेलासि)
(vii) त्वम् .... | (गच्छति गच्छथ/ गच्छसि / गच्छामि)
(viii) ते छात्राः .... | (लभते / लभेते/ लभेथे/ लभन्ते)
(ix) आवाम्............................ | (हसामः / हसाम / हसावः / हसाव)
(x) शिष्या............................ | (नमति / नमन्ति / नमाति/ नमान्ति)

उत्तराणि-

(i) गच्छन्ति (ii) पठथ (iii) नृत्यन्ति (iv) सन्ति (v) लिखामि (vi) खेलतः (vii) गच्छसि (viii) लभन्ते (ix) हसावः (x) नमन्ति

समुचितकारकं प्रयुज्य विभक्ति लिखत-

(1) सीता.....................कन्दुकं क्षिपति। (पाद)
(2) मेधावी.....................खादति। (मोदक)
(3) सः दशम्या..................... पठति। (कक्षा)
(4) मम पिता कार्यालय गच्छति। (द्विचक्रिका)
(5) सा.....................भगिनी अस्ति। (दिनेश)
(6) बालकौ क्रीडार्थम्. ....गच्छतः । (क्रीडाक्षेत्र)

(7) तस्य गृहं .... एव अस्ति | (राजमार्ग)
(8) सा .... विद्यालयं गच्छति। (विद्यार्जन)
(9) मम माता प्रतिदिनं.....................ददाति। (रोटिका)
(10) वृक्षस्य ....पत्राणि पतन्ति। (लता)

उत्तराणि-

(1) पादेन	**(2) मोदकम्**	**(3) कक्षायाम्**	**(4) द्विचक्रिकया**	**(5) दिनेशस्य**
(6) क्रीडाक्षेत्रम्	**(7) राजमार्गे**	**(8) विद्यार्जनाय**	**(9) रोटिकाम्**	**(10) लतायाः**

उपपदविभक्तयः

द्वितीया विभक्तिः

परित: (चारों ओर)	ग्रामं परितः वृक्षाः सन्ति।
समया (पास)	गुरु समया छात्राः तिष्ठन्ति।
निकषा (समीप)	ग्रामम् निकषा मंदिरम् अस्ति।
प्रति (की ओर)	बालकः गृह प्रति गच्छति।
विना (बिना)	छात्र: पुस्तकं विना न पठति।

तृतीया विभक्तिः

सह / साकम् / समम्/ सार्धम् (साथ)	पुत्रः पित्रा सह गच्छति।
विना (बिना)	छात्र: पुस्तकेन विना न पठति।
अलम् (बस, मत)	अलं विवादेन। अलं कोलाहलेन।

चतुर्थी विभक्तिः

रूच् (अच्छा लगना)	मह्यम् दधि रोचते।
दा (यच्छ) (दान देना)	राजा भिक्षुकेभ्यः अन्नं ददाति।
नमः (नमस्कार)	ॐ शिवाय नमः। ॐ गणेशाय नमः।
कुप् (क्रुद्ध होना)	स्वामी सेवकाय कुप्यति	

पञ्चमी विभक्तिः

बिना (बिना)	ज्ञानात् विना न मुक्तिः।
बहि: (बाहर)	ग्रामात् बहिः उद्यानम् अस्ति।
भी (अस) (डरना)	बालकः सर्पात् विभेति त्रस्यति।
रक्ष (रक्षा करना)	सैनिकाः शत्रुभ्यः रक्षन्ति।

षष्ठी विभक्तिः

उपरि (ऊपर)	वृक्षस्य उपरि खगाः तिष्ठन्ति।
अघः (नीचे)	मञ्चस्य अधः जनाः सन्ति।
पुरतः (सामने)	गृहस्य पुरतः रम्या वाटिका।
पृष्ठतः (पीछे)	गृहस्य पृष्ठतः उन्नताः वृक्षाः सन्ति।

सप्तमी विभक्तिः

स्निह् (स्नेह करना)	श्रीरामः भ्रातरि स्निह्यति।
निपुण: (प्रवीण)	सः वीणावादने निपुणः अस्ति।
विश्वस् (विश्वास करना)	शिष्य गुरौ विश्वसिति।

प्रदत्त - विकल्पेभ्यः उचितानि पदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत।

1. सः _________ विना ग्रामं न गमिष्यति।

(क) रामम् (ख) रामः (ग) रामस्य (घ) रामाय

2. _________ आम्रम् रोचते।

(क) बालक (ख) बालकाय (ग) बालकेन (घ) बालकौ

3. कृष्णः _________ अलम्।

(क) कंस: (ख) कंसेन (ग) कंसस्य (घ) कंसाय

4. मूषकः _________ बिभेति।

(क) बिडाल (ख) बिडालाय (ग) बिडालात् (घ) बिडालान्

5. माता _________ क्रीडनकम् यच्छति।

(क) शिशु: (ख) शिशवे (ग) शिशुम् (घ) शिशुभिः

6. _________ अधः जलम् अस्ति।

(क) भूमिः (ख) भूमिम् (ग) भूमेः (घ) भूमिभ्याम्

7. _________ उपरि राष्ट्रध्वज शोभते।

(क) भवने (ख) भवनम् (ग) भवनस्य (घ) भवनाय

8. अध्यापकः _________ कुप्यति |

(क) मूर्खाय (ख) मूर्ख: (ग) मूर्खस्य (घ) मूर्खेण

9. _________ समया आपणम् अस्ति।

(क) विद्यालयस्य (ख) विद्यालयात् (ग) विद्यालयम् (घ) विद्यालयेन

10. _________ विना जीवनम् अन्धकारमयम्।

(क) ज्ञानाय (ख) ज्ञानस्य (ग) ज्ञानेन (घ) ज्ञाने

11. ___________ विना जीवन निरर्थक वदति।

(क) विद्या (ख) विद्यायां (ग) विद्यायै (घ) विद्याम्

12. ___________ नमः।

(क) देवेभ्य (ख) देवेन (ग) देवस्य (घ) देवात्

13. अल___________|

(क) कोलाहलं (ख) कोलाहले (ग) कोलाहलेन (घ) कोलाहलस्य

14. देशेषु___________ सर्वोत्कृष्टम् अस्ति।

(क) भारतेन (ख) भारतात् (ग) भारतम् (घ) भारतस्य

15. ___________ समया विद्यालयम् अस्ति।

(क) गृहम् (ख) गृहे (ग) गृहेभ्यः (घ) गृहात्

उत्तराणि- 1 (क) 2. (ख) 3. (घ) 4. (ग) 5 (ख) 6. (ग) 7. (ग) 8. (क) 9 (ग) 10. (ग) 11. (घ) 12. (क) 13. (ग) 14. (ग) 15. (क)।

कोष्ठके प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् पदम् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयित्वा वाक्यानि पुनः लिखत-

1. ___________ सह पिता गच्छति (पुत्रेण पुत्रात् पुत्रस्य पुत्राय)

2. ___________समया नदी अस्ति। (ग्राम ग्रामेण ग्रामस्य, ग्रामात्)

3.___________बिना नहि ज्ञानम्। (स्वाध्यायेन, स्वाध्यायात्, स्वाध्यायस्य, स्वाध्यायाय)

4. सा ___________बिभेति। (व्याघ्रस्य व्याघ्रेन, व्याघ्रात्, व्याघ्राय)

उत्तराणि- 1 पुत्रेण 2 ग्राम 3. स्वाध्यायात् 4. लेखनात्।

मञ्जूषातः उचितपदानि चित्वा अधोलिखित-अनुच्छेदं पूरयित्वा पुनः लिखत-

1. एक बालक, उद्याने (i).................... अधः क्रीडति स्म। सहसा प्रचण्डः वायु अचलत्) (ii).............. परित: वायुमण्डल धूलिधूसरितम् अभवत्। दीर्घाः शाखा (iii). उपरि अपतन्| बालकः उच्चैः व्यलपत्। (iv) कुशलः एकः स्वयंसेवकः तत्र आगत्य बालकम् अरक्षत्। एतस्मै परोपकारिणे स्वयंसेवकाय (v)

(उद्यानम्, नमः, वृक्षाणाम्, रक्षाकार्ये, बालकस्य)

उत्तराणि- (i) वृक्षाणाम् (ii) उद्यानम् (iii) बालकस्य (iv) रक्षाकार्ये (v) नमः।

2. बालकः शशिः रुग्णा (i)........... प्रति गच्छति। सः जनकम् कथयति- हे जनक! माता (ii)......... कुप्यति। सा वदति-अलं (iii)......... अहं इदानीं (iv)............. विना एव स्वस्थाः भविष्यामि। त्वया अधुना (V)................ ऋते न किमपि करणीयम्।

(मयि, औषधिम्, मातरम्, चिन्तया, पठनात्)

उत्तराणि- **(i) मातरम् (ii)** मयि **(iii) चिन्तया, (iv) औषधिम् (v) पठनात्।**

3. अस्माकं (i)............. समया विशाल सभागारः अस्ति। तस्मिन् सभागारे (ii)................ विषयेषु कुशला अभिनेतार सन्ति।(iii)............. विना सभागारः निरर्थकः। कलाकाराः (iv)................ प्रवीणाः। (v)................. अनन्तर ते स्वगृह गमिष्यन्ति।

(अभिनयकलायाम्, दर्शकैः गृहम्, अभिनयात् सर्वेषु)

उत्तराणि **- (i) गृहम् (ii) सर्वेषु (iii) दर्शकैः (iv) अभिनयकलायाम् (v) अभिनयात्।**

4. अहम् एकदा (i)................. पुरः देवालय गतवान्। तत्र एका बाला (ii). .... विना आगता आसीत्। तत्र तडागं (iii) .... वृक्षाः आसन्। कुत्रचित् सा विलुप्ता जाता। (iv) .... माता आगता सा (v) .... प्रति गच्छति।

(उद्यानस्य तस्याः, पुत्रीम्, परितः, **उपानहम्**)

उत्तराणि**- (i) उद्यानस्य (ii) उपानहम् (iii) परितः (iv) तस्याः (v) पुत्रीम्।**

****

विषयः-8, शब्दरूपाणि

सर्वनाम शब्द

जो शब्द संज्ञा पदों (शब्दों) के स्थान पर प्रयुक्त होते हैं।

अस्मद्, युष्मद्, किम्,तत्, एतत्,यत्, (तीनों लिंगों में)

अजन्त शब्द

इन शब्दों के अन्त में अच् अर्थात् स्वर होते हैं,

जैसे- बालक, लता।

ये शब्द रूप तीनों लिंगों में होते हैं।

पुल्लिंग

अकारान्त बालकवत्

उकारान्त साधुवत्

स्त्रीलिंग

आकारान्त लतावत्

ईकारान्त नदीवत्

अजन्त-शब्दाः

बालक (अकारान्त पुंल्लिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	बालक:	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधनम्	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

अवधेयम् **(नोट)- अकारान्त (जिनके अन्त में अ हो) शब्दों के रूप पुल्लिंग में बालक की तरह ही चलेंगे। जैसे—राम, देव, गज, अश्व, पिक, काक इत्यादि।**

साधु (उकारान्तः पुंल्लिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	साधुः	साधू	साधवः
द्वितीया	साधुम्	साधू	साधून्
तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
चतुर्थी	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
पंचमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्
सप्तमी	साधौ	साध्वोः	साधुषु
सम्बोधन	हे साधो !	हे साधू!	हे साधवः !

गुरु (उकारान्त पुंल्लिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वितीया	गुरुम्	गुरू	गुरून्
तृतीया	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
चतुर्थी	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः

पंचमी	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
षष्ठी	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्
सप्तमी	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु
सम्बोधन	हे गुरोः!	हे गुरु!	हे गुरवः !

नोट—भानु, शम्भु इत्यादि सभी उकारान्त पुल्लिंग शब्दों के रूप 'साधु' और 'गुरु' की तरह ही चलेंगे।

लता (आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पंचमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बोधन	हे लते !	हे लते !	हे लताः !

रमा (आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पंचमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमायाः	रमासु
सम्बोधन	हे रमे !	हे रमे !	हे रमाः !

नोट – आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों के रूप 'लता' और 'रमा' की तरह ही चलेंगे। जैसे-राधा, विमला, सीता आदि।

नदी (ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः)

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पंचमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधन	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः!

नोट – भगिनी, वाणी, नारी आदि ईकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों के रूप 'नदी' की भाँति चलेंगे।

• सर्वनाम शब्दाः

सर्वनाम शब्दों के सभी रूप पुल्लिंग में एक ही तरह चलते हैं। स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग में भी सभी सर्वनामों के रूप समान ही रहते हैं।

'किम्' (क्या) पुंल्लिङ्गः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्

तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् (स्त्रीलिङ्गः)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पंचमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

किम् (नपुंसकलिङ्गः)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

अस्मद् (मैं) (उत्तमः पुरुषः)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पंचमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (तुम) (मध्यमः पुरुषः)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वाय	युवाभ्याम्	युस्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यं	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पंचमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित -शब्दरूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. एषः मुनेः _________ आश्रमः अस्ति।
(क) वशिष्ठः (ख) वशिष्ठे (ग) वशिष्ठस्य (घ) वशिष्ठौ
2. आश्रमे कपीनाम् _________ निषिद्धा।
(क) हिंसा (ख) हिंसाम् (ग) हिंसायाम् (घ) हिंसायाः
3. शीला _________ लेखम् लिखति।
(क) पत्रिकां (ख) पत्रिकया (ग) पत्रिकायाम् (घ) पत्रिका
4 _________ सुन्दराणि पुष्पाणि सन्ति।
(क) उद्यानौ (ख) उद्याने (ग) उद्यानस्य (घ) उद्यानैः
5. _________ बालिकायाः माता शिक्षिका अस्ति।
(क) अस्य (ख) अस्या (ग) अस्यः (घ) अस्याः
6. _________ कवेः नाम महर्षि वाल्मीकिः।
(क) रामायणं (ख) रामायणेन (ग) रामायणस्य (घ) रामायणमे
7. विवेकः नवतिः _________ प्राप्य उत्तीर्णः जातः।
(क) अङ्कान् (ख) अङ्कानां (ग) अङ्कैः (घ) अङ्कानि
8. छात्राः सरस्वत्याः _________ कुर्वन्ति।
(क) वन्दना (ख) वन्दनां (ग) वन्दने (घ) वन्दनायाः
9. _________ वारिणि सन्ति।
(क) विद्यालस्य (ख) विद्यालयाभ्याम् (ग) विद्यालयो (घ) विद्यालये
10._________ तत् प्रार्थनापत्र स्वीकरोतु।
(क) महोदयो। (ख) महोदयाः! (ग) महोदय (घ) महोदया !
11. _________ कार्यालय उदयपुरनगरे अस्ति।
(क) राधायां (ख) राधायाः (ग) राधायै (घ) राधस्य
12. _________ दुग्धं न रोचते।
क) बालकान् (ख) बालकाय (ग) बालकम् (घ) बालकैः
13. जनकः _________ सह नगरं गच्छति।
(क) कन्याभ्यः (ख) कन्याः (ग) कन्यानाम् (घ) कन्याभिः
14. _________ शोभते जीवनम्।
(क) विद्यया (ख) विद्यायाः (ग) विद्याम् (घ) विद्या
15. कोपो हि _________ अहितकरः भवति।
(क) बालेन (ख) बाल (ग) बालानाम् (घ) बालान्

उत्तराणि –

1. (ग), 2. (क), 3. (ग), 4. (ख), 5. (ख), 6. (ग), 7. (क), 8. (ख), 9. (घ) 10. (ग) 11. (ख) 12. (ख), 13. (घ), 14. (क) 15. (ग)।

कोष्ठाकेषु प्रदत्तशब्दानां समुचितरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. छात्रा _________ सर्व निवेदयन्ति (गुरु)
(क) गुरवे (ख) गुरुम् (ग) गुरुणा (घ) गुरुः
2. माता _________ भोजनम् यच्छति (पुत्र)
(क) पुत्राय (ख) पुत्रः (ग) पुत्रस्य (घ) पुत्रम्
3. त्वम् _________ विद्यालये पठसि |
(क) कस्य (ख) कस्याम् (ग) कस्मात् (घ) कस्मिन्
4. या _________ दिल्लीनगरात् आगता तस्याः नाम रश्मिः अस्ति। (बालिका)
(क) बलिकानम् (ख) बालिके (ग) बालिका (घ) बालिकया
5. सः _________राज्ञ्या सह एव निवसति (बालक)
(क) बालको (ख) बालके (ग) बालकं (घ) बालकः
6. _________ ताः बालिकाः नृत्यन्ति (विद्यालय)
(क) विद्यालयं (ख) विद्यालयौ (ग) विद्यालये (घ) विद्यालस्य
7. _________ विना जीवन निष्फलम् वर्तते विद्या
(क) विद्याया (ख) विद्याम् (ग) विद्यायाः (घ) विद्यायै
8. _________ कक्षायाम् बालिका पठन्ति। (किम्)
(क) कस्य (ख) कस्याम् (ग) कस्यै (घ) कस्याये
9. _________ फलानि पतन्ति (वृक्ष)
(क) वृक्षेभ्यः (ख) वृक्षाणाम् (ग) वृक्षस्य (घ) वृक्षाय
10. संसारे _________ प्रभाव: सर्वत्र दृश्यते। (विद्या)
(क) विद्याया: (ख) विद्यया (ग) विद्यायाम् (घ) विद्याम्

उत्तराणि- 1. (ख), 2. (क), 3. (घ), 4. (ग), 5. (घ), 6. (ग), 7, (ख), 8. (ख), 9. (क), 10. (क)

उचितशब्दरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. _________ मोदकं रोचते।
(क) बालकेषुः (ख) बालकेभ्यः (ग) बालकैः (घ) बालानाम्
2. _________ ऋषिम उपगच्छसि।
(क) त्वम् (ख) युवाम् (ग) त्वया (घ) त्वत्
3. सभास्थिताः _________ स्तब्धा: जाताः।
(क) पण्डिताः (ख) पण्डितानाम् (ग) पण्डितेषु (घ) पण्डितेभ्यः
4. _________ अनुमत्या सः गच्छति।
(क) कस्यै (ख) कस्मै (ग) कस्य (घ) कस्मिन्
5. _________ गृहकार्य करोति।
क) छात्रा (ख) छात्रम् (ग) छात्रेण (घ) छात्र:
6. सः _________ सह शास्त्रार्थं करोति।
क) केन (ख) कस्मात् (ग) कस्य (घ) कस्मिन्
7. _________ ! हे नद्यौ ! हे नद्यः !
क) हे नदी! (ख) हे नदी:! (ग) हे नदि! (घ) हे नदिः।
8._________ फल नोत्वा अत्र आगच्छ।
(क) सः (ख) त्वं (ग) त्वया (घ) युष्मभ्यं
9. वनेषु _________ किमर्थम् सन्ति?
(क) कमलिनी (ख) कमलिन्यौ (ग) कमलिन्यः (घ) कमलिनीः
10 _________ निराकारः अस्ति।
(क) ईश्वर! (ख) ईश्वर: (ग) ईश्वरम् (घ) ईश्वराय

उत्तराणि - 1. (ख), 2. (क), 3. (क), 4. (ग), 5. (घ), 6. (क), 7. (ग), 8. (ख), 9. (ग), 10. (ख)।

****

विषयः-9 धातुरूपाणि

विषय-प्रवेश

वाक्य में प्रयुक्त होने वाली क्रिया को धातु कहते हैं। तीन प्रकार के धातु रूप होते हैं।

परस्मैपद **आत्मनेपद** **उभयपद**

इनमें भेद करने के लिए कुछ प्रत्यय निर्धारित होते हैं। ये अठारह होते हैं-

नी परस्मैपद के लिए एवं नौ आत्मनेपद के लिए।

उभयपद धातुओं के रूप दोनों प्रकार से चलते हैं।

लकार-लकार दस होते है लट्, लृट्, लङ्, लोट्, विधिलिङ, आशीलिङ, लिट्, लुट्, लुङ् और लृङ्।

कक्षा दसवीं तक केवल निम्न पांच लकारों का प्रयोग होता है-

लट्कार का प्रयोग **वर्तमान** काल की क्रिया के लिए होता है।

लृट् लकार का प्रयोग **भविष्यत** काल की क्रिया के लिए होता है।

लङ्कार का प्रयोग **भूतकाल** को क्रिया के लिए होता है।

लोट् लकार का प्रयोग **आज्ञा** देने या लेने के अर्थ में किया जाता है।

विधिलिङ् लकार का प्रयोग **सलाह देने या लेने** के लिए किया जाता है।

धातु रूप तीन प्रकार के होते हैं-

1. परस्मैपदी धातुएं 2. आत्मनेपदी धातुएं 3. उभयपदी धातुएं।

संस्कृत में तीन पुरुष होते हैं और प्रत्येक धातु के तीन वचन होते हैं अर्थात् कुल संख्या नौ होगी। इसी प्रकार धातु रूपों के भी तीन पुरुष होते हैं और तीन वचन होते है अर्थात् कुल मिलाकर नौ संख्या हुई इस तालिका को समझने का प्रयत्न करे। सभी सर्वनाम तथा संज्ञा शब्द प्रथम पुरुष में आते हैं। जिस पुरुष और जिस वचन का कर्ता हो उसी पुरुष और उसी वचन की क्रिया होगी।

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमः पुरुषः	1. सः (रामः)	2. तौ (रामौ)	3. ते (रामाः)
	1. पठति	2. पठतः	3. पठन्ति
मध्यमः पुरुषः	4. त्वम्	5. युवाम्	6. यूयम्
	4. पठसि	5. पठथः	6. पठथ
उत्तमः पुरुषः	7. अहम्	8.आवाम्	9. वयम्
	7. पठामि	8. पठावः	9. पठामः

जो वक्ता (बोलने वाला) होता है वह **उत्तम पुरुष** कहलाता है; क्योंकि अपने लिए मैं (अहम्), हम दो (आवाम्) तथा हम सब (वयम्) का प्रयोग करता है तथा

श्रोता (सुनने वाले) के लिए तुम (त्वम्), तुम दो (युवाम्), तुम सब (यूयम्) शब्दों का प्रयोग होता है। सुनने वाले को **मध्यम पुरुष** समझा जाता है। उत्तम व मध्यम पुरुष को छोड़कर अन्य सभी पद **प्रथम पुरुष** की श्रेणी में आते हैं। उनके लिए प्रथम पुरुष की क्रियाओं का ही वचनानुसार प्रयोग किया जाएगा अर्थात् जिस वचन का कर्ता हो उसी वचन की क्रिया लगाएं या जिस वचन की क्रिया हो उसी वचन का कर्ता लगाएँ।

परस्मैपदी धातुएँ-

परस्मैपदी धातुओं में भू, नम, गम, अस, प्रच्छ, कृ, ज्ञा, क्षाल्, नी (पञ्चलकारेषु- लट्, लृट्, लड्, लोट और विधिलिङ् लकार)

सेव्, लभ्, रुच् (लट्,लृट्लकारयोः) धातुओं के के रूप पाठ्यक्रम में हैं।

(सत्र 2024-25 के अनुसार)

'पठ्' (पढ़ना)

लट् लकारः

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यम पुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तम पुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

लृट् लकारः

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तम पुरुष	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

लङ् लकार

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यम पुरुष	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तम पुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम

लोट् लकार

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यम पुरुष	पठ	पठतम्	पठत
उत्तम पुरुष	पठानि	पठाव	पठाम

विधिलिङ् लकार

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यम पुरुष	पठेः	पठेतम्	पठेत
उत्तम पुरुष	पठेयम्	पठेव	पठेम

अस् (होना)

अस् धातु लट् लकार (वर्तमान काल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यम पुरुष	असि	स्थः	स्थ
उत्तम पुरुष	अस्मि	स्वः	स्मः

अस् धातु लृट् लकार (भविष्य काल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यम पुरुष	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तम पुरुष	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

अस् धातु लोट् लकार (आदेशवाचक)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यम पुरुष	एधि	स्तम्	स्त
उत्तम पुरुष	असानि	असाव	असाम

अस् धातु लङ् लकार (भूतकाल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यम पुरुष	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तम पुरुष	आसम्	आस्व	आस्म

अस् धातु: विधिलिङ् लकार (चाहिए के अर्थ में)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यम पुरुष	स्याः	स्यातम्	स्यात
उत्तम पुरुष	स्याम्	स्याव	स्याम

लट् लकार (वर्तमानकाल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
मध्यम पुरुष	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उत्तम पुरुष	पिबामि	पिबावः	पिबामः

लृट् लकार (सामान्य भविष्यत्काल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यम पुरुष	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तम पुरुष	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

लङ् लकार (अनद्यतन भूतकाल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
मध्यम पुरुष	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उत्तम पुरुष	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

लोट् लकार (आदेशवाचक)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	मध्यम	पिबताम्	पिबन्तु
पुरुष पिब	पिबतु	पिबतम्	पिबत
उत्तम पुरुष	पिबानि	पिबाव	पिबाम

विधिलिङ् लकार (अनुज्ञावाचक)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
मध्यम पुरुष	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उत्तम पुरुष	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

आत्मनेपदी धातुएँ
‘सेव’ (सेवा करना)

लट् लकार (वर्तमानकाल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
मध्यम पुरुष	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तम पुरुष	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

लृट् लकार (सामान्यभविष्यत्काल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यम पुरुष	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तम पुरुष	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

लुङ् लकार (हतुहेतुमद् भविष्यत्काल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	असेविष्यत	असेविष्येताम्	असेविष्यन्त
मध्यम पुरुष	असेविष्यथाः	असेविष्येथाम्	असेविष्यध्वम्
उत्तम पुरुष	असेविष्ये	असेविष्यावहि	असेविष्यामहि

लङ् लकार (अनद्यतन भूतकाल)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	असेवत	असेवेताम्	असेवन्त
मध्यम पुरुष	असेवथाः	असेवेथाम्	असेवध्वम्
उत्तम पुरुष	असेवे	असेवावहि	असेवामहि

लोट् लकार (आदेशवाचक)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्
मध्यम पुरुष	सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्
उत्तम पुरुष	सेवै	सेवावहै	सेवामहै

विधिलिङ् लकार (अनुज्ञावाचक)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	सेवेत	सेवेयाताम्	सेवेरन्
मध्यम पुरुष	सेवेथाः	सेवेयाथाम्	सेवेवहि
उत्तम पुरुष	सेवेय	सेवेध्वम्	सेवेमहि

उभयपदी धातुएँ

कृ (करना) लट् लकार (वर्तमानकाल)

परस्मैपद

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यम पुरुष	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तम पुरुष	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

आत्मनेपद

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
मध्यम पुरुष	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुधवै
उत्तम पुरुष	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लृट् लकार (सामान्य भविष्यत्काल)

परस्मैपद

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन

प्रथम पुरुष	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तम पुरुष	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

आत्मनेपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
मध्यम पुरुष	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उत्तम पुरुष	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

लङ् लकार (अनद्यतन भूतकाल)

परस्मैपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यम पुरुष	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तम पुरुष	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

आत्मनेपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
मध्यम पुरुष	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उत्तम पुरुष	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

लोट् लकार (आदेशवाचक)

परस्मैपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यम पुरुष	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तम पुरुष	करवाणि	करवाव	करवाम

आत्मनेपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
मध्यम पुरुष	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उत्तम पुरुष	करवै	करवावहै	करवामहै

विधिलिङ् लकार (अनुज्ञावाचक)

परस्मैपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
मध्यम पुरुष	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उत्तम पुरुष	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

आत्मनेपद

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम पुरुष	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
मध्यम पुरुष	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्

उत्तम पुरुष	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

उचितधातुरूपैः रिक्वायानानि पूरयत-

1. अष्टावक्र दृष्ट्वा पण्डिताः तारस्वरेण................|
(क) अहसत् (ख) अहसन् (ग) हसन्ति (घ) अहसम्
2. श्वेतकेतुः उद्धतस्वभावः ....|
(क) अभवत (ख) अभवत् (ग) अचलत् (घ) अकरोत्
3. न व दीर्घसूत्री स्यात्। (प्रयुक्तं लकारं लिखत)
(क) लट् (ख) लृट् (ग) लड् (घ) विधिलिङ्
4. वयं श्वः पुस्तकं..................|
(क) पठामः (ख) पठिष्यामः (ग) पठेम (घ) अपठाम
5. ते महीरुहाः धन्याः येभ्यः अर्थिनः निराशाः न .... |
(क) भवति (ख) भवाति (ग) भवान्ति (घ) भवन्ति
6. अहं परीक्षाविषये निश्चिन्तः .... |
(क) असि (ख) अस्ति (ग) अस्मि (घ) आसम
7. अद्य मम उपवास, श्वः ....|
(ख) खादिष्यामि (ग) खादन्ति (घ) खादामि
8. पुरा नलः नामकः एकः नृपः.................|
(क) अस्ति (ख) आसीत् (ग) आसम् (घ) आसन्
9. अह एकदा वने चरन्तं सिंहम् ....|
(क) अपश्यम् (ख) अपश्याव (ग) अपश्याम् (घ) अपश्यत्
10. धर्माचरणात् जनः सुरत्वम् ....|
(क) लभेते (ख) लभते (ग) लभन्ते (घ) लभसे
11. त्वं कथं गृहम् ....?
(क) गच्छति (ख) गच्छतु (ग) गमिष्यसि (घ) गच्छतः
12. धिक् त्वाम् ! त्वं मूषकान् ....?
(क) भक्षयति (ख) भक्षयसि (ग) भक्षयिष्यति (घ) भक्षयिष्यसि
13. आवां विद्यालयं गच्छन्तीं मातरं.............|
(क) नमामि (ख) नमामः (ग) नवामः (घ) नमावः
14. किम् यूयं हस्तौ प्रक्षाल्य भोजनं ....?
(क) करोति (ख) कुर्मः (ग) कुरुथ (घ) करवामः
15. सत्यस्य सर्वदा विजयः .... । धैर्येण कार्यं कुरु।
(क) भविष्यति (ख) भवति (ग) भविष्यतः (घ) भविष्यसि

उत्तराणि— 1. (ख), 2. (ख), 3. (घ), 4. (ख), 5. (घ), 6. (ग), 7. (ख), 8. (ख), 9. (क), 10. (ख), 11. (ग), 12. (ख) 13. (घ) 14. (ग) 15. (ख)।

उचित-धातुरुपैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. अहं एक फलं ____________ |
(क) भक्षयाणि (ख) भक्षय (ग) भक्ष्याम (घ) भक्ष्याव
2. अम्बा भोजनं ____________ |
(क) पचेत् (ख) पंचेत (ग) पचेय (घ) पचे
3. भक्तौ ईश्वरं ____________ |
(क) भजेरन् (ख) भजेम (ग) भजताम् (घ) भजेयुः
4. वयं सदा अध्यापकानाम् आज्ञापालनं ____________ |
(क) कुर्यात (ख) कुर्याः (ग) करवाम (घ) कुर्याव
5. अहं निर्धनमातुः दुहिता ____________ |
(क) अस्ति (ख) अस्मि (ग) स्तः (घ) सन्ति

6. वयं श्वः गङ्गास्नानं धर्मयात्राञ्च ____________ |
(क) करिष्यामः (ख) करिष्यामि (ग) करोषि (घ) करिष्यन्ति
7. त्वम् किम् ____________ ?
(क) भक्षेत् (ख) भक्षेयुः (ग) भक्षेः (घ) भक्षेतम्
8. वयं तत् ____________ |
(क) ज्ञायेव (ख) ज्ञायम (ग) जायेयुः (घ) ज्ञायेत्
9. सः कार्यं ____________ |
(क) कुरुताम् (ख) कुर्य (ग) करोतु (घ) कुरु
10. भी छात्रा सूर्य दीनजनान सुष्ठु ____________ |
(क) सेवध्वे (ख) सेवसे (ग) सेवन्ति (घ) सेवामहे
11. लङ्केश: सीता न ____________ |
(क) हरेताम् (ख) हरेयुः (ग) हरेत् (घ) हरेतम्
12. भोजनालये पाचका ____________ |
(क) अस्ति (ख) सन्ति (ग) असि (घ) अस्मि
13. जनक: स्वपुत्राय न ____________ |
(क) कुथ्ये: (ख) कुध्येत् (ग) क्रुध्येव (घ) कुध्येताम्
14. अद्य उपवास वर्तते। भवान् भोजन न ____________ |
(क) कुर्याताम् (ख) कुर्या (ग) कुर्यात (घ) कुर्यात्
15. सः फलं ____________ |
(क) नयेयुः (ख) नयेम (ग) नयेत् (घ) नयेव

उत्तराणि-

1. (क), 2. (क), 3. (ग), 4. (ग), 5. (ख), 6. (क), 7. (ग), 8. (ख), 9. (ग), 10. (क), 11. (ग), 12. (ख) 13. (ख), 14. (घ), 15. (ग)

****

विषयः-10, प्रत्ययाः

नवमकक्षायाः पाठ्यक्रमे अधोलिखिताः चत्वारः प्रत्ययाः समाहिता सन्ति ते यथा-

क्त्वा, तुमुन्, ल्यप् ,शतृ, (2024-25)

एते सर्वे कृत् प्रत्ययाः सन्ति। धातुभिः सह एतेषां प्रत्ययानां संज्ञा,विशेषण क्रिया विशेषणानां च निर्माणम् भवति।

ध्यातव्य -प्रत्यय धातु या शब्द के बाद में लगता है।और उपसर्ग धातु या शब्द से पहले।

(1) क्त्वा प्रत्ययः

अयं पूर्वकालिकः कृत् प्रत्ययः भवति।'क्त्वा' प्रत्यय का 'त्वा' शेष रहता है।

क्त्वा प्रत्यय से बनने वाला शब्द अव्यय होता है।

यह पूर्वकालिक अथवा भूतकाल क्रिया का परिचायक है। जिसका अर्थ क्रिया के साथ 'करके' यह निकलता है। जैसे पढ़ना 'पठ्' धातु के साथ लगने से पठ्+क्त्वा =पठित्वा यह रूप बनता है जिसका अर्थ होता है पढ़कर/पढ़करके। इस से यह सिद्ध होता है कि कोई एक क्रिया समाप्त होकर दूसरी क्रिया होने जा रही है।कुछ उदाहरणों से समझते हैं

रामः भोजनं कृत्वा पठति।	**राम भोजन करके पढ़ता है।**
रामःविद्यालयं गत्वा पठति।	**राम विद्यालय जाकर पढ़ता है।**
लता भोजनं पक्त्वा खादति।	**लता भोजन पकाकर खाती है।**
लता चलचित्रं दृष्ट्वा नृत्यति।	**लता चलचित्र देख कर नाचती है।**

मुद् + क्त्वा (त्वा) मुदित्वा(प्रसन्न होकर)	मन् + क्त्वा (त्वा) = मत्वा(मानकर)
मृ + क्त्वा (त्वा) = मृत्वा(मरकर)	मुच् + क्त्वा (त्वा) = मुक्त्वा(छोड़कर)
इष् + क्त्वा (त्वा) = एषित्वा, इष्ट्वा	अर्च् + क्त्वा (त्वा) = अर्चित्वा(अर्चना करके)
भू + क्त्वा (त्वा) = भूत्वा(होकर)	कूर्द् + क्त्वा (त्वा) = कूर्दित्वा (कूदकर)
क्रीड् + क्त्वा (त्वा) = क्रीडित्वा (खेलकर)	क्षम् + क्त्वा (त्वा) = क्षमित्वा (क्षमा करके)
खन् + क्त्वा (त्वा) = खात्वा, खनित्वा (खोदकर)	घ्रा + क्त्वा (त्वा) = घ्रात्वा(सूंघकर)
चर् + क्त्वा (त्वा) = चरित्वा(चरकर/आचरण करके)	तप् + क्त्वा (त्वा) = तप्त्वा(तपकर)
धाव् + क्त्वा (त्वा) धावित्वा(दोड़कर)	पठ् + क्त्वा (त्वा) = पठित्वा(पढ़कर)
पुष् + क्त्वा (त्वा) = पुष्ट्वा(मजबूत होकर)	ग्रह् + क्त्वा (त्वा) = गृहीत्वा(ग्रहण करके)
चिन्त् + क्त्वा (त्वा) = चिन्तयित्वा(चिन्ता करके)	चुर् + क्त्वा (त्वा) = चोरयित्वा (चोरी करके)
चि + क्त्वा (त्वा) चित्वा(चुनकर)	जीव् + क्त्वा (त्वा) = जीवित्वा(जीकर)
छिद् + क्त्वा (त्वा) = छित्त्वा(छेदन करके)	जन् + क्त्वा (त्वा) = जनित्वा(उत्पन्न करके)
ज्ञा + क्त्वा (त्वा) = ज्ञात्वा(जानकर)	जि + क्त्वा (त्वा) = जित्वा(जीतकर)
दृश् + क्त्वा (त्वा) = दृष्ट्वा(देखकर)	भिक्ष + क्त्वा (त्वा) = भक्षयित्वा(भक्षण करके)
दह् + क्त्वा (त्वा) = दग्ध्वा(जलाकर)	धृ + क्त्वा (त्वा) = धृत्वा(धारण करके)
नम् + क्त्वा (त्वा) = नत्वा (नमस्कार करके)	नी + क्त्वा (त्वा) = नीत्वा (लेकर)
नृत् + क्त्वा (त्वा) = नर्तित्वा(नाचकर)	प्रच्छ् + क्त्वा (त्वा) = पृष्ट्वा(पूछकर)
पच् + क्त्वा (त्वा) = पक्त्वा(पकाकर)	पा + क्त्वा (त्वा) = पीत्वा(पीकर)
बुध् + क्त्वा (त्वा) बुद्ध्वा(जानकर)	बन्ध् + क्त्वा (त्वा) = बद्ध्वा (बाँधकर)
अस् + क्त्वा (त्वा) = भूत्वा(होकर)	क्रुध् + क्त्वा (त्वा) = क्रुद्ध्वा(क्रोध करके)
क्षिप् + क्त्वा (त्वा) = क्षिप्त्वा(फैंक कर)	गण् + क्त्वा (त्वा) = गणयित्वा(गिनकर)
जप् + क्त्वा (त्वा) = जपित्वा(जपकर)	चल् + क्त्वा (त्वा) = चलित्वा (चलकर)
पत् + क्त्वा (त्वा) पतित्वा (गिरकर)	पूज् + क्त्वा (त्वा) = पूजयित्वा(पूजा करके)
हस + क्त्वा (त्वा) = हसित्वा(हँसकर)	याच् + क्त्वा (त्वा) = याचित्वा (माँगकर)
लिख् + क्त्वा (त्वा) = लिखित्वा, लेखित्वा (लिखकर)	शम् + क्त्वा (त्वा) = शमित्वा, शान्त्वा(शमन करके)
तृष् + क्त्वा (त्वा) = तृषित्वा, तर्षित्वा(प्यासा होकर)	स्ना + क्त्वा (त्वा) स्नात्वा (स्नान करके)
भुज् + क्त्वा (त्वा) = भुक्त्वा(भोजन करके)	श्रु + क्त्वा (त्वा) = श्रुत्वा (सुनकर)
शी क्त्वा (त्वा) = शयित्वा (सोकर)	गै + क्त्वा (त्वा) = गीत्वा (गाकर)
शिक्ष + क्त्वा (त्वा) = शिक्षित्वा (शिक्षा देकर)	विद् + क्त्वा (त्वा) = वित्त्वां, विदित्वा (जानकर)

वस् + क्त्वा (त्वा) = उषित्वा (रह कर)
वच् + क्त्वा (त्वा) = उक्त्वा(कह कर)
वह् + क्त्वा (त्वा) = ऊढ्वा (ढोकर)
वद् + क्त्वा (त्वा) = उदित्वा(कहकर/बोलकर)
रुध् + क्त्वा (त्वा) = रुद्ध्वा(रोककर)
रुह् + क्त्वा (त्वा) = रूढ्वा(चढ़कर))
रच् + क्त्वा (त्वा) = रचयित्वा(बनाकर)
रुद् + क्त्वा (त्वा) = रुदित्वा (रोकर)
यज् + क्त्वा (त्वा) = इष्ट्वा(यजन/पूजा करके)
युज् + क्त्वा (त्वा) युक्त्वा(जोड़कर)

(2) तुमुन् प्रत्यय:

तुमुन् प्रत्यय का 'तुम्' शेष रहता है। यह प्रत्ययधातु के साथ जुड़कर 'के लिए' इस अर्थ को प्रकट करता है।
तुमुन् प्रत्यय से बनने वाले पद भी अव्यय ही होते हैं।
जैसे

बालका: पठितुं विद्यालयं गच्छन्ति।(पठ+तुमुन्)
धावक: धावितुं क्रीडाप्राङ्गं गच्छति।(धाव्+तुमुन्)
श्रोतार: श्रोतुं सभागारं गच्छन्ति। इत्यादय:(श्रु+तुमुन्)

कुछ प्रमुख उदाहरण

मन् + तुमुन् (तुम्) = मन्तुम् (मानने के लिए)
अद् + तुमुन् (तुम्) = अत्तुम् (खाने के लिए)
पा + तुमुन् (तुम्) =पातुम्(पीने के लिए)
जि + तुमुन् (तुम्) = जेतुम् (जीतने के लिए)
दा + तुमुन् (तुम्) = दातुम्(देने के लिए)
स्था + तुमुन् (तुम्) = स्थातुम्(रुकने के लिए)
स्ना + तुमुन् (तुम्) = स्नातुम्(नहाने के लिए)घ्रा +तुमुन् (तुम्) = घ्रातुम् (सूंघने के लिए)
गम् + तुमुन् (तुम्) = गन्तुम्(जने के लिए) रम् + तुमुन् (तुम्) = रन्तुम्(रमण करने के लिए)
नम् + तुमुन् (तुम्) = नन्तुम्(नमन करने के लिए) सह् + तुमुन् (तुम्) = सोढुम्, सहितुम् (सहन करने के लिए)
वह् + तुमुन् (तुम्) = वोढुम्(वहन करने के लिए) छिद् + तुमुन् (तुम्) = छेत्तुम्(छेद/काटने के लिए)
भिद् + तुमुन् (तुम्) = भेत्तुम्(भेदन करने के लिए) त्यज् + तुमुन् (तुम्) = त्यक्तुम् (त्यागने/छोड़ने के लिए)
हस् + तुमुन् (तुम्) = हसितुम् (हँसने के लिए) रक्ष् + तुमुन् (तुम्) = रक्षितुम्(रक्षा के लिए)
पठ् + तुमुन् (तुम्) = पठितुम्(पढ़ने के लिए) सेव् + तुमुन् (तुम्) = सेवितुम्(सेवा करने के लिए)
वस् + तुमुन् (तुम्) = वस्तुम् (रहने/वसने के लिए) वद् + तुमुन् (तुम्) = वदितुम् (बोलने के लिए)
(वच्+तुमुन्((तुम्) = वक्तुम्(कहने/बोलने के लिए) वृत् + तुमुन् (तुम्) = वर्तितुम् (वर्ताव करने के लिए)
नृत् + तुमुन् (तुम्) = नर्तितुम् (नाचने के लिए) जन् + तुमुन् (तुम्) = जनितुम् (जन्म लेने केलिए)
इष् + तुमुन् (तुम्) = एषितुम्, एष्टुम्(इच्छा/प्राप्ति के लिए) तन् + तुमुन् (तुम्) = तनितुम्(विस्तार के लिए)
रुच् + तुमुन् (तुम्) = रोचितुम्(रुचि के लिए) चुर् + तुमुन् (तुम्) = चोरयितुम्(चोरी के लिए)
अधि + इङ् + तुमुन् (तुम्) = अध्येतुम् (पढ़ने के लिए) आप् + तुमुन् (तुम्) = आप्तुम्(पाने/प्राप्त करने के लिए)
आरुह् + तुमुन् (तुम्) = आरोढुम् (चढ़ने के लिए) कम् + तुमुन् (तुम्) = कमितुम्(कान्ति के लिए)
कुप् + तुमुन् (तुम्) = कोपितुम्(कोप के लिए) क्रुध् + तुमुन् (तुम्) = क्रोधुम्(क्रोध के लिए)
गण् + तुमुन् (तुम्) = गणयितुम्(गिनने के लिए) भक्ष् + तुमुन् (तुम्) = भक्षयितुम्(खाने के लिए)
रच् + तुमुन् (तुम्) = रचयितुम्(रचने के लिए) भज् + तुमुन् (तुम्) = भक्तुम्(भजने के लिए)
भी + तुमुन् (तुम्) = भेतुम्(डरने के लिए) भू + तुमुन् (तुम्) = भवितुम्(होने केलिए)
मुच् + तुमुन् (तुम्) = मोक्तुम्(छोड़ने के लिए) मिल्+तुमुन् (तुम्) = मेलितुम् (मिलाने के लिए)
यज् + तुमुन् (तुम्) यष्टुम्(यजन के लिए) वच् + तुमुन् (तुम्) = वक्तुम्(बोलने के लिए)
जागृ + तुमुन् (तुम्) = जागरितुम्(जागने के लिए) ईक्ष् तुमुन् (तुम्) = ईक्षितुम्(देखने के लिए)
शीङ्+ तुमुन् (तुम्) = शयितुम् (सोने के लिए) स्वप् + तुमुन् (तुम्) स्वप्तुम्(स्वप्न के लिए)
भ्रम् + तुमुन् (तुम्) = भ्रमितुम्(घूमने के लिए) प्रच्छ्+तुमुन् (तुम्) = प्रष्टुम्(पूछने के लिए)
दुह् + तुमुन् (तुम्) = दोग्धुम्(दूध निकालने के लिए) दृश् + तुमुन् (तुम्) = द्रष्टुम्(देखने के लिए)

लभ् + तुमुन् (तुम्) = लब्धुम्(प्राप्त करने के लिए)   चिञ् + तुमुन् (तुम्) = चेतुम् (चुनने के लिए)

ग्रह्+ तुमुन् (तुम्) = ग्रहीतुम् (ग्रहण करने के लिए)   कृ + तुमुन् (तुम्) =कर्तुम् (करने के लिए)

मृ+तुमुन् (तुम्) = मर्तुम् (मरने के लिए)   जीव् + तुमुन् (तुम्) = जीवितुम् (जीने के लिए)

धृ+तुमुन् (तुम्) = धर्तुम्(धारण करने के लिए)   या+तुमुन् (तुम्) = यातुम्(जाने के लिए)

दह्+ तुमुन् (तुम्) = दग्धुम् (जलाने के लिए)   हृ+तुमुन् (तुम्) =हर्तुम्(हरण करने के लिए)

युध्+तुमुन् (तुम्) = योद्धुम्(युद्ध के लिए)   रुध् + तुमुन् (तुम्) = रोधुम् (रोकने के लिए)

रुह् +तुमुन् (तुम्) = रोढुम् (चढ़ने के लिए)   सिच् +तुमुन् (तुम्) = सेक्तुम् (सींचने के लिए)

कथ् + तुमुन् (तुम्) =कथयितुम् (कहने के लिए)   अस्+तुमुन् (तुम्) = भवितुम् (होने के लिए)

आरब्ध्+ तुमुन् (तुम्) = आरब्धुम् (शुरु/आरम्भ करने के लिए)   गै+ तुमुन् (तुम्) = गातुम् (गाने के लिए)

लिख्+तुमुन् (तुम्) =लेखितुम् (लिखने के लिए)   ब्रू+तुमुन् (तुम्) = वक्तुम् (बोलने के लिए)

भाष् + तुमुन् (तुम्) =भाषितुम् (बोलने/भाषण के लिए)   मुद्+तुमुन् (तुम्) = मोदितुम्(प्रसन्न करने के लिए)

याच् + तुमुन् (तुम्) = याचितुम् (मांगने के लिए)   क्षम्+तुमुन् (तुम्)= क्षमितुम्, क्षन्तुम् (माफी/क्षमा के लिए)

(3) ल्यप् प्रत्यय:

क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने ल्यबादेश भवति यदि धातो: पूर्वम् उपसर्ग: स्यात्।

क्त्वा प्रत्यय को ल्यप् आदेश होता है अगर धातु से पहले उपसर्ग हो तो।

ल्यप् प्रत्यय का 'य' शेष बचता है। ल्यप् का भी वही अर्थ होता है जो क्त्वा का होता है।

अर्थात् यह प्रत्यय भी पूर्वकालिक अथवा भूतकाल क्रिया का परिचायक है।

यह भी एक कृदन्त प्रत्यय है। इस प्रत्यय से बनने बाला शब्द हमेशा अव्यय ही होता है।

उदाहरण

आ गम्+क्त्वा=ल्यप् आगत्य (आकर)

(यहाँ गम् धातु से पूर्व उपसर्ग होनें से क्त्वा के स्थान पर ल्यप् प्रत्यय होकर आगत्य बना)

इसी तरह कुछ अन्य उदाहरण देखते हैं।

ल्यप्प्रत्यय:		क्त्वा प्रत्यय:	
प्रणम्य	प्र+नम्+ल्यप्	नत्वा	नम्+क्त्वा
प्रदाय	प्र+ दा+ ल्यप्	दत्त्वा	दा+क्त्वा
सम्पूज्य	सम् +पूज्+ल्यप्	पूजयित्वा	पूज्+क्त्वा
आरुह्य	आ रुह्+ल्यप्	रुढ्वा	रूह्+क्त्वा
परीक्ष्य	परि+ईक्ष्+ल्यप्	ईक्षित्वा	ईक्ष्+क्त्वा
प्राप्य	प्र+आप्+ल्यप्	आप्त्वा	आप्+क्त्वा
प्रविश्य	प्र+विश्+ल्यप्	विष्ट्वा	विश्+क्त्वा

(4) शतृ प्रत्यय: (लट: शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे)

अयं प्रत्यय: वर्तमानकालस्य परिचायक: अस्ति।अस्य प्रत्ययस्य योगेन क्रियाया सातत्यम् दृश्यते।अस्य प्रत्ययस्य 'अत्' शेष: भवति।

शतृ प्रत्ययस्य प्रयोग: परस्मैपदेषु एव भवति। आत्मनेपदे तु शानच् प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति।

यह वर्तमान काल को सूचित करने वाला प्रत्यय है, जिसका अर्थ करता हुआ/लगातार इस अर्थ को सूचित करता है साथ ही दूसरी क्रिया भी दिखाई देती है।

शतृप्रत्यय का प्रयोग परस्मैपदी धातुओं (भू ,पठ्) आदि से और शानच् का प्रयोग आत्मनेपदी धातु(सेव्,एध्) आदि से साथ किया जाता है।

इस प्रत्यय से बनने वाले शब्द कर्ता की विशेषता को बताते हैं और तीनों लिंगो प्रयोग किए जाते हैं।

जैसे बालक: हसन् (हस्+शतृ) खादति। बालक हँसता हुआ खाता है।

बालिका चलन्ती(चल्+शतृ) रोदति। चलती हुई बालिका रोती है।

वाहनं चलत्(चल्+शतृ) ध्वनाति। चलता हुआ वाहन ध्वनी करता है।

शतृप्रत्ययान्त शब्द रूपों को निम्नवत् समझते है

गच्छत् (गम्+शतृ) शब्द पुँल्लिंग रूप

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वितीया	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृतीया	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
चतुर्थी	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पञ्चमी	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
षष्ठी	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमी	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
सम्बोधनम्	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः

गच्छत् (गम्+शतृ) शब्द स्त्रीलिंग रूप

विभक्ति	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः
द्वितीया	गच्छन्तीम्	गच्छन्त्यौ	गच्छन्तीः
तृतीया	गच्छन्त्या	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभिः
चतुर्थी	गच्छन्त्यै	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
पञ्चमी	गच्छन्त्याः	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
षष्ठी	गच्छन्त्याः	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीनाम्
सप्तमी	गच्छन्त्याम्	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीषु
सम्बोधनम्	गच्छन्ति	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः

गच्छत् (गम्+शतृ) शब्द नपुंसकलिंग रूप

विभक्ति	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
द्वितीया	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
तृतीया	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
चतुर्थी	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पञ्चमी	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
षष्ठी	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमी	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
सम्बोधनम्	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति

कुछ प्रमुख धातुओंके साथ शतृ प्रत्ययान्त शब्दरूप निम्न है
अन्य धातुओं के साथ भी इसी तरह शब्द रचना करें।

धातुः	**+**	**प्रत्यय**	**शब्दः**	**पुल्लिंगः**	**स्त्रीलिंगः**	**नपुंसकलिंगः**
पठ्	+	शतृ	पठत्	पठन्	पठन्ती	पठत्
अस्	+	शतृ	सत्	सन्	सती	सत्
लिख	+	शत	लिखत्	लिखन्	लिखन्ती	लिखत्
पच्	+	शतृ	पचत्	पचन्	पचन्ती	पचत्
दृश्	+	शतृ	पश्यत्	पश्यन्	पश्यन्ती	पश्यत्
गम्	+	शतृ	गच्छत्	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छत्
भू	+	शतृ	भवत्	भवन्	भवन्ती	भवत्
मिल्	+	शतृ	मिलत्	मिलन्	मिलन्ती	मिलत्

नी	+	शतृ	नयत्	नयन्	नयन्ती	नयत्
गण्	+	शतृ	गणयत्	गणयन्	गणयन्ती	गणयत्
चिन्त्	+	शत	चिन्तयत्	‘चिन्तयन्	चिन्तयन्ती	चिन्तयत
घ्रा	+	शतृ	जिघ्रत्	जिघ्रन्	जिघ्रन्ती	जिघ्रत्
दा	+	शतृ	यच्छत्	यच्छन्	यच्छन्ती	यच्छत्
नृत्	+	शतृ	नृत्यत्	नृत्यन्	नृत्यन्ती	नत्यत्
पा	+	शतृ	पिबत्	पिबन्	पिबन्ती	पिबत्
प्रच्छ्	+	शतृ	पृच्छत्	पृच्छन्	पृच्छन्ती	पृच्छत्

****

विषय:-11 अव्यया:

अव्ययस्यार्थ:-
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम्॥

अर्थात् जिन शब्दों में लिंग, कारक और वचन के कारण किसी प्रकार का विकार (परिवर्तन) नहीं होता और जो प्रत्येक दशा में एक समान रहते हैं, उन्हें अव्यय शब्द कहते हैं।

नवमकक्षया: पाठ्यक्रमे 31 अव्यया: निर्धारिता: सन्ति।

ते यथा-

स्थानबोधकानि- अत्र, तत्र, अन्यत्र, सर्वत्र, यत्र, एकत्र,उभयत्र।

कालबोधकानि- यदा,तदा, सर्वदा, एकदा, पुरा, अधुना,अद्य,श्व:,ह्य:।

प्रश्नबोधकानि- किम्, कुत्र, कति, कदा, कुत:, कथम्,किमर्थम्।

अन्यानि- च, अपि, यदि, तर्हि, यथा, तथा, सम्यक्, एव।

अव्यय:	**हिन्दी अर्थ-**	**अव्यय:**	**हिन्दी अर्थ-**
अत्र	यहाँ	तत्र	वहाँ
यदा	जब	सर्वदा	सब जगह
किम्	क्या	कुत्र	कहाँ
चऔर	अपि	भी	
अन्यत्र	दूसरी जगह	सर्वत्र	सभी जगह
एकदा	एकबार	पुरा	पहले
कति	कितना	कदा	कब
यदि	अगर	तर्हि	तो
यत्र	जहाँ	एकत्र	एक जगह
अधुना	इस समय	अद्य	आज
कुत:	कहाँ से	कथम्	कैसे
यथा	जैसे	तथा	वैसे
उभयत्र	दोनों जगह	श्व:	आने वाला कल
ह्य:	बीता हुआ कल	तदा	तब
किमर्थम्	किस लिए		
सम्यक्	ठीक/अच्छा	एव	ही

अव्ययपदै: सह वाक्यनिर्माणम्

1. अत्र (यहाँ)

अत्र धनं नास्ति।
अत्र जलाशयं नास्ति।
अत्र ज्ञानम् मिलति।
अत्र सुखम् अस्ति।
अत्र जना: सन्ति।

2. यत्र (जहाँ)

यत्र नार्य: पुज्यन्ते तत्र देवन्ता रमन्ते।
यत्र पठनम् तत्र साफल्यम् भवति।
यत्र स्वास्थ्यं तत्र नीरोगत्वम्।
यत्र-तत्र (जहां-तहां)
जना: यत्र-तत्र कर्गदानि क्षिपन्ति।

3. तत्र (वहाँ)

तत्र विद्यालय: अस्ति।
तत्र जन्तुशाला नास्ति।

4. यदा (जब)

यदा वसन्तर्तु: तदा कोकिलगानम्।
यदा गा: तदा दुग्धम्।

तत्र क्रीडाक्षेत्रम् अस्ति।
तत्र बालका: क्रीडन्ति।
तत्र धावका: धावन्ति।

यदा धनम् तदा सुखम्।
यदा धर्मस्य ग्लानि भवति तदा ईश्वर: आत्मानं सृजति।
(अत्र तदा इत्यस्यापि प्रयोगा: कर्तुं शक्यन्ते)

5. अत्र-तत्र (यहाँ-वहाँ)

यदि अत्र कार्यम् ,तत्र अपि कार्यम् अस्ति।
यदि अत्र सुखं, तत्र अपि सुखं भवति।
अत्र नृत्यम्,तत्र उल्लास:
अत्र कुशलं तत्रास्तु ।
संन्यासिन: अत्र-तत्र अटन्ति।

6. सर्वदा (हमेशा)

भक्त: ईश्वरं सर्वदा भजति।
सर्वदा सत्यं वद।
सर्वदा सूर्यं उदेति।
स्वावलम्बी सर्वदा सुखम् अनुभवति।
वृक्षा: सर्वदा प्राणवायुं ददति।

7. किम् (क्या)

अध्यापक: विद्यालये किं करोति?
छात्रा: विद्यालयेषु किं कुर्वन्ति?
धनिक: धनस्य किं करोति?
वैज्ञानिका: प्रयोगशालासु किं कुर्वन्ति?
इत: अधिकं स: किं जानाति?
(किम् इति शब्दस्य प्रयोग: सर्वनाम शब्देषु भवति)

8. कुत्र (कहाँ)

उदयपुरं कुत्र अस्ति।
राम: कुत्र वसति।
जना: कुत्र गच्छन्ति।
एतत् यानं कुत्र गच्छति।
कन्याकुमारी कुत्र अस्ति।

9. च(और)

राम: च लक्ष्मण: च सीता च वनं गच्छन्ति।
राम: लक्ष्मण: सीता च वनं गच्छन्ति।
लता राधा च मित्रे आस्ताम्।
राम: श्याम: च गायत:।
आम्रं कदलीफलं द्राक्षाफलं च मधुराणि भवन्ति।

10. सर्वत्र (सभी जगह)

जलं सर्वत्र उपलभ्यते।
वायु: सर्वत्र वहति/चलति।
जना: सर्वत्र निवन्ति।
वने सर्वत्र वृक्षा: सन्ति।
उद्यानेषु सर्वत्र पुष्पाणि सन्ति।

11. अपि (भी)

त्वं विद्यालयं चल अहम् अपि चलामि।
त्वया सह अहम् अपि पठामि।
लतया सह सुरेश: अपि नृत्यति।
शैत्येन सह हिमपातम् अपि अभवत्
गीतेन सह नृत्यम् अपि भवति।

12. कति (कितना / संख्यावाचक अव्यय)

कक्षायां कति छात्रा: सन्ति?
अस्मिन् विद्यालये कति बालका: पठन्ति?
अस्मिन् स्यूते कति फलानि सन्ति?
एकस्मिन् वर्षे कति दिनानि भवन्ति?

13. अन्यत्र (दूसरी जगह/और कहीं)

अध्यनसामग्री अन्यत्र अस्ति।
कार्यालयस्य वस्तूनि अन्यत्र सन्ति।
कृष्ण: अन्यत्र वसति।
एतत् अन्यत्र स्थापय।

14. कदा (कदा / स्थानवाचक अव्यय)

स्वतन्त्रता दिवस: कदा भवति।
हेमन्तर्तु: कदा आयाति।
मम मातुल: कदा आगमिष्यति।
ग्रीष्मावकाश: कदा आयाति।
स: विद्यालयं कदा गमिष्यति।

15. एकदा (एकबार)

मोहन: एकदा देहल्यां गतवान्।
एकदा एक: दयालु: राजा आसीत्।
एकदा अहं तं द्रष्टुम् इच्छामि।
अहम् अपि एकदा अयोध्यां गन्तुमिच्छामि।

16. यदि(अगर) 17.तर्हि(तो) (यदि-तर्हि)

यदि मेघा: सन्ति तर्हि वृष्टि: भविष्यति।
यदि परिश्रम: करिष्यति तर्हि सफलतां प्राप्स्यति।
यदि धनं नास्ति तर्हि कुत: सुखम्।
यदि निर्जनं देशं तर्हि कुत: भोजनम्।

18. पुरा(बहुत पहले/पुराने समय में)
पुरा एक: धनिक: बभुव:।
पुरा कोऽपि शिवी नाम्ना राजा बभुव।
पुरा कस्मिंश्चिद् वने एका वृद्धा आसीत्।
पुरा नारसिंह: नाम्ना सिंह: आसीत्।

19**. सम्यक् (ठीक/भलीभाँती)**
राम: लताया: व्यवहारं सम्यक् जानाति।
स: तेन सह सम्यक् आचरति।
लता सम्यक् श्लोकपाठं करोति।
शिक्षक: सम्यक् पाठयति।
तत्रत: आवासव्यवस्था सम्यक् अस्ति।

20**. यथा** 21**. तथा (यथा-तथा)**
यथा देश: तथा वेश:।
यथा राजा तथा प्रजा:।
यथा गुणा: तथा पूजा।
याथा भोजनं तथा पोषणम्।
यथा गुरव: तथा शिष्या:।

22. अधुना(अब / आजकल)
अधुना वैज्ञानिकं युगं वर्तते।
अधुना अहं पठामि।
अधुना प्रार्थनाया: वेला जाता।
अधुना अहं किं कारोमि।
अधुना तु तस्य आगमनस्य समय: जात:।

23. एव (ही)
सत्यम् एव जयति।
सत्यम् एव विजयते।
करी एव सिंहस्य बलं वेत्ति।
ईश्वर एव जगत: रहस्यं जानाति।
ज्ञानिन: एव सम्यक् कथयन्ति।

24. श्व:(कल-आने वाला)
श्व: तस्य कार्यालस्य अवकाश: भविष्यति।
श्व: तस्य परीक्षा भविष्यति।
श्व: मंगलवासर: भविष्यति।
स: श्व: मातुलगृहं गमिष्यति।
लताया: माता श्व: आगमिष्यति।

25. अद्य(आज)
अद्य सोमवासर: अस्ति।
अद्य गणतन्त्रदिवस: अस्ति।
अद्य गुरुनानक जयन्ती अस्ति।
अद्य मम जन्मदिवस: अस्ति।
अद्य तस्य विद्यालयस्य अवकाश: अस्ति।

26. ह्य:(कल-बीता हुआ)
ह्य: बुधवासर: आसीत्।
ह्य: तस्य जन्मदिवस: आसीत्।
स: तु ह्य: एव आह्गतवान्।
ह्य: जन्माष्टमी आसीत्।
स: ह्य: एव जयपुरं गतवान्।

27. एकत्र(एक जगह/इकट्ठा होना)
सर्वाणि वस्तूनि एकत्र सन्ति।
ते सभागारे एकत्र भवन्ति।
राम: विकीर्णानि फलानि एकत्र करोति।
प्रार्थना सभायां छात्रा: एकत्र भवन्ति।
वर्षा काले जलं एकत्र भवति।

28. उभयत्र(दोनों ओर) (ध्यातव्य-उभयत्र उपपदविभक्ति नास्ति)
विद्यालयस्य उभयत्र वृक्षा: सन्ति।
छात्रा: उभयत्र न गच्छन्ति।
मनसी वचसी उभयत्र सत्यता आवश्यकी।
मञ्चस्य उभयत्र आसनानि सन्ति।

29. कुत:(कहाँ से)
गंगा कुत: प्रभवति?
रमेश: अद्य कुत: आयाति?
प्रस्तराणि कुत: आयान्ति?
नगरेषु फलानि कुत: आयान्ति?
अत्र दुग्धं कुत: आयाति?
मतुलचन्द्र! कुत: आगच्छति?

30. किमर्थम्(किस लिए)
भवान् किमर्थं उच्चै: वदति?
ते किमर्थं कोलाहलं कुर्वन्ति?
एतत् सभागारं किमर्थं निर्मितम्?
अस्या: सभाया: आयोजनं किमर्थम् अभवत्?
कथं स: पापभाक् भविष्यति?

31.कथम्(कैसे)
स: एतस्य रहस्यं कथं जानाति?

स: एतत् दुष्करं कथं कर्तुं शक्यते?
स: विद्यालये कथं गच्छति?
चटका कथं विहरति?
मयूर: कथं नृत्यति?
धावक: कथं धावति?

अभ्यासकार्यम् (लघूत्तरात्मका प्रश्ना:)

प्र.1 मञ्जूषात: समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(1/2x4=2)

यदा	श्व:	तदा	ह्य:

(क) -----------आम्रवृक्षा: प्रफुल्लन्ति तदा कोकिला: अपि गायन्ति।
(ख) रमेश: ---------मातुलस्य गृहं गमिष्यति।
(ग) ----------रमाया: जन्म-दिवस: आसीत्।
(घ) यदा चौर: आयाति-------कुक्कुरा: बुक्कन्ति।

प्र.2 मञ्जूषात: समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(1/2x4=2)

किमर्थम्	अपि	तथा	तर्हि

(क) त्वं----------------न सम्यक् पठति।
(ख) सा गायति तस्या: माता --------गायति।
(ग) यदि इच्छसि-------------कठिनं परिश्रमं कुरु।
(घ) यथा राजा भवति----------प्रजा अपि भवति।

प्र.3 मञ्जूषात: समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(1/2x4=2)

सर्वदा	पुरा	सम्यक्,	कुत:

(क)----------एक: दयालु: राजा आसीत्?
(ख) राजा ----------सत्यं वदति स्म।
(ग) राजा प्रजाया: विषये---------------जानाति स्म।
(घ) प्रजाया: हितं विना -----------सुखम् इति।

प्र.4 मञ्जूषात: समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(1/2x4=2)

कुत:	कदा	किमर्थम्	कति

(क) सूर्य:----------------उदेति?
(ख) गंगा--------------प्रभवति?
(ग) स: -----------दु:खी भवति?
(घ) सा प्रात:------------वादने उत्तिष्ठति।

प्र.5 मञ्जूषात: समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(1/2x4=2)

एव	च	कति	अद्य

(क) सत्यम्-------------------------जयते।
(ख) राम: श्याम:-----------------------पठत:।
(ग) कक्षायां----------छात्रा: सन्ति?
(घ) ---------- सोमवासर: अस्ति।

उत्तराणि-

प्र.1	(क) यदा	(ख) श्व:	(ग) ह्य:	(घ) तदा
प्र.2	(क) किमर्थम्	(ख) अपि	(ग) तर्हि	(घ) तथा
प्र.3	(क) पुरा	(ख) सर्वदा	(ग) सम्यक्	(घ) कुत:
प्र.4	(क) कदा	(ख) कुत:	(ग) किमर्थम्	(घ) कति
प्र.5	(क) एव	(ख) च	(ग) कति	(घ) अद्य

****

विषय: 12. संख्यावाचिन: शब्दा:

संस्कृतसंख्यावाचिन: शब्दा: तेषां शब्दरूपाणि च।

पुँल्लिङ्ग :	**स्त्रीलिङ्ग:**	**नपुंस्कलिङ्ग:**
1 एक:	एका	एकम्
2 द्वौ	द्वे	द्वे
3 त्रय:	तिस्र:	त्रीणि
4 चत्वार:	चतस्र:	चत्वारि

स्थानवाचकानि/क्रमवाचक संख्यापदानि एकत: विंशति: पर्यन्तम् त्रिषु लिङ्गेषु-

(तीनों लिङ्गों में एक से बीस तक स्थान वाचक संख्या पद)

इस तरह के शब्द रूप तीनों लिंगों में चलते हैं क्योंकि ये विशेषण होते हैं)

प्रथम: छात्र: (पहला छात्र)   **द्वितीय: छात्र: (दूसरा छात्र) ध्यातव्य- न कि दो छात्र**

प्रथमा कक्षा (पहली कक्षा)

प्रथमं पुस्तकम् (पहली पुस्तक)

प्रथम: कालांश: (पहला कालांश)

प्रथम:	प्रथमा	प्रथमम्
द्वितीय:	द्वितीया	द्वितीयम्
ततीय:	तृतीया	तृतीयम
चतुर्थ:	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्चम:	पञ्चमी	पञ्चमम्
षष्ठ:	षष्ठी	षष्ठम्
सप्तम:	सप्तमी	सप्तमम्
अष्टम:	अष्टमी	अष्टमम्
नवम:	नवमी	नवमम्
दशम:	दशमी	दशमम्
एकादश:	एकादशी	एकादशम्
द्वादश:	द्वादशी	द्वादशम्
त्रयोदश:	त्रयोदशी	त्रयोदशम्
चतुर्दश:	चतुर्दशी	चतुर्दशम्
पञ्चदश:	पञ्चदशी	पञ्चदशम्
षोडश:	षोडशी	षोडशम्
सप्तदश:	सप्तदशी	सप्तदशम्
अष्टादश:	अष्टादशी	अष्टादशम्
नवदश:	नवदशी	नवदशम्
विंश:	विंशी	विंशम्

एक (एक) नित्य एकवचनान्त

विभक्ति:	**पुँल्लिङ्ग:**	**स्त्रीलिङ्ग:**	**नपुंसकलिङ्ग:**
प्रथमा	एक:	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै

पञ्चमी	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्यां	एकस्मिन्

द्वि (दो) नित्य द्विवचनान्त

विभक्तिः	**पुँल्लिङ्गः**	**स्त्रीलिङ्गः**	**नपुंसकलिङ्गः**
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वाभ्यां	द्वाभ्यां	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

एकतः शतम् पर्यन्तम् संख्यावाचिपदानि-
एक से सौ तक की गिनती

संख्या	**हिन्द्याम्**	**संस्कृते**	**आङ्गभाषायाम्**
1	एक	एकः	One
2	दो	द्वौ	Two
3	तीन	त्रयः	Three
4	चार	चत्वारः	Four
5	पाँच	पञ्च	Five
6	छः	षट्	Six
7	सात	सप्त	Seven
8	आठ	अष्ट	Eight
9	नौ	नव	Nine
10	दस	दश	Ten
11	ग्यारह	एकादशन्	Eleven
12	बारह	द्वादशन्	Twelve
13	तेरह	त्रयोदशन्	Thirteen
14	चौदह	चतुर्दशन्	Fourteen
15	पन्द्रह	पञ्चदशन्	Fifteen
16	सोलह	षोडशन्	Sixteen
17	सत्रह	सप्तदशन्	Seventeen
18	अठारह	अष्टादशन्	Eighteen
19	उन्नीस	नवदशन्	Nineteen
20	बीस	विंशति	Twenty
21	इक्कीस	एकाविंशति	Twenty One
22	बाइस	द्वाविंशति	Twenty Two
23	तेइस	त्रयोविंशति	Twenty Three
24	चौबीस	चतुर्विंशति	Twenty Four
25	पच्चीस	पञ्चविंशति	Twenty Five
26	छब्बीस	षड्विंशति	Twenty Six
27	सत्ताईस	सप्तविंशति	Twenty Seven
28	अट् ठाईस	अष्टाविंशति	Twenty Eight

29	उनतीस	नवविंशति	Twenty Nine
30	तीस	त्रिंशत्	Thirty
31	इकत्तीस	एकत्रिंशत्	Thirty One
32	बत्तीस	द्वात्रिंशत्	Thirty Two
33	तेतीस	त्रयत्रिंशत्	Thirty Three
34	चौतीस	चतुस्त्रिंशत्	Thirty Four
35	पैंतीस	पञ्चत्रिंशत्	Thirty Five
36	छत्तीस	षट्त्रिंशत्	Thirty Six
37	सैंतीस	सप्तत्रिंशत्	Thirty Seven
38	अड़तीस	अष्टात्रिंशत्	Thirty Eight
39	उनतालीस	एकोनचत्वारिंशत्	Thirty Nine
40	चालीस	चत्वारिंशत्	Forty
41	इकतालीस	एकचत्वारिंशत्	Forty One
42	बियालीस	द्विचत्वारिंशत्	Forty Two
43	तेतालीस	त्रिचत्वारिंशत्	Forty Three
44	चबालीस	चतुश्चत्वारिंशत्	Forty Four
45	पैंतालीस	पञ्चचत्वारिंशत्	Forty Five
46	छियालीस	षट्चत्वारिंशत्	Forty Six
47	सैंतालीस	सप्तचत्वारिंशत्	Forty Seven
48	अड़तालीस	अष्टचत्वारिंशत्	Forty Eight
49	उडनचास	एकोनपञ्चाशत्	Forty Nine
50	पचास	पञ्चाशत्	Fifty
51	इकक्यावन	एकपञ्चाशत्	Fifty One
52	बाबन	द्विपञ्चाशत्	Fifty Two
53	तिरेपन	त्रिपञ्चाशत्	Fifty Three
54	चौबन	चतुःपञ्चाशत्	Fifty Four
55	पच्पन	पञ्चपञ्चाशत्	Fifty Five
56	छप्पन	षट्पञ्चाशत्	Fifty Six
57	सत्तावन	सप्तपञ्चाशत्	Fifty Seven
58	अट् ठावन	अष्टपञ्चाशत्	Fifty Eight
59	उनसठ	एकोनषष्ठिः	Fifty Nine
60	साठ	षष्ठिः	Sixty
61	इकसठ	एकषष्ठिः	Sixty One
62	बासठ	द्विषष्ठिः	Sixty Two
63	तिरेसठ	त्रिषष्ठिः	Sixty Three
64	चौसठ	चतुःषष्ठिः	Sixty Four
65	पैसठ	पञ्चषष्ठिः	Sixty Five
66	छियासठ	षट्षष्ठिः	Sixty Six
67	सडसठ	सप्तषष्ठिः	Sixty Seven
68	अडसठ	अष्टषष्ठिः	Sixty Eight
69	उनहत्तर	एकोनसप्ततिः	Sixty Nine
70	सत्तर	सप्ततिः	Seventy
71	इकहत्तर	एकसप्ततिः	Seventy One
72	बहत्तर	द्विसप्ततिः	Seventy Two
73	तिहत्तर	त्रिसप्ततिः	Seventy Three

74	चौहत्तर	चतुःसप्ततिः	Seventy Four
75	पिचत्तर	पञ्चसप्ततिः	Seventy Five
76	छियत्तर	षट्सप्ततिः	Seventy Six
77	सतत्तर	सप्तसप्ततिः	Seventy Seven
78	अठत्तर	अष्टसप्ततिः	Seventy Eight
79	उनयासी	एकोनाशीतिः	Seventy Nine
80	अस्सी	अशीतिः	Eighty
81	इक्यासी	एकाशीतिः	Eighty One
82	बियासी	द्वशीतिः	Eighty Two
83	तिरासी	त्र्यशीतिः	Eighty Three
84	चौरासी	चतुरशीतिः	Eighty Four
85	पिच्चासी	पञ्चाशीतिः	Eighty Five
86	छियासी	षडशीतिः	Eighty Six
87	सत्तासी	सप्ताशीतिः	Eighty Seven
88	अट् ठासी	अष्टाशीतिः	Eighty Eight
89	नवासी	एकोननवतिः	Eighty Nine
90	नब्बे	नवतिः	Ninety
91	इक्यानवे	एकनवतिः	Ninety One
92	बानवे	द्विनवतिः	Ninety Two
93	तिरानवे	त्रिनवतिः	Ninety Three
94	चौरानवे	चतुर्नवतिः	Ninety Four
95	पिचानवे	पञ्चनवतिः	Ninety Five
96	छियानवे	षण्णवतिः	Ninety Six
97	सतानवे	सप्तनवतिः	Ninety Seven
98	अठानवे	अष्टनवतिः	Ninety Eight
99	निन्यानवे	एकोनशतम्	Ninety Nine
100	एक सौ	शतम्	One hundred

अभ्यासकार्यम्

लघूत्तरात्मकप्रश्ना:

ध्यातव्य -एक से चार तक के संख्यावाची शब्दरूपों में केवल प्रथमा विभक्ति के रूप ही तीनों लिङ्गों में परीक्षा के लिए निर्धारित है।

प्र.1 अंकान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्यावाचक-पदै: पूरयत-(1/2x4=2)

(क) विद्यालये-----------(10) कक्षा: सन्ति।

(ख) -------------(3) बालका: क्रीडन्ति।

(ग) ------------(1) बालिका सस्वरं श्लोकपाठं करोति।

(घ) पुष्पेषु---------------(3) कमलपुष्पाणि सन्ति।

प्र.2 अंकान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्यावाचक-पदै: पूरयत-(1/2x4=2)

(क) पृथिव्यां--------------------(3) रत्नानि भवन्ति।

(ख) सङ्गणकस्य(4)-------------प्रयोगशाला: सन्ति।

(ग) --------------(2) बालकौ उद्यानं सिञ्चत:।

(घ) ---------------(9) संख्यासु श्रेष्ठा संख्या अस्ति।

प्र.3 अंकान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्यावाचक-पदै: पूरयत-(1/2x4=2)

(क)--------(1) महिला किं कर्तुं न शक्नोति।

(ख) देवालयस्य -----------(4) द्वाराणि सन्ति।

(ग) मन्दिरं पुरत:(1)------------वटवृक्ष: अस्ति।

(घ) (1)-------पुस्तकं धृत्वा किं करिष्यति।

प्र.4 अंकान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्यावाचक-पदैः पूरयत-(1/2x4=2)

(क) शरीरे---------------(2) नेत्रे स्तः।

(ख) शरीरे----------------(2) पादौ भवतः।

(ग) शरीरे------------------(1) मुखं भवति।

(घ) अस्माकं ध्वजे------------(3) वर्णाः सन्ति।

प्र. 5 अंकान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्यावाचक-पदैः पूरयत-(1/2x4=2)

(क) एकस्मिन् वर्षे (12)----------------------भवन्ति।

(ख) लता(4)-------------------------आम्राणि खादति।

(ग) (1)----------------शिक्षिका संस्कृतं पाठयति।

(घ) (3)-----------------शिक्षकाः लिखन्ति।

उत्तराणि

प्र.1 (क) दश	(ख) तिस्रः	(ग) एका	(घ) त्रीणि
प्र.2 (क)त्रीणि	(ख)चतस्रः	(ग) द्वौ	(घ) नव
प्र.3 (क) एका	(ख)चत्वारि	(ग) एकः	(घ) एकम्
प्र.4 (क)द्वे	(ख)द्वौ	(ग) एकं	(घ) त्रयः
प्र.5 (क) द्वादश	(ख) चत्वारि	(ग)एका	(घ) त्रयः

****

घ खण्डः

पठितावबोधनम्

'घ' खण्डः पठित-अवबोधनम्(30)

विषयः-13 पठितगद्यांशः

पठितगद्यांश के उत्तर लिखने हेतु कुछ नियम-

(1) **दिए गए गद्यांश को दो-तीन बार ध्यानपूर्वक पढ़ना चाहिए।**

(ii) इस समय जिन प्रश्नों के उत्तर मिल जाएँ, उन्हें रेखांकित कर लेना चाहिए।

(iii) अब बचे हुए एक-एक प्रश्न का उत्तर सावधानीपूर्वक खोजना चाहिए।

(iv) प्रश्नों के उत्तर सदैव शुद्ध भाषा में लिखना चाहिए।

परीक्षा की दृष्टि से निम्नलिखित गद्यांश पस्तुत हैं-

अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा एतदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(1) आसीत् पुरा कोऽपि महातपा नाम वनवासी मुनिः। एकदा यदा स तरुच्छायोपविष्ट आसीत्। तदा तस्योपरि एका बलाका विष्ठाम् उदसृजत्। स च कुद्धस्तां व्यलोकयत्। दृष्टमात्रा एव बलाका भस्मसाद् अभवत् । ततश्च स मुनिः तपः प्रभावाद् अहङ्कारम् उपगतः ।

प्रश्नाः -1.

I एकपदेन उत्तरत- (एक शब्द में उत्तर दीजिए।

(i) मुनेः दृष्टमात्रेव का भस्मसाद् अभूत्?

(ii) मुनेः नाम किं आसीत्?II.

II पूर्णवाक्येन उत्तरत- (पूर्णवाक्य में उत्तर दीजिए।

तपः प्रभावात् मुनिः कीदृशः अभवत् ?

III. निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-

(1)'उदसृजत्' इति क्रियापदस्य कर्मपदं किम् ?

(क) एका (ख) विष्ठाम् (ग) बलाका (घ) उपरि

(ii) 'तां' इति सर्वनामपदस्य स्थाने सज्ञापदं किं भविष्यति ?

(क) बलाकाः ख) बलाका ग) बलाकाम् घ) बलाकम्

उत्तराणि- (i) बलाका (ii) महातपा ।

॥ तपः प्रभावाद् मुनिः अहङ्कारी अभवत्।

III (1)(ख) विष्ठाम् (2) बलाकाम्

(2) एकदा अयं मुनिः क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहम् प्राप्य तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत। सा पतिव्रता गृहिणी तमववत् – "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्या समापये" इति। एतत् श्रुत्वा स मुनिः तां कोपवृष्ट्या दृष्टवान्। सा विहस्य अभाषत- "मुने ! न अहं बलाकेति"। तत् आकर्ण्य विस्मितः मुनिः "एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत्।

ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत् – "कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।"

प्रश्नाः –एकपदेन उत्तरत-

1) मुनिः कां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्?

2) गृहिणी कस्य परिचर्यां करोति स्म?

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1)मुनिः किं चिन्तयन् तत्र उपाविशत

III. शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत-

1)'अपश्यत्' इत्यर्थे किं क्रियापदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

अ) प्रतीक्षस्व (ब) दृष्टवान् (स) आगता (द) उपाविशत्

2) बद्धाञ्जलिः' इति कस्य पदस्य विशेषणपदम्?

अ) भर्तुः (ब) च (स) ताम् (द) मुनिः

उत्तराणि-1. (i) (गृहिणीं) ii) भर्तुः

II. गृहिण्या कथं बलाकावृत्तान्तं ज्ञातं इति चिन्तयन् मुनिः तत्र उपाविशत्।

III. (ब) दृष्टवान् (द) मुनिः

(3) ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत् – "कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।" साऽवदत् – "मुने! न भर्तृसेवायाः अपरं कञ्चन धर्मं करोम्यहम्। तत्प्रसादेन एव मे एतादृशं विज्ञानम्। किञ्च इतः धर्मव्याधाख्यं कञ्चन मांसविक्रयिणं गत्वा एतत् पृच्छ । ततस्ते श्रेयो भविष्यति त्वं च निरहङ्कारः भविष्यसि इति"। एवं सर्वविदा पतिव्रतया अभिहितः गृहीतातिथिसत्कारः स मुनिः तां प्रणम्य तद्गृहाद् निरगच्छत् ।

एकपदेन उत्तरत-

(i) साध्वी कस्य शुश्रूषां कृत्वा मुनेः अन्तिकम् आगता?

(ii) (ii) कीदृशः मुनिः तां पतिव्रताम् अवदत् ?

(iii) II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

बद्धाञ्जलिः मुनिः तां पतिव्रतां किम् अवदत् ?

III. उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत-

(1) 'कल्याणः' इति पदस्य कृते अत्र किं पदं प्रयुक्तम् ?

अ) साध्वी (ब) भर्तुः (स) अभिहितः (द) श्रेयो

2) 'बलाकावृत्तान्तो' इति पदस्य विशेषणपदं अत्र किं प्रयुक्तम् ?

(अ) मुनिः (ब) अभिहितः स) अनन्य गोचरः (द) गृहीता अतिथि सत्कार

उत्तराणि- 1) भर्तुः (2) बद्धाञ्जलिः

2) बद्धाञ्जलिः मुनिः तां पतिव्रताम् अवदत् यत् अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तः कथम् अनया ज्ञात इति।

1) श्रेयो

2) (स) अनन्यगोचरः

(4) अन्येद्युः सः मुनिः समन्विष्य तं विपणिस्थं मांसानि विक्रीणन्तम् उपागच्छत्। धर्मव्याधश्च दृष्ट्वा एव तं मुनिम् अभाषत – "ब्रह्मन् ! किं पतिव्रतया तया इह त्वं प्रेषितः "? तत् आकर्ण्य स मुनिर्विस्मितः तं धर्मव्याधम् अवदत् – "भद्र ! मांसविक्रयिणः ते कथम् ईदृशं विज्ञानम्"? धर्मव्याधः अवदत् – "ब्रह्मन् ! अहं मातापित्रोर्भक्तः । तौ हि मम परायणम्। अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि, भोजयित्वा भोजनं स्वीकरोमि । शाययित्वा च स्वपिमि। तेन मे एतादृशं विज्ञानम्। अन्यहतानां च मृगादीनां मांसानि स्वधर्म इति मत्वा वृत्त्यर्थं विक्रीणे, न तु धनलिप्सया। हे मुने ! ज्ञानविघ्नोऽहङ्कारः । अतः स्वधर्मं चर, येन आशु परं श्रेयः अवाप्स्यसि ।"

प्रश्नाः- 1)एकपदेन उत्तरत-

(एक शब्द में उत्तर दीजिए।

1)धर्मव्याधः कयोः भक्तः आसीत् ?

2)धर्मव्याधः मृगादीनाम् मांसानि किमर्थम् विक्रीणाति स्म?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-(पूर्णवाक्य में उत्तर दीजिए।

ज्ञाने विघ्नः कः अस्ति?

III. निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-

1)'मृगादीनाम्' इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

क) अन्यहतानाम् ख) मांसानि (ग) स्वधर्मम घ) विज्ञानम्

'उपागच्छत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

1)सः मुनिः ख) तम् (ग) धर्मव्यांध (घ) अन्येद्यु :

उतराणि - (i) मातापित्रोः (ii) वृत्यर्थम्। II. ज्ञाने विघ्नः अहङ्कारः अस्ति।

III. (i) (क) अन्यहतानाम् । (क) सः मुनिः।

(5) धर्मव्याधः अवदत् भोजयित्वा भोजनं स्वीकरोमि । शाययित्वा च स्वपिमि। तेन मे एतादृशं विज्ञानम्। अन्यहतानां मृगादीनां "ब्रह्मन् ! अहं मातापित्रोर्भक्तः। तौ हि मम परायणम्। अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि, मांसानि स्वधर्म मत्वा वृत्त्यर्थं विक्रीणे, न तु धनलिप्सया।

प्रश्नाः –एकपदेन उत्तरत-

1) कौ मम परायणम् स्तः ?

2) धर्मव्याधः पितरौ किं कृत्वा भोजनं स्वीकरोति I. एकपदेन उत्तरत-
1) कौ मम परायणम् स्तः ?
2) धर्मव्याधः पितरौ किं कृत्वा भोजनं स्वीकरोति ?
II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-
धर्मव्याधः कयोः भक्तः आसीत्?
III. भाषिककार्यम् –
(i) 'स्नापयित्वा स्नामि ....
“”।‘ इत्यत्र 'स्नामि' इति क्रिया-पदस्य गद्यांशे किं कर्तृपदं प्रयुक्तम्?
1)अहम् 2)धर्मव्याधः 3) मृगः 4) तौ
2)'ज्ञात्वा' इत्यर्थे गद्यांशे किम् पदं प्रयुक्तम्?
1) ते 2)हतानाम् 3) मत्वा 4) वृत्यर्थम्
उत्तराणि-1) मातापिता (2) भोजयित्वा
2) धर्मव्याध : मातापित्रो भक्तः आसीत्।
3) (क) अहम् (ख) मत्वा

(6) ततश्च धर्मव्याधेन एवम् अनुशिष्टः स मुनिः तद्गृहं गत्वा धर्मव्याधस्य च सर्वं क्रियाविधिम् अवलोक्य परितुष्टः वनं गतवान् अवाप्तवान् च तदुपदेशात् सिद्धिम्। उक्तञ्च –कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः।
प्रश्नाः- 1)एकपदेन उत्तरत- (एक शब्द में उत्तर दीजिए।
(1) जनकादयः केन ससिद्धिम् प्राप्नुवन् ?
(2)परितुष्टः मुनिः कुत्र गतवान्?
II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-
(पूर्णवाक्य में उत्तर दीजिए।
मुनिः कस्य उपदेशात् ज्ञानं अवाप्तवान् ?
III. निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-
1) 'दृष्ट्वा' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?
1) उक्तम् 2) अवलोक्य 3) दृष्ट्वा 4) वीक्ष्य
2) 'गतवान्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?
1) ततश्च 2) धर्मव्याधः 3) सः मुनिः 4) सर्वं :
उत्तराणि- (1) कर्मणा (ii) वनम्।
III. मुनिः धर्मव्याधस्य उपदेशात् ज्ञानं अवाप्तवान् ?
1) अवलोक्य।
2) सः मुनिः
प्रश्न निर्माणम्
****

विषय-14, पठितपद्यांश:

पठितपद्यांश के उत्तर लिखने हेतु कुछ नियम-

(1) **दिए गए पद्यांश को दो-तीन बार ध्यानपूर्वक पढ़ना चाहिए।**

(ii) इस समय जिन प्रश्नों के उत्तर मिल जाएँ, उन्हें रेखांकित कर लेना चाहिए।

(iii) अब बचे हुए एक-एक प्रश्न का उत्तर सावधानीपूर्वक खोजना चाहिए।

(iv) प्रश्नों के उत्तर सदैव शुद्ध भाषा में लिखना चाहिए।

अहो। एषां वरं जन्म सर्वप्रण्युपजीवनम्।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ।।

I एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए।

1) वृक्षा: छायां कस्य कुर्वन्ति?
2) वृक्षा: स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति?
3) केषां जन्म वरम्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए।

(i) के धन्याः? कस्मात् कारणात् च?

(i) वृक्षाः परार्थाय किं -किं कुर्वन्ति?

(iii) अर्थिनः केभ्यः निराशा: न यान्ति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (निर्देशानुसार उत्तर दीजिए।

i) महीरुहा: पदस्य अर्थम् अस्ति?

(ii) श्लोके 'कुर्वन्ति' क्रियापदस्य कर्तृपदं किमू?

(iii)छायायां पदस्य श्लोके विपर्ययः कः?

उत्तराणि

1. (i) अन्यस्य (i1) आतपे (iii) वृक्षाणाम्

II. **पूर्णवाक्येन उत्तरत।**

(i) महीरुहा: धन्या:, यतः तेभ्य; अर्थिनः निराशाः न या
(ii) पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभि:।
(iii) अर्थिनः महीरूहेभ्य: निराशा: न यान्ति

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत।

i) वृक्षा: ii) वृक्षा: iii) आतपे

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभि:।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते।।
आम्र ! यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्यसौरभफलप्रचुरा ये।
हन्त| सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम्।।

1. **एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए।)**

(i) वृक्षः कान् वितन्वते?

(ii) प्रथम -पङ्क्तौ कति वस्तूनां वर्णनं वर्तते?

(ii) आम्रवृक्ष: किं दलयसि?

(iv) कस्य दिवसाः गता?

पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए।

(i) वृक्षाः कै: जनानां कामान् वितन्वते?

(ii) आम्रवृक्षा: कदा पुष्पसौरभफल प्रचुराः भवन्ति?
(iii) कस्य छाया अतितापम् दलयति?

II. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (निर्देशनुसार उत्तर दीजिए।

(i) 'पुष्पसौरभफलप्रचुरा:' इति विशेषणस्य विशेष्य: क:?
(ii) 'काष्ठै:' पदस्य पर्यायः वर्तते?
(iii) श्लोके 'सत्त्वभर:' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

उत्तराणि

एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए।)

(i) कामान्
(ii) सप्त
(iii) अतितापम्
(iv) आम्रस्य

पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए।

(i) वृक्ष: पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-व्कलदारुभिः गन्ध:निर्यास- भस्मास्थितोक्मै: जनानां कांमान् वितन्वते।
(ii) बसन्त ग्रीष्म वर्षासु ऋतुषु आम्रवृक्षा:: पुष्पसौरभ फलप्रचुरा: भवन्ति।
(iii) वृक्षाणाम् छाययैव दलस्य अति तापम् हरति।

निर्देशानुसारम् उत्तरत। (निर्देशनुसार उत्तर दीजिए।

(i) दिवसाः
(ii) दारुभिः
(iii) आश्रितम्

विन्ध्यसहाद्रिनीलाद्रेमालान्विर्तशुप्रहैमाद्रिहासप्रभापूरितम्।
अर्बुदारावलीश्रणिसम्पूजितम्भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्।

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए।
(i) विन्ध्य सहयाद्रि मालान्वित: कः अस्ति?
(ii) अर्बुदारावली श्रेणी कः सम्पूजितम्?
(iii) भारतं कथ भाति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत1(पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए।
(i) भारतः कीदृशी मालान्वित: अस्ति?
(ii) भारत: कया श्रेण्या सम्पूजितम् अस्ति?
(iii) भारत: भूतले कीदूशं भाति?

III निर्देशानुसारम् उत्तरत। (निर्देशानुसार उत्तर दीजिए।
i) मेऽनारतम् इत्यस्मिन् पदे सन्धि-विच्छेदं कः अस्ति?
(ii) भूतले अस्मिन् पदे विभक्ति: का?
(iii) सम्पूजितम् इत्यत्र क: उपसर्ग:?

उत्तराणि

i भारत: (ii) भारत: (iii) अनारतं
II. (i) भारत: विन्ध्य सह्याद्रि मालान्वितं अस्ति।
(i) भारतः अर्बुंदारावली श्रेष्या सम्पूजितम् अस्ति।
(ii) (ii) भारत: भूतले अनारतं भाति।
(iii) III., (i) मे + अनारतम् (ii) सप्तमी (iii) सम्

वेदभाभासितं सत्कलालालितंरम्यसङ्गीतसाहित्यसौहित्यभूः|
भारतीवल्लकीझङ्कृतैः झङ्कृतम् भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्।।

. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए।

(i) भारत भूमि: कैः भासितम?

(ii) भारत भूमि कया लालितम्?

(iii) रम्या सङ्गीत साहित्यभू का अस्ति?

पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए।

i) भारत भू कीद्शी: अस्ति?

ii) भारत भूमिः काभि: शोभितम् अस्ति?

iii) कस्या वल्लकी झङ्कृतम् अस्ति?

निर्देशानुसारम् उत्तरत। (निर्देशानुसार उत्तर दीजिए।

(i) भारतीवल्लकी इत्यस्मिन् पदे कः समासः अस्ति?

(ii) झङ्कृतै: इत्यस्मिन्-पदे का विभक्ति:?

(iii) भाति इत्यस्मिन् पदे का धातुरस्ति?

उत्तराणि

(i) वेदभा

(ii) सत्कलया

(iii) भारत भूमि

(i) रम्यं सङ्गीत साहित्यस्यसंवर्धन स्थली अस्ति।

(ii) भारत भूमि: श्रेष्ठ: कलाभि: शोभितम् अस्ति।

iii) भारत्या वल्लकी झङ्कृतम् अस्ति

III (i) षष्ठी तत्पुरुष

(ii) तृतीया

(iii) भा

अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा एतदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिख्यन्ताम् –

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥ 1 ॥

प्रश्नाः –**एकपदेन उत्तरत-**

1.के अन्यस्य छायां कुर्वन्ति ?

2. वृक्षा : स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति?

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

वृक्षाः किमर्थं फलन्ति?

उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत-

'कुर्वन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?सत्पुरुषाः (ब) परार्थाय
(स) स्वयम् (द) वृक्षाः

(i) 'छायायाम्' इति पदस्य विलोमपदम् अत्र किं प्रयुक्तम् ?
अ) आतपे (ब) फलानि स) इवम द परार्थाय

उतराणि –

1) वृक्षा : 2) आतपे

2 . वृक्षा : परार्थाय फलन्ति

3. 1)वृक्षा 2)आतपे

अहो ! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥ 2 ॥

1. **एकपदेन उत्तरत-**

(i) के धन्याः सन्ति?

(ii) वृक्षाणां किं धन्यम् ?

II. **पूर्णवाक्येन उत्तरत-**

वृक्षाणां जन्म किमर्थं धन्यम्?

III. **शुद्धम् अर्थ चित्वा लिखत-**

(i) 'यान्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(अ) धन्याः (ब) महीरुहाः स) निराशा: द) अर्थिन :

(ii) 'एषाम्' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(अ) जन्मने ब) सर्वप्राण्युपजीविने स) महीरुहेभ्यः द)अर्थिभ्यः

उत्तराणि-I. (1) महीरूहा: 2) जीवन

II. वृक्षाणाम् जीवनं धन्यं यतः अर्थिनः तेभ्यः निराशाः न यान्ति।

1) अर्थिनः 2) महीरुहेभ्यः

ग) पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः ।

गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥ ३ ॥

प्रश्नाः –**एकपदेन उत्तरत-**।

1) वृक्षाः कान् वितन्वते?

2) अस्मभ्यम् पत्रपुष्पफलादीनि कः ददाति?

पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्णवाक्य में उत्तर दीजिए।

वृक्षाः जनेभ्यो किं-किं यच्छन्ति?

निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'सुमन' इत्यर्थे पद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम् ?

क) पत्र ख) फल (ग) मूल घ) पुष्पं

(i) **अस्मिन् श्लोके क्रियापदं किम् अस्ति?**

(क) छाया (ख) तन्वते (ग) वितन्वते (घ) निर्मास

उत्तराणि –1) कामान् (2) वृक्षाः।

II वृक्षाः जनेभ्यो पत्रं, पुष्पं, फलं, छाया, मूलं वल्कलं दारू, गन्ध, निर्यासः, भस्म, अस्थिः तोक्य च यच्छन्ति।

III) घ) पुष्पं (ग) वितन्वते

ग) आम्र ! यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये।

हन्त ! सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम् ॥ 4 ॥

प्रश्नाः- **एकपदेन उत्तरत-**

अयं श्लोकः कं वृक्षं सम्बोधयति ?

आम्रवृक्षः जनानाम् अतितापं कया दलयति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- आम्रस्य कीदृशाः दिवसाः गताः?

यथानिर्देशम् उत्तरत-

(i) 'इदानीम्' इत्यर्थे किम् अव्ययपदं श्लोके प्रयुक्तम् ?

(क) यद्यपि (ख) सम्प्रति (ग) एव (घ) तथापि

(ii) 'दलयसि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(क) हन्त ! (ख) आम्र!/ त्वम् (ग) तथापि (घ) अतिताप

उत्तराणि-

I (i) आम्रवृक्षं (ii) छायया

II. आम्रस्य पुष्पसौरभफलप्रचुराः दिवसाः गताः।

III (क) सम्प्रति (ख) त्वम्

घ) मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहंगैः कुसुमानि भृङ्गैः ।

नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् ॥ 5 ॥

एकपदेन उत्तरत-

1)चन्दनपादपस्य शाखा कैः आश्रिता?

2) चन्दनपादपस्य शिखरं कैः आश्रितम् ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- कस्य भागाः कैः समन्तात् आश्रिताः?

निर्देशानुसारम् उत्तरत-

वानरैः इत्यर्थे किं पदमत्र प्रयुक्तम् ?

अ)भुजङ्गः

(ब) प्लवङ्गः

(स) शृङ्गैः

(द) सत्व भरैः

'अस्ति' इत्यस्य कर्तृपदम् किम् ?

तत्

(ब) यत्

स)आश्रित

द) मूलम

उत्तराणि-

(i) विहङ्गैः २ प्लवङ्गैः

चन्दनपादपस्य भागाः सत्त्वभरैः आश्रिताः।

(i) (ब) प्लवङ्गैः २) तत्

(च) निम्ब ! त्वदीयकटुता यदि दाहहन्त्री,

गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः । तप्तास्त एव तपनोपमपित्ततापैः गास्यन्ति मित्रवर! तावकगीतकानि ॥ 6 ॥

प्रश्नाः –एकपदेन उत्तरत-

१. पित्ततापैः तप्ताः जनाः निम्बस्य कानि गास्यन्ति?

२. निम्बस्य कटुता कीदृशी भवति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- निम्बस्य दोषगाथाः के गायन्तु ?

प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा निर्देशानुसारं लिखत – (i) 'तव दोषगाथाः' – अत्र 'तव' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

दोषगाथायै

(ब) तापाय

(स) निम्बाय

(द) मूढमनुजाय

'मधुरता' इति पदस्य श्लोके किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(अ) दाहहन्त्री

(ब) कटुता

(स) दोषगाथा

(द) तप्ताः

उत्तराणि-

गीतकानि

दाहहन्त्री

निम्बस्य दोषगाथाः मूढमनुजाः गायन्तु।

निम्बाय

****

विषयः -15, पठितनाट्यांश

पठितनाट्यांश के उत्तर लिखने हेतु कुछ नियम-

(1) **दिए गए पद्यांश को दो-तीन बार ध्यानपूर्वक पढ़ना चाहिए।**

(ii) इस समय जिन प्रश्नों के उत्तर मिल जाएँ, उन्हें रेखांकित कर लेना चाहिए।

(iii) अब बचे हुए एक-एक प्रश्न का उत्तर सावधानीपूर्वक खोजना चाहिए।

(iv) प्रश्नों के उत्तर सदैव शुद्ध भाषा में लिखना चाहिए।

नाट्यांशान् पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानां उत्तराणि लिखत।

नाट्यांश (1)

मेवाडाधिपतिः महाराणाप्रतापः अरण्ये कतिपयैः विश्वासपात्रैः भटैः सह सङ्कटापनन्ने काले विचारमग्नः शिलायाम् उपविष्टः अस्ति । स्वदेशस्य रक्षायै युध्यमानस्य तस्य बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि । हन्त । वराकस्य पार्श्वे सेनायाः भोजनसामग्र्याः अपि च अभावः विद्यते। अधुना तु स स्वकीयैः प्राणैरेव स्वदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् इच्छति ।)

प्रतापः - "धिङ् माम् अधन्यम्, योऽहं मातृभूमिं रक्षितुम् असमर्थः । अलं मम एतेन जीवितेन । (दीर्घं निश्वसिति) (यावत् सहचराः तस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति, तावदेव सहसा प्रविशति कश्चिद् मेवाडराजपुत्रः)

राजपुत्रः- (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां महाराजः, विजयताम्।

प्रतापः –(समाश्वस्य) अयि भ्रातः । कथं जयघोषं कृत्वां मां लजयसे ?

राजपुत्रः– देव ! कथं भवान् वदति एवम् ? किं न खलु कृतं भवता राच्यत्राणाय? स्वदेशं स्वाधीनं कर्तुं भवता किं न सोढम् ? विजेष्यते ननु भवान्।

प्रतापः –कुतस्तावद् विजयः ! स्वदेशमेव त्यक्तुं तत्परोऽहम्।

भटः –(अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज ! नैवं तावत् । स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारः वयम्। वयं सर्वे त्वाम् अनुगमिष्यामः।

प्रतापः – एवं न वक्तव्यम्। कृतज्ञोऽस्मि भवताम् अहम्। वीरैः धीरैः बहु उपकृतं देशस्य । स्वदेशे एव तिष्ठद्भिः

भवद्भिः देशस्य स्वतन्त्रतायै प्रयत्नः समाधेयः ।

सर्वे भटाः– देशरक्षायै बद्धपरिकरा वयं तु भवन्तमेव अनुसरिष्यामः।

प्रतापः– यथा रोचते भवद्भ्यः । प्रदेशोऽयम् अस्माभिः त्याज्यः एव । (निस्सरति प्रतापः, भटाः चापि तमनुचरन्ति) ।

प्रश्नाः

। - एकपदेन उत्तरत

क) कृतज्ञोऽस्मि भवतां " इति कः कथयति?

ख) प्रतापः कुत्र विचारमग्नः तिष्ठति?

ग) भटाः केषां अनुगन्तारः सन्ति?

घ) कैः उपकृतं देशस्य?

ङ) कः विजयतां महाराजः' एवं कथयति?

।।- पूर्णवाक्येन उत्तरत -

क) प्रतापः अन्ते किं कथयति?

ख) राजपुत्रः किं वदति?

।।।- भाषिकं कार्यम्–

क) ' परतन्त्रतायै 'पदस्य नाट्यांशे विपरीतपदं किम्?

ख) "विजेष्यते ननु भवान्" ।"भवान् " इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

ग) ' वीक्ष्य" इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्

नाट्यांश। (2)

तमेवं स्वतन्त्रताप्राप्तिं प्रति निराशं दृष्ट्वा अटवीवासिनो भिल्लाः दुःखीयन्ति)

प्रथमः भिल्लः– हा धिक्! कीदृशः समय आगतः! देशभक्तः प्रतापोऽपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः । द्वितीयः भिल्लः – न जानेऽस्य मेवाडदेशस्य भाग्ये किं लिखितम् ? हा निष्ठुर दैव ! देशभक्ते तु दयस्व ।(निस्सरति प्रतापः, भटाः चापि तमनुचरन्ति)। तमेवं स्वतन्त्रताप्राप्तिं प्रति निराशं दृष्ट्वा अटवीवासिनो भिल्लाः दुःखीयन्ति)

प्रथमः भिल्लः – हा धिक्! कीदृशः समय आगतः! देशभक्तः प्रतापोऽपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः । द्वितीयः भिल्लः– न जानेऽस्य मेवाडदेशस्य भाग्ये किं लिखितम् ? हा निष्ठुर दैव ! देशभक्ते तु दयस्व ।

तृतीयः भिल्लः – वराकोऽयं जीवनसामग्रीयुद्धसामग्र्योः अभावेन खिद्यते । परमेश्वर ! दयस्व ! मातृभूमेः दुर्दशां स्वचक्षुषा कथं द्रक्ष्यामः?

(सर्वे भिल्लाः विलपन्ति)

एकः सैनिकः - हा दैव! कथं देशधर्मौ प्रति निष्ठुरः संजातोऽसि ? (प्रतापं प्रति) महाराज ! मदीयेन एव खड्गेन जहि माम्। न शक्नोमि स्वचक्षुषा द्रष्टुं स्वदेशदुर्दशाम्।

सर्वे सैनिकाः– परतन्त्र देशे जीवनं नरकायते। न शक्नुमः प्राणान् धारयितुम्।

सर्वे आत्मानं हन्तुमुद्यताः) (एतद् दृश्यं दृष्ट्वा तत्रत्याः भिल्लाः अपि मरणाय तत्पराः भवन्ति)

प्रश्नाः-

I- एकपदेन उत्तरत-

क) के मरणाय तत्पराः भवन्ति?

ख) "देशभक्ते तु दयस्व" इति कः कथयति?

ग) सैनिकः स्वचक्षुषा किं न द्रष्टुं शक्नोति?

घ) परतन्त्रे देशे जीवनं कीदृशं जायते?

ङ) भिल्लाः कुत्र निवसन्ति?

II– पूर्णवाक्येन उत्तरत–

क) तृतीयः भिल्लः किं वदति?

ख) के किमर्थं च दुखीयन्ति?

III- भाषिक- कार्यम्–

क) 'प्रसीदन्ति' पदस्य विलोमपदं नाट्यांशात् चित्वा लिखत।

ख) "भवन्ति" इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

ग) 'द्रष्टुं' पदे कः प्रत्ययः?

नाट्यांश। (3)

प्रतापः– (सैनिकान् भिल्लान् च आत्मघातं कुर्वतः दृष्ट्वा) स्थीयताम्, स्थीयताम्। आत्मघातिनः जनाः तु असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति। वीरगत्या मरणमेव कल्याणप्रदं भवति। धैर्येण स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः।

(नेपथ्ये) विरम्यतां प्रभो! विरम्यताम्।

प्रतापः— श्रुतपूर्व इव स्वरः। (सैनिकं प्रति) वृक्षम् आरुह्य दृश्यतां कः एष शब्दापयति ?

सैनिकः – (निपुणं निरीक्ष्य) महाराज! मेवाडमन्त्री भामाशाहः खलु एषः।

प्रतापः – अये भामाशाहः आगतः! कथमस्माकं दौर्भाग्यं भवताऽपि परिज्ञातम्।

(भामाशाहः धनराशिमादाय आयाति)

भामाशाहः — (सप्रणामम्) अन्नदातः ! सेवकं परित्यज्य कुत्र प्रस्थितो भवान् ?

प्रतापः — (दीर्घं निःश्वस्य) न क्वापि बन्धो ! गन्तुमपि न शक्यते। धनसेनयोः अभावे देशरक्षणाय पर्याकुलाः स्मः।

भामाशाहः — भवतः चिन्तातुरतां परिज्ञाय भग्नमिव मे हदयम्। (धनराशिं निर्दिश्य) इयं सम्पतिः खलु कस्मै प्रयोजनाय ? ईदृशे एव कर्मणि अस्याः उपयोगः श्रेयान्। प्रतापः—- सत्यं वदति भवान्।

भामाशाहः – यद्येवं तर्हि गृह्यताम्। त्रोट्यतां पारतन्त्र्यश्रृङ्खलाः स्वकीयैः लौह बाहुभिः। स्वतन्त्रः क्रियतां स्वदेशः। (धनराशिं प्रतापचरणयोः अर्पयति)

प्रतापः। - (साश्चर्यम्) किमिदं भवान् करोति ? नाहं दत्तां सम्पत्तिं पुनः आददामि।

भामाशाहः— (सविनयम्) गृह्यतां भगवन्! देशं धर्मं च रक्षितुम्।

प्रतापः – धन्योऽसि मन्त्रिवर्य त्वदीया जननी धन्या। सुकुले जातोऽसि।

I- एकपदेन उत्तरत-

क) प्रतापः आत्मघातं कुर्वतः कान् पश्यति?

ख) 'सत्यं वदति भवान् " एवं कः वदति?

ग) कः धन्यः अस्ति?

घ) ' नाहं दत्तां संपत्तिं पुनः आददामि' इति कः वदति?

ङ) भामाशाहः प्रतापचरणयोः किं अर्पयति।

II - पूर्णवाक्येन उत्तरत-

क) आत्मघातिनः कान् प्रति व्रजन्ति?

ख) प्रतापः किमर्थं पर्याकुलः अस्ति?

III- भाषिक- कार्यम्-

क) ' माता '.इत्यर्थे नाट्यांशे किं पदं आगतम्?

ख) ' परित्यज्य ' अत्र कः प्रत्ययः?

ग) ' शब्दापयति'.इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

नाट्यांश (4)

महर्षेः आरुणेः पुत्रः श्वेतकेतुः आसीत् । द्वादशवर्षीयं तं पुत्रं पिता आरुणिः उवाच - हे श्वेतकेतो ! गुरुं प्रति गच्छ अध्ययनार्थं यतः सौम्य! अस्मत्कुलीनः अनधीत्य न भवति इति। सः पुत्रः आचार्यम् उपेत्य यावत् चतुर्विंशतिवर्षः अभवत् तावत् सः सर्वान् वेदान् सार्थान् अधीत्य पितुः सकाशम् आगच्छत्। सः च ' सर्वश्रेष्ठः अहम्" इति मन्यमानः उद्धतस्वभावः अभवत्। एवम्भूतं पुत्रं दृष्ट्वा पिता उवाच - हे श्वेतकेतो ! कः ते उपाध्यायात् अतिशयः प्राप्तः येन त्वं कुलाननुरूपम् उद्धतः असि ? जानासि किं तत्, येन श्रुतेन अन्यत् अश्रुतम् अपि श्रुतं भवति, अमतं मतम्, अविज्ञातं च विज्ञातं भवति इति। एतद् अद्भुतं प्रश्नं श्रुत्वा पृच्छति - कथम् इति! इत्युक्तः पिता अधोलिखितदृष्टान्तेन तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयति-

आरुणिः - श्वेतकेतो ! न्यग्रोधफलम् आहर ।

श्वेतकेतुः - इदं भगवन्

आरुणिः - अत्र किं पश्यसि?

श्वेतकेतुः - अणुतराणि इमानि बीजानि।

आरुणिः - एषु एकं बीजं भिन्धि।

श्वेतकेतुः - भिन्नम्।

आरुणिः - अत्र किं पश्यसि?

श्वेतकेतुः - न किञ्चन भगवन्।

इदं श्रुत्वा पिता पुत्रम् उवाच - हे सौम्य! पश्य अत्र वटबीजे एव महान् स्थूलः शाखादिमान् न्यग्रोधः वटः उत्पन्नः सन् तिष्ठति। एवम् अणिम्नः स्थूलं जगद् उद्भवति । विश्वसिहि, हे सौम्य ! स एव आत्मा। तत् एव सत्। तत् त्वम्

I - एकपदेन उत्तरत-

क) महर्षेः आरुणेः पुत्रः कः ?

ख) अत्र किं पश्यसि' इति कः पृच्छति?

ग) आरुणिः पुत्र् किं आनेतुं कथयति?

घ)-अणिम्नःकिं उद्भवति?

ङ) श्वेतकेतुः कं उपगच्छति?

II- पूर्णवाक्येन उत्तरत–

क) 'न किञ्चन ' इति श्रुत्वा पिता किं उपदिशति?

ख) बीजानि कीदृशानि सन्ति?

ग) श्वेतकेतुः केन उद्धतस्वभावः अभवत्?

III- भाषिक- कार्यम्-

क) 'सूक्ष्मात्' इत्यस्य पर्यायपदं नाट्यांशे किम्?

ख) 'अणुतराणि बीजानि 'अनयोः विशेष्यपदं किम्?

ग) 'अमतम्' पदस्य विलोम पदं चित्वा लिखत ।

नाट्यांश (5)

धारानगर्यां भोजराजस्य राजसभा । सर्वे अमात्याः कर्मचारिणः च यथास्थानम् आसनानि अध्यासते ।

(प्रविश्य)

द्वारपालः – जयतु देवः । द्रविडदेशीयः लक्ष्मीधरनामा कश्चिद् विद्वान् देवस्य दर्शनार्थं द्वारदेशम् अध्यास्ते ।

भोजः– सादरं प्रवेशय ।

द्वारपालः — यथा आदिशति देवः । (निष्क्रान्तः)

लक्ष्मीधरः - (द्वारपालेन सह प्रविश्य), राजन्! अभिवादये भवन्तम् । दिनकरदीप्तिरिव भवत्कीर्तिः दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु । वर्धन्तां विभवाः सौख्यानि च। लसन्तु सम्पदः, विलयं व्रजन्तु च विपदः । प्रतिष्ठां लभतां विद्वद्गणः। सततम् एधतां विद्यासु कलासु च भवदनुरागः ।

श्रूयताम् -"क्षमा दाता गुणग्राही स्वामी पुण्येन लभ्यते। अनुकूलः शुचिर्दक्षः कविर्विद्रान् सुदुर्लभः ॥

भोजः अनुगृहीतोऽस्मि। कुतः समागमनम् अत्रभवताम् ?
लक्ष्मीधरः – राजन्! यत्र जलपूर्णं सरः भवति, तत्र पक्षिणः स्वयं समायान्ति। अहमपि भवतां विद्यानुरागं दानशीलतां च समाकर्ण्य समागतोऽस्मि। भवद्राज्ये निवस्तुम् इच्छामि।
भोजः – ममैतत् सौभाग्यं यद् भवादृशाः विद्वांसः मम पण्डितपरिषदं विभूषयेयुः। (मन्त्रिणं प्रति) मन्त्रिवर। नगरपालं समाहूय आदिश्यतां यत् स लक्ष्मीधरविदुषे निवासव्यवस्थां कारयतु। नगरे कृतनिवासम् अपठितं जनं निःसार्य तद्गृहे एष पण्डितवरः वासयितव्यः।
मन्त्रीः— यथा आज्ञापयति देवः। (निष्क्रम्य पुनः नगरपालेन सह प्रविश्य)
नगरपालः— महाराज! मन्त्रिवरस्य आदेशेन अहं समस्ते नगरे भ्रान्त्वा कमपि निरक्षरं मूर्खं वा जनं न अपश्यम्। कुत्र वासयितव्यः पण्डितवर्यः ?
भोजः-' (क्षणं विचार्य) भो नगरपाल।! त्वं भूयः नगरं याहि। यः नागरिकः काव्यं कर्तुं न जानाति, स निष्कास्यताम्।
प्रश्नाः-
I- एकपदेन उत्तरत-
क) नगरपालः कस्य आदेशेन समस्ते नगरे भ्रमति?
ख) पण्डितस्य नाम किम्?
ग) सर्वे कर्मचारिणः अमात्याः च कुत्र अध्यासते?
II- पूर्णवाक्येन उत्तरत-
क) लक्ष्मीधरः राजानं कं आशीर्वादं यच्छति?
ख) नाट्यांशे अन्तिमे भोजः नगरपालं किं आदिशति?
III- भाषिकं कार्यम्–
क) 'साक्षरं ' पदस्य विलोमपदं किम्?
ख) " जलपूर्णं सरः" अनयोः विशेषणपदं किम्?
ग) 'भ्रान्त्वा' पदे कः प्रत्ययः?

नाट्यांश (6)

नगरपालः– (तन्तुवायं प्रति) भो किमेतत् करोषि ?
तन्तुवायः– महाशय ! अहं त्रुटितान् तन्तून् संयोजयामि।
नगरपालः— किं पठितोऽसि ?
तन्तुवायः–आम् मया गुरुकुले शिक्षा गृहीता।
नगरपालः — किं काव्यरचनां जानासि ?
तन्तुवायः— पश्यतु एव भवान्। तन्तुसंयोजने व्यग्रोऽहं कथं काव्यं कुर्याम् ?
नगरपालः— तर्हिं त्वया मया सह राजसभां गन्तव्यम्।
तन्तुवायः—-- प्रसीदतु भवान्! तत्र गत्वा किं करिष्यामि। दयस्व, मयि दयस्व। तत्र गमनेन मम कार्यहानिः भविष्यति।
नगरपालः —- नाहं जाने। त्वया गन्तव्यमेव। एष राजदेशः। विसृज कार्यम्। झटिति आगच्छ मया साकम्।
तन्तुवायः– राजादेश इति। गन्तव्यमेव, नास्ति उपायः। चलामि नगरपालक ! चलामि।
प्रश्नाः –
I - एकपदेन उत्तरत-
क) नगरपालः तन्तुवायं कुत्र चलितुं कथयति?
ख) विसृज कार्यम् " इति कस्य आदेशः?
ग) तन्तुवायः कस्मिन् व्यग्रः आसीत्?
II- पूर्णवाक्येन उत्तरत—
क) नगरपालः अन्ते किं चिन्तयति?
ख) तन्तुवायेन कुतः शिक्षा गृहीता?
III- भाषिक-कार्यम्–
क) 'शीघ्रम् ' इति पदस्य समानार्थकपदं नाट्यांशात् चित्वा लिखत।
ख) 'अहं ' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?
ग) 'भविष्यति' पदे कः लकारः?

नाट्यांश (7)

(राजसभा। सर्वे यथापूर्वम् उपविष्टाः।) नगरपालः— (प्रविश्य) महाराज! अनीतोऽयं कुविन्दः। अयं काव्यं कर्तुं न जानाति।

भोजराजः– (कुविन्दं प्रति) भोः त्वं काव्यं कर्तुं न जानीषे। अतः राजकोषात् धनं गृहीत्वा कवचिदन्यत्र प्रस्थानं कुर्। तव गृहे एष पण्डितवरः सकुटुम्बः स्थास्यति।

तन्तुवायः —- राजन्! राजनियमः तु मया पालनीयः एव तथापि श्रूयतां मम एकं निवेदनम्।

भोजराजः—- त्वरितं ब्रूहि।

तन्तुवायः—-- महाराज! तन्तुवयनं मम व्यवसायः। अहं रात्रिन्दिवं परिश्रम्य अनेन व्यवसायेन जीविकामर्जयामि। काव्यरचनायां महाकवितुल्यः मम अभ्यासः नास्ति तथापि किञ्चित् निवेदयामि। श्रोतुमर्हन्ति भवन्तः -

काव्यं करोमि नहि चारुतरं करोमि
यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि।
भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ
हे साहसाङ्क कवयामि वयामि यामि ॥

भोजः— साधु कुविन्द! साधु! कीदृशी लालित्यपूर्णा पदयोजना ! कवयामि वयामि यामि ' धन्योऽसि त्वम्। अहमपि आत्मानं धन्यं मन्ये, यस्य राज्ये तन्तुवायाः, कुम्भकाराः, अयस्काराः, शिल्पिनः, श्रमिकाः अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

भोजः– (तन्तुवायं प्रति) भो ! कविवर! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकम्। निजम् आवासं च प्रयाहि। (मन्त्रिणं प्रति) पण्डितः लक्ष्मीधरः मम राजभवने वासयितव्यः, यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

(राजा तन्तुवायाय स्वर्णमुद्राः अर्पयति। तन्तुवायः पारितोषिकं प्राप्य प्रसन्नवदनः राजानम् अभिवाद्य निष्क्रामति)

प्रश्नाः—

I - एकपदेन उत्तरत-

क) सर्वे कुत्र यथापूर्वं उपविष्टाः?

ख) भोजः कुविन्दाय कीदृशं पारितोषिकं यच्छति?

ग) पदयोजना कीदृशी अस्ति?

II- पूर्णवाक्येन उत्तरत-

क)- कः काव्यं कर्तुं न जानाति ?

ख) भोजः तन्तुवायं प्रति किं कथयति?

III- भाषिकं कार्यम्-

.क) ‘ तन्तुवायः’ पदस्य पर्यायपदं चित्वा लिखत–।

ख) ‘ललितां काव्यरचनां’ अनयोः विशेषणपदं किम्?

ग) ‘मन्ये’ इत्यस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

****

विषय:-16, प्रश्न निर्माणम्

प्रश्न निर्माणाय सप्त ककाराणां ज्ञानं आवश्यकं I ते च -

सप्तककारा:

किम् कुत्र कति कदा कुत: कथं किमर्थं

इदानीं क्रमश: एतेषां विवरणमत्र दीयते –

- **किम् -**

- छात्रा: किम् शब्दस्य त्रिषु लिंगेषु सर्वाणि रूपाणि अर्थसहितं अवश्यं पठेयु:I
- एतेषां सप्तविभक्तिषु अपि सर्वेषां रूपाणां अध्ययनं करणीयं I
  रूपाणि अध: दीयन्ते I

किम् – शब्द: पुल्लिङ्गे –

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	क:	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

किम् – शब्द: स्त्रीलिङ्गे –

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	का	के	का:
द्वितीया	काम्	के	का:
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभि:
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्य:
पंचमी	कस्या:	काभ्याम्	काभ्य:
षष्ठी	कस्या:	कयो:	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयो:	कासु

किम् – शब्द: नपुंसकलिङ्गे –

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कै:
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्य:
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्य:
षष्ठी	कस्य	कयो:	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयो:	केषु

रेखांकितपदस्य आधारेण एव प्रश्ननिर्माणं करणीयं I सामान्यत: प्रश्ननिर्माणाय प्रथमं रेखांकितपदस्य लिङ्गं विभक्तिं वचनं च दृष्ट्वा तस्य स्थाने तस्मिन् लिङ्गे तस्यां विभक्तौ तस्मिन् वचने च किं शब्दस्य रूपं लेखनीयम् I

यथा –

1. एनं कार्यं दीपक: सम्यगतया करोति I
2. कवि: लेखन्या कवितां लिखति I
3. मोहन: फलं खादति I

क्रमशः उत्तराणि – क: , कया , किम् I

- **कुत्र –**

किमपि वस्तु , स्थानं , व्यक्ति: इत्येतेषां स्थितिं ज्ञातुं कुत्र शब्दस्य प्रयोग: क्रियते I

यथा –

1. सा आपणं गच्छति I
2. रमेश: गृहे अस्ति I

- **कति –**

संख्यात्मकं उत्तरं ज्ञातुं अस्य उपयोग: I यथा –

1. मार्गे चत्वारि भवनानि आसन् I
2. उद्याने पञ्च बालका: सन्ति I

- **कदा –**

कालवाचके प्रश्ने प्रयुज्यते एष: अव्यय: I यथा –

1. त्वं प्रात:काले पठसि I
2. सुरेश: षड् वादने क्रीडति I

- **कुत: -**

कस्यापि गमनागमनयो: स्थानं ज्ञातुं एष: अव्यव: उपयुज्यते I यथा –

1. गंगा हिमालयात् प्रभवति I
2. फलं वृक्षात् पतति I

- **कथं –**

कस्यापि कार्यस्य माध्यमं ज्ञातुं अथवा कार्यस्य निष्पादन स्वरुपं ज्ञातुं एष: अव्यय: प्रयुज्यते I यथा –

1. मृग: तीव्रं धावति I
2. बाल: विद्यालयं यानेन गच्छति I

- **किमर्थं –**

हेतु ज्ञानाय अस्य शब्दस्य प्रयोग: क्रियते I

यथा-

1. लता क्रीडनाय क्रीडाक्षेत्रं गच्छति I
2. विद्यार्थिन: पठनाय विद्यालयं आगच्छन्ति I

- **कीदृश: -**

यदि वाक्ये रेखांकितपदम् अन्यपदस्य विशेषणपदम् अस्ति तर्हि प्रश्ने कीदृश: शब्दस्य प्रयोग: कर्तव्य: I पुल्लिङ्गे-- कीदृश: **,** स्त्रीलिङ्गे – कीदृशी , नपुंसकलिङ्गे – कीदृशं I

पाठ्य पुस्तक आधारेण केचन अभ्यासा: -

अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् –

यथा – **अणिम्न:** स्थूलं जगद् उद्भवति ।

क) कः	ख) कस्मात्	ग) काः	घ) कस्या

उत्तरम् - (ग) कस्मात्।

(i) **आत्मनः** ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति।

क) कः ख) कस्य ग) केन घ) के

(ii) अणिम्नः **स्थूलं** जगद् उद्भवति।

क) कीदृशं ख) किम् ग) कम् घ) काम्

(iii) **महर्षेः आरुणेः** पुत्रः श्वेतकेतुः आसीत्।

क) कस्या ख) कस्य ग) कस्याः घ) कस्यै

(iv) **वटबीजे** न्यग्रोधः वटः उत्पन्नः सन् तिष्ठति।

क) के ख) काः ग) का घ) कस्मिन्

(v) **श्वेतकेतुः** न्यग्रोधस्य फलं आहरति।

क) के ख) काः ग) कः घ) कस्मिन्

(vi) श्वेतकेतुः **वेदान्** अधीत्य आगच्छत्।

क) के ख) कान् ग) का घ) कस्मिन्

I अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् –

क) -माधवः (उज्जयिन्याम्)अवसत्|

1- कुत्र। 2- कयाम् 3- कासाम्। 4- कस्मिन्

ख) ब्राह्मणी(शिशोः) रक्षार्थं ब्राह्मणंनियोज्य स्नातुं गता

1- केन 2- केषु 3- कस्य 4-काभ्याम्।

ग) ब्राह्मणः (दारिद्र्यात्) अचिन्तयत्|

1- कात् 2- कया 3- केन। 4-कस्मात्

घ) यदि कार्य क्षिप्रं न क्रियते तदा कालः तस्य (रसम्)पिबति|

1- कम्। 2– किम् 3- केन। 4-कः

(ङ) स ब्राह्मणः (नकुलं) बालरक्षायां व्यवस्थापयति।

1– कस्य 2– कम् 3– काम्। 4– कया

च) नकुलः समीपम् (आगच्छन्तं) कृष्णसर्पम् अमारयत्||

1- कम् 2—काम्। 3– कासाम्। 4– कीदृशम्

II अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् –

क) (मूढैः) पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते|

1— काभिः 2– कैः 3— केषु। 4–कथम्

ख) (सद्भिः) लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्।

1— कया। 2— केन 3– काभिः। 4–कैः

(ग) मथ्यमानात् (काष्ठात्)अग्निः जायते।

1– कात्। 2– कस्मात्। 3– कया। 4–कस्याः

(घ) *(वैनतेयः)अगच्छन् एकं पदं न गच्छति।

1– का 2– कः 3– कं 4–काः

III- अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् –

क) विचारमग्नः महाराणाप्रतापः (शिलायाम्) उपविष्टः आसीत्|

1— कायाम्। 2– कस्याम्। 3– कया। 4– के

ख) सर्वे भटाः (देशरक्षायै) बद्धपरिकराः सन्ति।

1– किमर्थम्। 2– कायै। 3– कानाम 4– कस्याः

ग) भिल्लाः [मातृभूमेः) दुर्दशां नैव द्रष्टं शक्नुवन्ति।

1- कयाः।   2– केः   3– कस्य।   4–कस्याः

घ) (भामाशाहः) धनराशिम् आदाय आगच्छति।
1– काः।   2– केन।   3– का।   4–कः

(ङ) परतन्त्र देशे (जीवनं) नरकायते।
1– कम्।   2— काम्।   3— किम्।   4–कथम्

च) वीरगत्या मरणमेव (कल्याणप्रदं)भवति ।
1– कीदृशम्।   2– कथम्।   3– कम्।   4–काम्

IV अधोलिखितं कथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् –

1. तत् आकर्ण्य स मुनिः विस्मित :
(क) कम   ख) काम्   (ग) कः   (घ) कथम्

2. मुनिः तद्गृहाद् निरगच्छत् ।
क) कात्   ख) कुतः   ग) कस्मात्   घ) काद्

3. भर्तृसेवायाः अपरः धर्मः नास्ति ।
क) कायाः   ख) कस्याः   ग) कस्मात्   घ) कस्य

4. साध्वी भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता।
क) के.   ख) कस्य   ग) काः   घ) कम्

5. तपसः प्रभावात् अहङ्कारम् उपगतः।
(क) कम   (ख) काम्   (ग) किम्   (घ) कस्य

6. नाहं बालकेति गृहिण्या कथितम्।
(क) कया   (ख) काम्   (ग) किम्   (घ) कथम्

7. पतिव्रता गृहिणी विहस्य अभाषत्।
(क) कम   (ख) काम्   (ग) किम्   (घ) कीदृशी

8. मुनिः पिपासया पीडितः अभवत्।
(क) कम   (ख) कया   (ग) किम्   (घ) कथम्

9) मुनिना वने आह्लादकरः शब्दः श्रुतः।
(क) कम   (ख) काम्   (ग) कीदृशः   (घ) कथम्

प्रश्नाः –

1) कः   2) कस्मात्   3) कस्याः   4) कस्य   5) कस्य   6) कया   7) कीदृशी   8) कया   9) कीदृश :

अभ्यासार्थ-

1. ग्रामे निर्धना स्त्री अवसत्।
   उत्तरम् : ग्रामे का अवसत्?
2. स्वर्णकाकं निवारयन्ती बालिका प्रार्थयत्।
   उत्तरम् : कं निवारयन्ती बालिका प्रार्थयत्?
3. सूर्योदयात् पूर्वमेव बालिका तत्रोपस्थिता।
   उत्तरम् : कस्मात् पूर्वमेव बालिका तत्रोपस्थिता?
4. बालिका निर्धनमातुः दुहिता आसीत्।
   उत्तरम् : बालिका कस्याः दुहिता आसीत्?

5. लुब्धा वृद्धा स्वर्णकाकस्य रहस्यमभिज्ञातवती।
उत्तरम् : लुब्धा वृद्धा कस्य रहस्यमभिज्ञातवती।

6. मल्लिका सखिभिः सह धर्मयात्रायै गच्छति स्म।
उत्तरम् : मल्लिका काभि: सह धर्मयात्रायै गच्छति स्म?

7. चन्दनः दुग्धदोहनं कृत्वा एव स्वप्रातराशस्य प्रबन्धम् अकरोत्।
उत्तरम् : चन्दनः दुग्धदोहनं कृत्वा एव कस्य प्रबन्धम् अकरोत्?

8. मोदकानि पूजानिमित्तानि रचितानि आसन्।
उत्तरम् : कानि पूजानिमित्तानि रचितानि आसन्?

9. मल्लिका स्वपतिं चतुरतमं मन्यते।
उत्तरम् : मल्लिका स्वपतिं कीदृशं मन्यते?

10. नन्दिनी पादाभ्यां ताडयित्वा चन्दनं रक्तरञ्जितं करोति।
उत्तरम् : का पादाभ्यां ताडयित्वाचन्दनं रक्तरञ्जितं करोति?

11. वृत्ततः क्षीणः हतः भवति।
उत्तरम् : कस्मात् क्षीणः हतः भवति?

12. धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा अवधार्यताम्।
उत्तरम् : कम् श्रुत्वा अवधार्यताम्?

13. वृक्षाः फलं न खादन्ति।
उत्तरम् : के फलं न खादन्ति?

14. खलानाम् मैत्री आरम्भगुर्वी भवति।
उत्तरम् : केषाम् मैत्री आरम्भगुर्वी भवति?

15. स्वादूनि भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि।
उत्तरम् : कीदृशानि भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि?

16. चटकः स्वकर्मणि व्यग्रः आसीत्।
उत्तरम् : चटकः कस्मिन् व्यग्रः आसीत्?

17. कुक्कुरः मानुषाणां मित्रम् अस्ति।
उत्तरम् : कुक्कुरः केषां मित्रम् अस्ति?

18. सः महती वैदुषीं लब्धवान्।
उत्तरम् : सः काम् लब्धवान्?

19. रक्षानियोगकरणात् मया न भ्रष्टव्यम् इति।
उत्तरम् : कस्मात् मया न भ्रष्टव्यम् इति?

20. तपोदत्तः तपश्चर्यया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽसि।
उत्तरम् : तपोदत्तः कया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽसि?

21. तपोदत्तः कुटुम्बिभिः मित्रैः गर्हितः अभवत्।
उत्तरम् : कः कुटुम्बिभिः मित्र: गर्हितः अभवत्?

22. पुरुषः नद्यां सिकताभिः सेतुं निर्मातुं प्रयतते।
उत्तरम् : पुरुषः कुत्र सिकताभिः सेतुं निर्मातुं प्रयतते?

23. तपोदत्तः अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्यमवाप्तुम् अभिलषति।
उत्तरम् : तपोदत्तः कम् विनैव वैदुष्यमवाप्तुम् अभिलषति?

24. तपोदत्तः विद्याध्ययनाय गुरुकुलम् अगच्छत्।
उत्तरम् : तपोदत्तः किमर्थं गुरुकुलं अगच्छत्?

25. गुरुगृहं गत्वैव विद्याभ्यास: करणीयः।
उत्तरम् : कुत्र गत्वैव विद्याभ्यासः करणीयः?

26. वनवृक्षाः निर्विवेकं छिद्यन्ते।
उत्तरम् : के निर्विवेकं छिद्यन्ते?

27. वृक्षकर्तनात् शुद्धवायुः न प्राप्यते।
उत्तरम् : कस्मात् शुद्धवायुः न प्राप्यते?
28. प्रकृतिः जीवनसुखं प्रददाति।
उत्तरम् : प्रकृतिः किं प्रददाति?
29. अजातशिशुः मातृगर्भे सुरक्षितः तिष्ठति।
उत्तरम् : अजातशिशुः कुत्र सुरक्षितः तिष्ठति?
30. पर्यावरणरक्षणं धर्मस्य अङ्गम् अस्ति।
उत्तरम् : पर्यावरणरक्षणं कस्य अङ्गम् अस्ति?
31. मथ्यमानस्य दनः अणिमा ऊर्ध्वं समुदीषति।
उत्तरम् : कीदृशस्य दनः अणिमा ऊर्ध्वं समुदीषति?
32. भवता घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्।
उत्तरम् : केन घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्?
33. आरुणिम् उपगम्य श्वेतकेतुः अभिवादयति।
उत्तरम् :आरुणिं उपगम्य कः अभिवादयति?
34. श्वेतकेतुः वाग्विषये पृच्छति।
उत्तरम् : श्वेतकेतुः कस्य विषये पृच्छति?

प्रश्न निर्माणाय केचन अभ्यासा: -

1. तस्याः दुहिता विनम्रा मनोहरा च आसीत्।
2. सूर्यातपे तण्डुलान् खगेभ्यो रक्ष।
3. एको विचित्रः काकः समुड्डीय तामुपजगाम।
4. एतादृशः स्वर्णकाकः तया पूर्वं न दृष्टः।
5. चन्दनः मोदकानि खादति।
6. तात! पञ्चदश घटान् इच्छामि।
7. धेनुः पृष्ठपादेन प्रहरति।
8. सः धेनो: बहुसेवां करोति।
9. धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा अवधार्यताम्।
10. वृक्षाः स्वयं फलानि न खादन्ति।
11. वारिवाहाः स्वयमेव सस्यं नादन्ति।
12. सतां विभूतयः परोपकाराय भवन्ति।
13. पुरुषैः सदा गुणेष्वेव प्रयत्नः कर्त्तव्यः।
14. भ्रमितः बालः चटकमेकम् अपश्यत्।
15. ते स्वादूनि भक्ष्यकवलानि दास्यामि।
16. स्वामी मां पुत्रप्रीत्या पोषयति।
17. इदानीं तपश्चर्यया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽस्मि।
18. जलोच्छलनस्य ध्वनिः श्रूयते।
19. मानव: पर्यावरणकुक्षौ सुरक्षितस्तिष्ठति।
20. अस्माभिः प्रकृतिः रक्षणीया।

उत्तराणि - 1.का 2. कान् 3. कीदृश: 4. कया 5. क: 6. कान् 7. केन 8. कस्या: 9. किं 10. कानि 11. के 12. केषां 13. कै: 14. कीदृश: 15. कानि 16. कं 17. कया 18. का 19. कुत्र 20. का

****

विषय:-17 ,अन्वय: भावार्थश्च

अन्वय:-

श्लोकार्थानुरूपं सरलवाक्यनिर्माणमेव अन्वय: I यथा वयं जानीम: एव श्लोका: काव्यसौन्दर्यवर्धनाय छन्दोबद्धा: , अत: श्लोके शब्दा: समुचित क्रमे न भवन्ति I तेषां शब्दानां समुचित अर्थक्रमेण लेखनं एव अन्वय: भवति I

अन्वयं कर्तुं केचन अवधातव्या: बिन्दव:-

अन्वय: श्लोकस्य अर्थस्याधारेण एव भवति अत: विद्यार्थिभि: पाठ्यक्रमस्य सर्वे श्लोका: अवश्यमेव पठनीया: I

- अन्वये कर्ता पूर्वं तथा क्रिया पश्चात लेखनीया I
- विशेष्य – विशेषणपदा: तेषां लिङ्गं , विभक्ति: वचनानुसारेण लेखनीया: I
- अन्वये संधियुक्त शब्दा: समासयुक्त शब्दा: च पृथक्-पृथक् रूपेण लिख्यन्ते I

भावार्थ:- श्लोकस्य अर्थस्य लेखनं एव भावार्थ: कथ्यते I केचन ध्यातव्या: बिन्दव:-

- भावार्थलेखने श्लोकस्य अर्थ: सरलसंस्कृतभाषया लेखनीय:I
- अद्यत्वे परिक्षासु "रिक्तस्थान पूर्ति:" माध्यमेन भावार्थलेखनं करणीयं भवति I
- भावार्थलेखने मन्जुषा दत्ता भवति I

पाठः, अन्वयः, शब्दार्थः, अनुवादश्च

(क) छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे। फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥ 1 ॥

अन्वयः - छायाम् अन्यस्य कुर्वन्ति, स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति, फलानि अपि परार्थाय, वृक्षाः सत्पुरुषाः इव भवन्ति ।

शब्दार्थ - कुर्वन्ति - करते हैं। तिष्ठन्ति - ठहरते हैं। आतपे - धूप में। फलानि - फलों की। परार्थाय - दूसरों के लिए। सत्पुरुषाः इव - सज्जनों की तरह।

होते हैं। अर्थ-छाया दूसरों के लिए करते हैं, स्वयं धूप में रहते हैं, फलों को दूसरों को (प्रदान करते हैं), वृक्ष सज्जनों की तरह।

ख) अहो। एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्। धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥

अन्वयः – अरे, एषाम् सर्व-प्राणि-उपजीवनम् जन्म वरम्। महीरुहाः धन्याः, येभ्यः अर्थिनः निराशाः न यान्ति।

शब्दार्थ-एषाम्-इन (वृक्षों) का। सर्व-प्राणि-उपजीवनम् – सब प्राणियों का आश्रयभूत (आश्रय का साधन) इन वृक्षों का। जन्म-पैदा होना। धन्याः – सौभाग्यशाली। वरम् श्रेष्ठ। महीरुहाः- वृक्ष, पृथ्वी पर उगने वाले। येभ्यः – जिनसे। अर्थिनः- याचक। निराशाः – निराश होकर। न यान्ति- नहीं जाते।

अर्थ-अरे ! सभी प्राणियों (जीवों) का आश्रयभूत इन वृक्षों का जन्म श्रेष्ठ है। ये वृक्ष धन्य हैं जिनसे प्रार्थना करने वाले याचक निराश होकर नहीं जाते

(ग) पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः। गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥ 3 ॥

अन्वयः – पत्र-पुष्प-फल-च्छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः गन्ध-निर्यास-भस्म-अस्थि-तोक्मैः कामान् वितन्वते। शब्दार्थ-पत्र

दारुभिः – पत्ता, फूल, फल, छाया, मूल (जड़), छाल तथा लकड़ियों से। गन्धः – महक। नियांसः- गोंद। भस्मास्थि – कोयला, राख। तोक्मैः – छालों से। कामान् – इच्छाओं को। वितन्वते – पूरा करते हैं। अर्थ- (वृक्ष) पत्ते, फूल, फल, छाया, जड़, छाल व लकड़ी से, तथा गन्ध, गोंद (रस), कोयला और छालों से लोगों की इच्छाओं को पूरा करते हैं।

(घ)। .आम्र ! यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये। हन्त ! सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम् ॥ 4 ॥

अन्वयः – (हे) आम्र ! यद्यपि ते दिवसाः गता ये पुष्प-सौरभ-फल-प्रचुराः (आसन्)। हन्तः। तथापि सम्प्रति जनानां अतितापम् छायया एव दलयसि।

शब्दार्थ-पुष्प-सौरभ-फल-प्रचुराः – फूल, गन्ध तथा फलों से भरपूर। ये- जो। दिवसाः – दिन। ते-वे (दिन)। गताः – बीत गये। तथापि – फिर भी। सम्प्रति – अब। छायया – छाया से। एव- ही। जनानाम्-लोगों के। अतितापं – अत्यधिक ताप (सन्ताप, धूप) को। दलयसि – दूर करते हो। हन्त – प्रसन्नता की बात है।

अर्थ- हे आम ! यद्यपि वे दिन बीत गये, जो फूल, सुगन्ध और फलों से भरपूर थे, फिर भी, प्रसन्नता की बात है कि तुम (अब भी) लोगों की अत्यधिक ताप को अपनी छाया से ही दूर करते हो।

(ङ) मूलं भुजङ्गः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहंगैः कुसुमानि भृङ्गः। नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् ॥ 5

अन्वयः – भुजङ्गैः मूलम् आश्रितम्, प्लवङ्गैः शिखरम् (आश्रितम्) विहङ्गैः शाखाः (आश्रिताः) भृङ्गैः कुसुमानि (आश्रितानि) चन्दन-पादपस्य तत् न एव अस्ति यत् समन्तात् सत्त्व-भरैः न आश्रितम् ।

शब्दार्थ – भुजङ्गः – साँपों के द्वारा। मूलम् – जड़। प्लवगैः – बन्दरों से। शिखरम् – चोटी। विहगैः- पक्षियों से। शाखाः – टहनियाँ । भृङ्गैः – भौरों से। कुसुमानि – फूल। चन्दनपादपस्य – चन्दन के वृक्ष का। तत्- (कोई) वह भाग। न एव अस्ति – नहीं हैं। यत्- जो (भाग)। समन्तात् – चारों ओर से। सत्त्व-भरैः – प्राणि-समूह से। न आश्रितम् – आश्रित नहीं है।

अर्थ- चन्दन के वृक्ष की जड़ सर्पों के द्वारा, चोटी बन्दरों के द्वारा, टहनियाँ पक्षियों के द्वारा और भौरों के द्वारा फूल आश्रय बनाये गये हैं। चन्दन के वृक्ष का कोई भी वह भाग नहीं है जो चारों ओर से प्राणि-समूह के द्वारा आश्रय न बनाया गया हो।

(च) निम्ब ! त्वदीयकटुता यदि दाहहन्त्री, गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः ।

तप्तास्त एव तपनोपमपित्ततापैः गास्यन्ति मित्रवर ! तावकगीतकानि ।। 6 ।।

अन्वयः – निम्ब, यदि त्वदीय-कटुता दाह-हन्त्री (अस्ति), मूढ-मनुजाः तव दोष-गाथाः गायन्तु। मित्रवर, तपन-उपम- पित्त-तापैः तप्ताः ते एव तावक-गीतकानि गास्यन्ति।

शब्दार्थ – निम्ब – हे नीम। त्वदीय – तुम्हारी। कटुता – कडुवाहट। दाह- पित्त की जलन को। हन्त्री – मारने वाली, शान्त करने वाली। मूढ-मनुजाः- मूर्ख व्यक्ति। दोष-गाथाः- कमियों की कहानी। गायन्तु-गायें, बार बार कहें। मित्रवर-

हे मित्रों में श्रेष्ठ। तपन – सूर्य के। उपम- समान। पित्त-तापैः- पित्त के जलन दोषों से। तप्ताः – तपे हुए, सन्तप्त लोग। तावक – तुम्हारे । गीतकानि – गीत। गास्यन्ति – गायेंगे।

अर्थ-अरे नीम। अगर तेरी कडुवाहट पित्त के ताप को शान्त करने वाली है, तो मूर्ख मनुष्य (भले ही) तेरे दोषों का कथाओं का गायन करें पर हे श्रेष्ठ मित्र ! सूर्य के समान पित्त के तापों से सन्तप्त लोग तेरे गीतों को गायेंगे।

(छ) धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च। य सर्वमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोः, तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ 7 ॥

अन्वयः – यः कुसुम-पत्र-फलावलीनां भरम् धत्ते, घर्मव्यथां शीतभवाम् च रुजम् वहति। यः च अन्य-सुखस्य हेतोः देहम् अर्पयति , तस्मै वदान्य-गुरवे तरवे नमः अस्तु ।

अर्पयति शब्दार्थ-कुसुम-पत्र-फलावलीनां – फूल, पत्ते तथा फलों के। भरम्-भार को। धत्ते-धारण करता है। घर्म- व्यथाम्- घाम के कष्ट को। शीतभवाम् – सर्दी से होने वाली। रुजम् – पीड़ा को। वहति—वहन करता है। अन्य-सुखस्य–दूसरों के सुख के। हेतोः- हेतु, कारण। देहम् – शरीर को। अर्पयति – अर्पित करता है। तस्मै-उस। वदान्य-गुरवे – उदारों में गुरु या श्रेष्ठ के लिए। नमः अस्तु – नमस्कार होवे।

अर्थ-जो फूल, पत्ते तथा फलों के समूह के भार को धारण करता है। घाम के कष्ट को तथा शीतलता से होने वाली पीड़ा को वहन करता है तथा जो दूसरों के सुख के लिए शरीर को अर्पित करता है, उदारों में श्रेष्ठ उस वृक्ष के लिए नमस्कार हो।

इदानीं पाठ्य पुस्तकात् उदाहरण रुपेण केषाञ्चित प्रष्टव्यानां श्लोकाणां अन्वयः भावार्थः च क्रियते।

****

प्रश्न 18. प्रसङ्गानुसारं अर्थ चयनम्

प्रश्नोऽयं बहुविकल्पात्मको भवति। यत्र पंक्तिमेकां प्रदाय एकः शब्दः रेखाङ्कितः भवति तस्य त्रयः चत्वारो वा विकल्पाः दीयन्ते प्रसङ्गानुगुणं च अर्थं विचित्य लेखनीयं भवति। अतः अस्मिन् क्रमे पाठानां गद्यानां पद्यानां उचितार्थं बोधनपूर्वकं गभीरतया पठनं चिन्तनं वा आवश्यकं भवति।विशेषतः पर्यायपदानां ज्ञानं तु महद् आवश्यकं वर्तते।

इस प्रकार के प्रश्न में वाक्य में दिए गए रेखांकित पद के लिए विकल्पों में से उपयुक्त अर्थ का चयन करना होता है || अतः शब्दों के पर्यायवाची याद रखना आवश्यक है | यहाँ पाठों में दिए गए कुछ शब्दों के पर्याय सहित उदाहरण दिए जा रहे हैं –

पदानि - पर्यायाः

1-क्षिप्रम् = शीघ्रम्, सत्वरम्, त्वरया,झटिति
2- द्रुमः = वृक्ष, तरुः,महीरुहः, विटपः
3- सहसा= अकस्मात्, हठात्,
4-विप्रः = ब्राह्मणः
5- पयोदः = मेघः, जल्दी, वारिदः,
6- पयोधिः= समुद्रः 'सिन्धु, सागरः, जलधि
7- रिपुः= शत्रुः
8- वित्तम् = धनम्, द्रविणम् ,अर्थः
9- जननी= माता, अम्बा
10- व्रजन्ति = गच्छन्ति
11- भूयः = पुनः
12- गड्गेन = कृपाण
13- किंशुकाः= पलाशपुष्पाणि
14- अश्मा = पाषाणम्, प्रस्तरम्
15- अवाप्स्यसि= प्राप्यसि, लप्स्यसे
16- अन्तिकम् = समीपम्, निकषा ,सकाशम्
17- प्रासादेन = कृपया,अनुग्रहेण
18- आकर्ण्य = श्रुत्वा
19- अभिहितः = उक्तः, कथितः
20- भर्तुः =पत्युः
21- अधीत्य = पठित्वा,
22- अणिम्नः = सूक्ष्मात्
23- उपेत्य = समीपं गत्वा
24- आहर= आनय
25- उवाच = अवदत्, अकथयत्, जगाद,
26- घर्मः =आतपः
27- दारुभिः = काष्ठैः
28- प्लवङ्गैः= वानरैः
29- समन्तात् =सर्वतः, परितः
30- भुजङ्गैः = सर्पैः,
31- स्मितम् = मन्दहासम्
32- निशम्य= श्रुत्वा, कार्र्य
33- सकाशात् = समीपात्
34- विधेहि = कुरु
35- अमात्यः = मन्त्री, सचिवः
36- तन्तुवायः=कुविन्दः
37- निरामयाः= नीरोग, स्वस्थाः

38-अवगत्य=ज्ञात्वा, विज्ञाय
39- तृषा = पिपासा
40- सम्बलम् =आश्रयः
41-भानुजा= यमुना
42- भारती= सरस्वती, विद्या
43- पुष्कलम् = पर्याप्तम्, विपुलम्, बहु, अधिकम्
44- विसृज= त्यज, मुञ्च
45- उपाध्यायः =आचार्यः, गुरुः,
46- वटः= वृक्षः
47- उद्भवति =जायते,उत्पत्ति,उत्पन्न भवति
48- तमः = अन्धकारः

अभ्यास- प्रश्नाः

1- भारतं वर्तते मे परं (सम्बलम्)
क- जीवनम् ख– आश्रयः ग– उद्देश्यम् घ- शोभा
2- (भारती) वल्लकीझङ्कृतैर्झङ्कृतम् ।
क- लक्ष्मी। ख– नन्दी। ग– सरस्वती। घ-भारतीयः।
3- सर्वे सन्तु (निरामयाः)।
क– सुखिनः। ख– नीरोगाः। ग– धनिकाः घ–दरिद्राः
4- मुनिः (तृषा) आकुलतां विस्मृत्य वेगेन आश्रमं आगतवान्।
क– वृथा। ख– तृप्तिः। ग— पिपासा। घ–शीघ्रता
5- गृहाण (पुष्कलम्) स्वर्णमयं पारितोषिकम्।
क– पर्याप्तम्। ख– न्यूनम्। ग– नवीनम्। घ– प्राचीनम्
6- एष राजादेशः (विसृज) कार्यम्।
क- गृहाण। ख– त्यज। ग– सृज। घ- सर्पः
7- ते अन्योन्यं पश्यन्तः(स्मितं)अकुर्वन्।
क- अट्टहासम्। ख– मन्दहासम्। ग– वार्तालापम्। घ— विचारम्
8- इदं (निशम्य) अष्टावक्रः प्रत्यवदत्।
क— श्रुत्वा। ख– निश्चयेन। ग— आगत्य। घ– आनीय
9- आशङ्कां मा (विधेहि)।
क— नय। ख– विभेद। ग– कुरु। घ– दृष्ट्वा
10- अहं पित्रा सह(क्षिप्रम्) आगमिष्यामि।
क– चिरं। ख— खाद। ग– मनाक्। घ– शीघ्रम्
11- चन्दनपादपस्य शिखरं (प्लवङ्गैः) शोभते।
क— मूषकैः ख— मयूरैः ग— खगैः। घ—- वानरैः
12- वृक्षेभ्यः (अर्थिनः) निराशाः न यान्ति।
क– शिखिनः ख - याचकाः। ग— दातारः। घ– राजानः
13- श्वेतकेतुः आचार्यं (उपेत्य)वेदान् अपठत्।
क– आगत्य। ख– समीपं गत्वा। ग– उपकृत्य घ– उवाच
14- श्वेतकेतुः पितुः (सकाशम्) अगच्छत्।
क– समीपम्। ख– दूरम्। ग– आकाशम्। घ–अपृच्छत्
****

प्रश्न 19. पाठाधारित-कथापूर्तिः

अधोलिखितैः पदैः वाक्यानि प्रपूर्य कथासूत्रं योजयत-

कथापूर्तिः 2

[तरुच्छायायाम्, मुनिः, भस्मसाद् अभूत्, महातपा नाम, मुनेः, विष्ठाम्, भिक्षाम्, प्रतीक्षस्व क्षणम्, विस्मितः, नाहं बलाकेति, क्रुद्धदृष्ट्या]

एकदा ………………………मुनिः………………………उपविष्ट आसीत् । एका बलाका तस्योपरि ……………………… उदसृजत्। सा बलाका ……………………… क्रोधदृष्ट्या ………………………। पुनः एकदा असौ ……………………… एकां गृहिणीं……………………… अयाचत । पतिसेवारता सा अवदत्………………………। तदा मुनिः तां ……………………… अपश्यत्। सा विहस्य अवदत्………………………। एतच्छुत्वा मुनि: अतीव ………………………जातः।

कथापूर्तिः 2

अस्ति उज्जयिन्यां 1……………….. नाम विप्रः। एकदा तस्य भार्या स्वबालापत्यस्य 2……………….. तम् अवस्थाप्य स्नातुं गता। अथ ब्राह्मणः राज्ञा 3……………….. निमन्त्रितः । ब्राह्मणः सहजदारिद्रयात् अचिन्तयत्-यदि 4……………….. न गच्छामि तर्हि अन्यः कश्चित् श्राद्धार्थं 5……………….. भवेत्। यतः-' आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च 6……………….. । क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद् 7……………….. ॥ किन्तु बालस्य अत्र 8……………….. नास्ति। तत् किं करोमि ? भवतु, चिरकालपालितम् इमं 9……………….. नकुलं बालरक्षायां व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा 10………………..

मञ्जूषा-

(रक्षार्थं, कर्मणः , रसम्, वृतः, माधवः, रक्षकः, पुत्रनिर्विशेषं, गतः, सत्वरम्, श्राद्धार्थं)

कथापूर्तिः 3

ततस्तेन नकुलेन बालसमीपम् उपसर्पन् 1……………….. दृष्टः । स तं व्यापाद्य 2……………….. कृतवान्। अत्रान्तरे ब्राह्मणोऽपि श्राद्धं गृहीत्वा गृहम् 3……………….. । ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः रक्त-विलिप्त-मुख-पादः तस्य 4……………….. अलुठत् । विप्रः तथाविधं तं दृष्टवा बालकोऽनेन 5………………..'इति अवधार्य कोपात् नकुलं व्यापादितवान्। अनन्तरं यावत् 6……………….. अपत्यं पश्यति तावद् बालकः 7……………….. सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति। ततः तम् उपकारकं 8……………….. मृतं निरीक्ष्य 9……………….. मुषितं मन्यमानः ब्राह्मणः परं10……………….. अगच्छत्।

मञ्जूषा-

(नकुलं, खादितः, कृष्णसर्पः, चरणयोः, उपावृत्तः, आत्मानं, सुस्थः, विषादम्, खण्डशः, उपसृत्य)

कथापूर्तिः 4

आसीत् पुरा कोऽपि 1……………….. नाम वनवासी मुनिः। एकदा यदा स तरुच्छायोपविष्ट आसीत्। तदा तस्योपरि एका 2……………….. विष्ठाम् उदसृजत्। स च क्रुद्धस्तां व्यलोकयत्। दृष्टमात्रा एव बलाका 3……………….. अभवत्। ततश्च स मुनिः तपःप्रभावाद् अहङ्कारम् 4……………….. एकदा अयं क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहं प्राप्य तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत । सा 5……………….. गृहिणी तमवदत्- "" प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः 6……………….. समापये "' इति। एतत् 7……………….. स मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्। सा 8……………….. अभाषत- "मुने! न अहं बलाकेति! ' । तत् आकर्ण्य 9……………….. मुनिः "*एतत् कथमिव ज्ञातमनया!* इति चिन्तयन् तत्र 10……………….. ।

मञ्जूषा-

(उपगतः, महातपा, विहस्य, बलाका, पतिव्रता, भस्मसाद्, रिचर्यां, श्रुत्वा, उपाविशत्, विस्मितः)

कथापूर्तिः 5

ततश्च सा साध्वी 1……………….. शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः2 ……………….. तामवदत् - "*कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो 3……………….. ग्रहीष्ये ।' ' साऽवदत् - "" मुने! न भर्तृसेवायाः अपरं कञ्चन 4……………….. करोम्यहम्। तत्प्रसादेन एव मे एतादृशं 5……………….. । किञ्च इतः धर्मव्याधाख्यं कञ्चन मांसविक्रयिणं गत्वा एतत् 6……………….. । ततस्ते श्रेयो 7……………….. त्वं च 8……………….. भविष्यसि इति" । एवं 9……………….. पतिव्रतया अभिहितः गृहीतातिथिसत्कारः स मुनिः तां 10……………….. तद्गृहाद् निरगच्छत्।

मञ्जूषा-

(भर्तुः, प्रणम्य, भविष्यति, भिक्षां, बद्धाञ्जलिः, निरहङ्कारः, सर्वविदा, धर्मं, पृच्छ, विज्ञानम्)

कथापूर्तिः 6

अन्येद्युः सः मुनिः समन्विष्य तं 1……………….. मांसानि विक्रीणन्तम् उपागच्छत्। धर्मव्याधश्च दृष्ट्वा एव तं मुनिम् अभाषत - '*ब्रह्मन्!किं पतिव्रतया तया इह त्वं प्रेषितः " ? तत् आकर्ण्य स मुनिर्विस्मितः तं धर्मव्याधम् अवदत्- “ भद्र! मांसविक्रयिणः ते कथम् ईदृशं 2………………..? धर्मव्याधः अवदत्- “ब्रह्मन्! अहं मातापित्रोर्भक्तः । तौ हि मम 3 ……………….. । अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि, भोजयित्वा भोजनं 4……………….. ।5 ……………….. च स्वपिमि। तेन मे एतादृशं विज्ञानम्। अन्यहतानां च मृगादीनां मांसानि स्वधर्म इति मत्वा वृत्यर्थ6 ……………….. न तु धनलिप्सया । हे मुने! ज्ञानविघ्नो 7……………….. । अतः स्वधर्मं चर, येन आशु परं श्रेयः अवाप्स्यसि ' | ततश्च धर्मव्याधेन एवम् 8……………….. स मुनिः तद्गृहं गत्वा धर्मव्याधस्य च सर्वं क्रियाविधिम् अवलोक्य 9……………….. वनं गतवान् अवाप्तवान् च तदुपदेशात् सिद्धिम्। उक्तञ्च कर्मणैव हि 10 ……………….. आस्थिता जनकादयः।

मञ्जूषा-

(विपणिस्थं, परितुष्टः, परायणं, अनुशिष्टः, विक्रिणे, अहङ्कारः, संसिद्धम्, स्वीकरोमि, विज्ञानम्, शाययित्वा)

****

केन्द्रीय-विद्यालयः संगठनम्

आदर्श प्रश्नपत्रम्-1 (उत्तरित)

कक्षा- (IX) कोड 119; विषयः- संस्कृतम्

समयः – होरात्रयम् पूर्णाङ्काः - 80

सामान्य निर्देशाः -

1. कृपया सम्यक्तया परीक्षणं कुर्वन्तु यत् अस्मिन् प्रश्नपत्रे 19 प्रश्नाः सन्ति |
2. उत्तरलेखनात् पूर्वम् प्रश्नसंख्या अवश्यं लेखनीया |
3. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लेखनीयानि ।
4. प्रश्नानां निर्देशाः ध्यानेन अवश्यं पठनीयाः |

	(खण्ड - क) अपठित अवबोधनम् - 10	
1.	गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत ;- भारते उत्सवाः द्विविधाः सन्ति - राष्ट्रीयाः उत्सवाः अन्ये च पारम्परिकाः उत्सवाः। 1947तमे वर्षे अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के अस्माकं देशः स्वतंत्रः जातः।अतः समग्रे देशे अयम् उत्सवः आयोज्यते । एवमेव 1950 तमे वर्षे जनवरी मासस्य षड्विंशतितिथौ गणतंत्रदिवस-समारोहः भवति ।एतौ अस्माकं राष्ट्रीयौ उत्सवौ । पारम्परिक-उत्सवेषु एकः विशिष्टः उत्सवः श्रावणपूर्णिमा वर्तते । श्रावणपूर्णिमा दिनं भारतस्य केन्द्रशासनेन संस्कृतदिवसः घोषितः अस्ति। अतः समग्रे देशे संस्कृतज्ञाः संस्कृतोत्सवम् मानयन्ति । संस्कृतदिवसे अस्माभिः संस्कृतकार्यक्रमेषु भागः ग्रहीतव्यः । अस्मिन् दिने विदुषां मेलनं , संस्कृतनाटकानां मञ्चनम् , परिचर्चा , श्लोकोच्चारणम् , संवादः , प्रदर्शनी , इत्यादयः बहवः कार्यक्रमाः आयोजिताः भवन्ति । संस्कृतम् अस्माकं देशस्य गौरवम् इति अस्माभिः सर्वदा स्मरणीयम् । अस्माकं संस्कृतिः संस्कृताश्रिता । अतएव उच्यते – “ भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे - संस्कृतं संस्कृतिस्तथा।“ (I) एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) (क) जनवरी मासस्य षड्विंशतितिथौ किं भवति ? (ख) किं दिनं संस्कृतदिवसः इति घोषितः ? (ग) एतौ अस्माकं राष्ट्रीयौ कौ ? (II) पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) (क) अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के कः स्वतंत्रः जातः ? (ख) अस्मिन् दिने के के कार्यक्रमाः आयोजिताः भवन्ति ? (ग) अस्मिन् दिने अस्माभिः केषु भागः ग्रहीतव्य ?: (III) अनुच्छेदस्य उचितं शीर्षकं लिखत - (IV) भाषिककार्यम् - (केवलं प्रश्नत्रयम्) (क) ‘ सम्पूर्ण ’ इति अर्थे किं पदम् अत्र प्रयुक्तम्? (I) वर्तते (II) समग्रे (III) देशे (IV) स्थान (ख) ‘द्वे इति पदस्य किं पदं विशेष्यपदम् ? (I) प्रतिष्ठे (II) प्रतिष्ठः (III) प्रतिष्ठम् (IV) प्रतिष्ठस्य (ग) ’मूर्खाणाम्’ इत्यस्य किं विलोमपदं अत्र प्रयुक्तम्? (I) विदुषाम् (II) ज्ञाननाम् (III) छात्राणाम् (IV) अध्येतृणाम् (घ) ’ राष्ट्रीयाः उत्सवाः ’ अत्र विशेषणपदम् किम् ? (I) भारते (II) उत्सवाः (III) राष्ट्रीयाः (IV) अन्ये	1x2=2 2x2=4 1x1=1 1x3=3
	(खण्ड – ख) रचनात्मकंकार्यम् - 15	
	2. स्व विद्यालयस्य वर्णनम् कुर्वन् मित्रं सज्जीवं प्रति अधोलिखिते पत्रे रिक्तस्थानपूर्तिं कृत्वा पुनः लिखत । (1)-------------- 15.10.2021 प्रिय (2)-------------- (3)------------------ भवतः पत्रं प्राप्तम्। महान् सन्तोषः	½X10=5

अभवत्। यथा भवता कथितम् तथा अहं पत्रोत्तरे

स्व विद्यालयस्य वर्णनं (4)--------------। मम (5)--------------अतीव विशाल: सुन्दर: च अस्ति। अत्र त्रिसहस्रं छात्रा: (6)--------------पठन्ति। (7)--------------पुस्तकानां पत्रपत्रिकाणां . च सुव्यवस्था अस्ति। (8)-------------- वालीबाल-बैडमिन्टन्- क्रिकेट्-रज्जु आकर्षणादि . खेलानां उत्तम: प्रबन्ध: अस्ति। मातापित्रो: मम (9)-------------- ।

भवत: (10)-------------- क ख ग

विद्यालय:, नमस्कार: , क्रीडाक्षेत्रे, प्रणामा:, मित्रम्, पुस्तकालये , करोमि, सञ्जीव, मनोयोगेन, परीक्षाभवनम्

3.चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषापदसहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत : – **1X5=5**

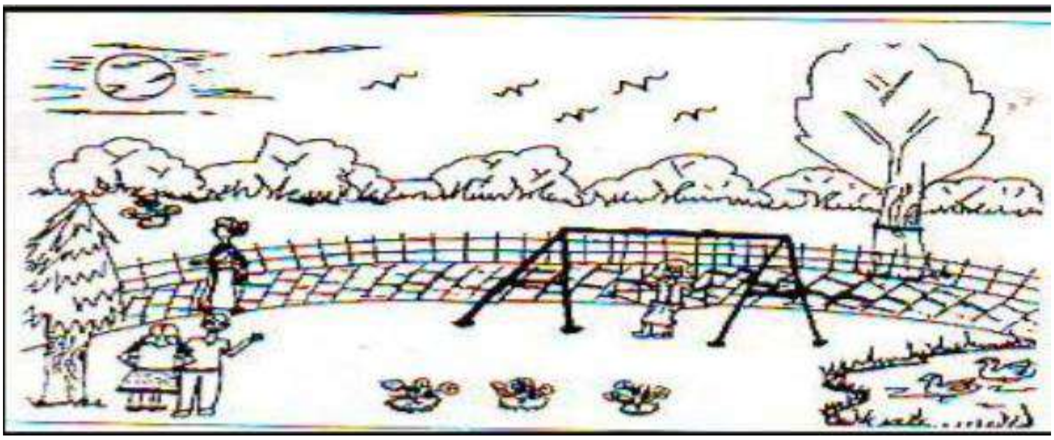

वृक्ष:, दोला, बालक:, क्रीडति, पक्षी, उद्यानम्, हंसौ, तरत:, जले, पत्राणि, सन्ति, पश्यति, सूर्य:, मेघ:, डयन्ते, अस्ति

अथवा

मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया " दीपावलीपर्व " इति विषयमधिकृत्य संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत :- .

4.अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत- **½×10=5**

मेलितुम् , देहल्यां , प्रभात: , दशम्यां , कक्षायां , मित्रम् , नाम , कारणात् , जानासि , विद्यालय:

एक: - भो । नमस्कार: ।
द्वितीय: - नमस्कार: ।
एक: - तव (1) .... किम् अस्ति ?
द्वितीय: - मम नाम दिवाकर: अस्ति ।
एक: - त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
द्वितीय: - अहं' (2.)...............कक्षायां पठामि ।
एक: - तव (3) .... कुत्र अस्ति?
द्वितीय: - मम विद्यालय: भारतस्य राजधान्यां (4.) .... वर्तते ।
एक: - त्वम् अस्माकं विद्यालये कस्मात् (5) .... आगतवान् ।
द्वितीय: - अहम् अत्र स्वमित्रं (6)......... आगतवान्।
एक: - तव मित्रं कस्यां कक्षायां पठति ?
द्वितीय: - स: तु नवम्यां (7).....................पठति ।
एक: - तस्य नाम किमस्ति ?
द्वितीय: - तस्य नाम अस्ति (8)...................... |
एक: - अस्तु -अस्तु, प्रभात: तु मम प्रतिवेशी अस्ति ।
द्वितीय: - त्वं मम मित्रम् (9)......... ?
एक: - आम्, अवश्यं स ममापि (10)............. अस्ति ।

खण्ड-ग अनुप्रयुक्तव्याकरणम् -25 अङ्का:

	5. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि उचित विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत - **क) उचितवर्णंचित्वा वर्णविच्छेदं रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत।** **कपोतः – क् +अ+प् +ओ +....+अः** **(अ) त् (आ) द् (इ) ध् (ई) थ** **ख) उचितं वर्णसंयोजनं कुरुत।** **स् + इ+ द् +ध् +इः** **(अ) सिदिः (आ) सिद्धी (इ) सिद्धिः (ई) सिद्धः** **ग) कः वर्णः दन्त्योष्ठ्यः अस्ति ?** **(अ) ख् (आ) ग् (इ) घ् (ई) व्** **घ) कस्य वर्णस्य उच्चारण-स्थानं तालुः अस्ति ?** **(अ) च् (आ) म् (इ) ल् (ई) झ्**	**½×4=2**
	6. रेखांकितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत – **क) सर्वदा महोत्साहः स्यात्।** **ख) महिला सदैव गच्छति ।** **ग) जगत् + ईशः संसारस्य कर्ता अस्ति ।** **घ) (ii) इति+उक्तः पिता पुत्रम् उवाच।**	**1x4=4**
	7. अधोलिखितानि वाक्यानि मञ्जूषातः उचित उपपदविभक्ति प्रयोगेण पूरयत – **क) बालः .... सह आपणं गच्छति।** **अ) जनकेन आ) जनके इ) जनकस्य** **ख) माता .... प्रति गच्छति।** **अ) गृहम् आ) गृहात् इ) गृहस्य** **ग) .... परितः वृक्षाः सन्ति।** **अ) विद्यालयः आ) विद्यालयं इ) विद्यालयेन** **घ) .... विना सफलता न मिलति।** **अ) परिश्रमेण आ) परिश्रमः इ) परिश्रमस्य**	**1x4=4**
	8.कोष्ठकप्रदत्तशब्दानाम् उचितैः शब्दरुपैः वाक्यानि पूरयत – **क) कक्षायां चत्वारिंशत् .... पठन्ति। (बालक)** **अ) बालकैः आ) बालकौ इ) बालकाः** **ख) मञ्चोपरि चत्वारः .... सन्ति। (कवि)** **अ) कविः आ) कवयः इ) कवेः** **ग) गंगा दीर्घतमा .... अस्ति । (नदी)** **अ) नदी आ) नद्यौ इ) नद्यः** **घ) वृक्षे .... सन्ति। (फल)** **अ) फलम् आ) फलस्य इ) फलानि**	**1x4=4**
	9) उपयुक्त धातुरुपैः वाक्यानि पूरयत – **क) सः गुरुं ....। (नम्)** **अ) नमति आ) नमामि इ) नमसि** **ख) रमेशः कक्षायां प्रसन्नः .... । (अस्)** **अ) अस्ति आ) सन्ति इ) स्तः** **ग) ह्यः बुधवासरे वृष्टिः .... । (भू)** **अ) अभवताम् आ) अभवन् इ) अभवत्** **घ) अहम् क्रीडाक्षेत्रम् .... । (गम्)** **अ) गमिष्यति आ) गमिष्यामि इ) गमिष्यामः**	**1x4=4**
	10. रेखांकितपदेषु प्रत्ययं प्रयुज्य विभज्य वा विकल्पेभ्यःचित्वा लिखत– **क) अहं पठ् + तुमुन् विद्यालयं गच्छामि।**	**1x3=3**

	अ) पठतुम् आ) पठितुमुन् इ) पठितुम् ख) त्वं विद्यालयं गत्वा पठसि । अ) गम् + क्त्वा आ) गम + त्वा इ) गच्छ + कत्वा ग) छात्राः गुरुं प्र+नम्+ल्यप् पठन्ति । अ) प्रम्य आ) प्रणम्य इ) प्रनम्य	
	11. कोष्ठकप्रदत्त-समुचित-अव्ययपदेन अधोलिखित-वाक्यानि पूरयत - तत्र , यत्र , अन्यत्र , सर्वत्र क) मोहनस्य भ्राता अध्ययनाय .... गन्तुम् इच्छति | ख) वर्षाकाले .... जलम् अस्ति | ग) .... परिश्रमः भवति .... सफलता भवति |	½x4=2
	12. अधोलिखित-वाक्येषु समुचित-संस्कृतसख्यापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत – क) क्रीडाक्षेत्रेषु ....(4) बालकाः क्रीडन्ति | ख) ....(9) बालिकाः स्नानाय नदीतीरम् आगच्छन् | ग) त्रिवर्णे ध्वजे ....(24) अराः सन्ति घ) एकस्मिन् वर्षे ....(12) मासाः भवन्ति |	½x4=2
	खण्डः 'घ' पठित-अवबोधनम् **30 अङ्काः**	
	13. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत- ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः रक्त-विलिप्त-मुखपादः तस्य चरणयोः अलुठत् | विप्रः तथाविधं तं दृष्ट्वा बालकोऽनेन खादितः इति अवधार्य कोपात् नकुलं व्यापादितवान् | अनन्तरं यावत् उपसृत्य अपत्यं पश्यति तावद् ऽबालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति | ततः तम् उपकारकं नकुलं मृतं निरीक्ष्य आत्मानं मुषितं मन्यमानः ब्राह्मणः परं विषादम् अगच्छत् | अतः उच्यते – सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् | वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ एकपदेन उत्तरत - (क) ब्राह्मणः कोपात् कम् व्यापादितवान् ? (ख) सम्पदः कं वृणते ? (ग) नकुलेन कः व्यापादितः ? (घ) नकुलस्य मुखं पादाः केन विलिप्ताः ? पूर्णवाक्येन उत्तरत - (क) परमापदां पदं किम् ? (ख) कीदृशः नकुलः ब्राह्मणस्य चरणयोः अलुठत् ? यथानिर्देशम् उत्तरत - क) ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः तस्य चरणयोः अलुठत् | अस्मिन् वाक्ये किं क्रियापदम् अस्ति ? ख) " रक्त-विलिप्त-मुखपादः नकुलः " अत्र किं विशेषणपदम् अस्ति ?	½x2=1 1x2=2 1x2=2
	14. अधोलिखितम् पद्यांशम् पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत- पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितं । मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ (अ) एकपदेन उत्तरत- (क) पृथिव्यां कति रत्नानि? (ख)रत्नानि कुत्र सन्ति? (आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत- (क) पृथिव्यां कानि रत्नानि सन्ति? (ख) कैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते?	½×2=1 1×2=2

	(ङ) भाषिककार्यम्- (क) ’त्रीणि रत्नानि’ इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्? (ख) ’विद्वद्भिः’ इति पदस्य विलोमपदम् अत्र किम्?	1×2=2
	15. अधोलिखितम् नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत- (सर्वे आत्मानं हन्तुमुद्यताः) (एतद् दृश्यम् दृष्ट्वा तत्रत्याः भिल्लाः अपि मरणाय तत्पराः भवन्ति) प्रतापः- (सैनिकान् भिल्लान् च आत्मघातं कुर्वतः दृष्ट्वा) स्थीयताम्, स्थीयताम् आत्मघातिनः जनाः तु असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति। वीरगत्या मरणमेव कल्याणप्रदं भवति । धैर्येण स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः । (नेपथ्ये) विरम्यताम् प्रभो! विरम्यताम्। प्रतापः-श्रुतपूर्व इव स्वरः । (सैनिकं प्रति) वृक्षम् आरुह्य दृश्यताम् कः एषः शब्दापयति ? सैनिकः- (निपुणं निरीक्ष्य) महाराज! मेवाडमन्त्री भामाशाहः खलु एषः । प्रतापः- अये! भामाशाहः आगतः। कथमस्माकं दौर्भाग्यं भवताऽपि परिज्ञातम् 1.एकपदेन उत्तरत - (क) असूर्यान् कान् व्रजन्ति ? (ख) कः वृक्षम् आरूह्य पश्यति? 2. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (क) कीदृशाः जनाः असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति ? (ख) केन स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः ? 3. भाषिककार्यम् - (क) 'श्रुतपूर्वः स्वरः' इति पदस्य किं विशेष्यपदम् अस्ति ? (ख)'परतन्त्रतायाः' इति पदस्य विलोमं चित्वा लिखत ।	½×2=1 1×2=2 1×2=2
	16. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत- क) नकुलस्य मुखं पादाः च रक्तेन विलिप्ताः | ख) सद्भिः लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्। ग) वैनतेयः अगच्छन् एकं पदं न गच्छति। घ) ऐश्वर्यस्य विभूषणम् सुजनता। ङ) मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते।	1×5=5
	17. अधोलिखितयोः द्वयो श्लोकयोः अन्वयं उत्तर-पुस्तिकायां लिखत - (क) गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि । अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ।। अन्वयाः – पिपीलकः अपि (i) .... योजनानां शतानि (ii) ....। अगच्छन् वैनतेयः (iii).............. पदम् अपि (iv) .... गच्छति । एकम् , न , गच्छन् , याति	½×4=2
	18. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितम् अर्थं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत – 1. अविवेकः परमापदां पदम्। (i) गृहम् (ii) आसनम् (iii) स्थानम् (iv) पादम् 2. स्वबाल- अपत्यस्य रक्षार्थं विप्रं व्यवस्थाप्य गता । (i) अपुत्रस्य (ii) भागिनेयस्य (iii) पत्युः (iv) सन्ततेः 3. क्षिप्रम् अक्रियमाणस्य तद् रसम् कालः पिबति । (i) अधुना (ii) सम्प्रति (iii) शीघ्रम् (iv) विक्षुब्धः	1x4=4

	4. नकुलेन बालसमीपम् उपसर्पन् कृष्णसर्पः दृष्ट (i) दूरं गच्छन् (ii) परः गच्छन् (iii) पुरतः गच्छन् (iv) समीपं गच्छन्	
	19. अधोलिखितैः पदैः वाक्यानि प्रपूर्य कथासूत्रं योजयत- तरुच्छायायाम्, विस्मितः, भस्मसाद्, विष्ठाम्, महातपा, भिक्षाम्, प्रतीक्षस्व क्षणम्, क्रुद्धदृष्ट्या एकदा 1 .... नाम मुनिः 2 .... उपविष्ट आसीत्। एका बलाका तस्योपरि 3. .... उदसृजत्। सा बलाका मुनेः क्रोधदृष्ट्या 4........................ अभूत्। पुनः एकदा अयं मुनिः एकां गृहिणीं 5. .... अयाचत । पतिसेवारता सा अवदत् 6........................ । तदा मुनिः तां 7.......................... अपश्यत्। सा विहस्य अवदत्-नाहं बलाकेति। एतच्छ्रुत्वा मुनिः अतीव 8............... जातः।	1/2x8=4

****

केन्द्रीय विद्यालय संगठनम्

आदर्श प्रश्नपत्रम्-1 अंकयोजना

कक्षा- (IX) कोड 119; विषयः- संस्कृतम्

समयः – होरात्रयम् पूर्णाङ्काः - 80

	(खण्ड - क) अपठित अवबोधनम् - 10	
1.	(I) एक पदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) (क) गणतंत्रदिवस-समारोहः (ख) श्रावणपूर्णिमा (ग) उत्सवौ (II) पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) (क) अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के अस्माकं देशः स्वतंत्रः जातः। (ख) अस्मिन् दिने विदुषां मेलनं, संस्कृतनाटकानां मञ्चनम् , परिचर्चा , श्लोकोच्चारणम् , संवादः , प्रदर्शनी , इत्यादयः बहवः कार्यक्रमाः आयोजिताः भवन्ति । (ग) संस्कृतदिवसे अस्माभिः संस्कृतकार्यक्रमेषु भागः ग्रहीतव्यः । (III) अनुच्छेदस्य उचितं शीर्षकं लिखत - अध्यापकेन / अध्यापिकया स्वविवेकेन मूल्याङ्कनं करणीयम् । (IV) भाषिककार्यम् - (केवलं प्रश्नत्रयम्) (क) (II) समग्रे (ख) (I) प्रतिष्ठे (ग) (I) विदुषाम् (घ) (III) राष्ट्रीयाः	1x2=2 2x2=4 1x1=1 1x3=3
	(खण्ड – ख) रचनात्मकंकार्यम् 15	
2.	स्व विद्यालयस्य वर्णनम् कुर्वन् मित्रं सञ्जीवं प्रति अधोलिखिते पत्रे रिक्तस्थानपूर्तिं कृत्वा पुनः लिखत । (1) परीक्षाभवनम् 15.10.2021 प्रिय (2) सञ्जीव (3) नमस्कारः । भवतः पत्रं प्राप्तम्। महान् सन्तोषः अभवत् । यथा भवता कथितम् तथा अहं पत्रोत्तरे स्व विद्यालयस्य वर्णनं (4) करोमि । मम (5) विद्यालयः अतीव विशालः सुन्दरः च अस्ति। अत्र त्रिसहस्रं छात्राः (6) मनोयोगेन पठन्ति। (7) पुस्तकालये पुस्तकानां पत्रपत्रिकाणां च सुव्यवस्था अस्ति। (8) क्रीडाक्षेत्रे वालीबाल-बैडमिन्टन्- क्रिकेट्-रज्जु आकर्षणादि खेलानां उत्तमः प्रबन्धः अस्ति । मातापित्रोः मम (9) प्रणामाः । भवतः (10) मित्रम् क ख ग	½X10=5
3.	चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषापदसहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत : – अध्यापकेन / अध्यापिकया स्वविवेकेन मूल्याङ्कनं करणीयम् ।	1X5=5
4.	अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत- 1. नाम 2. दशम्यां 3. विद्यालयः 4. देहल्यां 5. कारणात् 6. मेलितुम् 7. कक्षायां 8. प्रभातः 9.जानासि 10. मित्रम्	½×10=5
	खण्ड-ग अनुप्रयुक्तव्याकरणम् - 25 अङ्काः	
5.	निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि उचित विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत - क) (अ) त् ख)(इ) सिद्धिः ग) (ई) व् घ) (अ) च्	½×4=2
6.	रेखांकितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत क) महा+उत्साहः ख) सदा+एव ग) जगदीशः घ) इत्युक्तः	1x4=4
7.	अधोलिखितानि वाक्यानि मञ्जूषातः उचित उपपदविभक्ति प्रयोगेण पूरयत क) अ) जनकेन ख) अ) गृहम् ग) आ) विद्यालयं घ) अ) परिश्रमेण ।	1x4=4
8.	कोष्ठकप्रदत्तशब्दानाम् उचितैः शब्दरुपैः वाक्यानि पूरयत – क) इ) बालकाः ख) आ) कवयः ग) अ) नदी घ) इ) फलानि	1x4=4
9.	उपयुक्त धातुरुपैः वाक्यानि पूरयत –	1x4=4

	क) अ) नमति , ख) अ) अस्ति ग) इ) अभवत् घ) आ) गमिष्यामि	
10.	रेखांकितपदेषु प्रत्ययं प्रयुज्य विभज्य वा विकल्पेभ्य:चित्वा लिखत– क) इ) पठितुम् , ख) अ) गम् + क्त्वा , ग) आ) प्रणम्य ।	1x3=3
11.	कोष्ठकप्रदत्त-समुचित-अव्ययपदेन अधोलिखित-वाक्यानि पूरयत - क) अन्यत्र ख) सर्वत्र ग) यत्र-तत्र घ) तत्र	½x4=2
12.	अधोलिखित-वाक्येषु समुचित-संस्कृतसख्यापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत – क) चत्वारः , ख) नव ग) चतुर्विंशतिः घ) द्वादश	½x4=2
	खण्डः 'घ' पठित-अवबोधनम् 30 अङ्का:	
13.	अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत- अ) एकपदेन उत्तरत - क) नकुलं ख) विमृश्यकारिणं ग) सर्पश्च घ) रक्तेन आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत - क) अविवेकः परमापदां पदम् | ख) नकुलः रक्त-विलिप्त-मुखपादः तस्य चरणयोः अलुठत् | इ) यथानिर्देशम् उत्तरत - क) अलुठत् ख) रक्त-विलिप्त-मुखपाद:	½x2=1 1x2=2 1x2=2
14.	अधोलिखितम् पद्यांशम् पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत- 5 (अ) एकपदेन उत्तरत- (क) त्रीणि (ख) पृथिव्यां (आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत- (क) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि सन्ति | (ख) मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते | (इ) भाषिककार्यम्- (क) त्रीणि (ख) मूढैः	 ½×2=1 1×2=2 1×2=2
15.	अधोलिखितम् नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत- (अ) एकपदेन उत्तरत - (क) लोकान् (ख) सैनिक: (आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत (क) आत्मघातिनः जनाः तु असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति। (ख) धैर्येण स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः । (इ) भाषिककार्यम् - (क) स्वरः (ख) स्वतन्त्रतायाः	½×2=1 1×2=2 1×2=2
16.	रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्न निर्माणं कुरुत- क) केन ख) कया ग) कः घ) कस्य ङ) कुत्र / केषु	1×5=5
17.	अधोलिखितयोः द्वयो श्लोकयोः अन्वयं उत्तर-पुस्तिकायां लिखत - (i) गच्छन् (ii) याति (iii) एकम् (iv) न	½×4=2
18.	रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितम् अर्थं प्रदत्तविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत-	1x4=4

	1. (iii) स्थानम् **2. (iv) सन्ततेः** **3. (iii) शीघ्रम्** **4. (iv) समीपं गच्छन्**	
19.	**अधोलिखितैः पदैः वाक्यानि प्रपूर्य कथासूत्रं योजयत-** **1. महातपा** **2. तरुच्छायायाम्** **3. विष्ठाम्** **4. भस्मसाद्** **5. भिक्षाम्** **6. प्रतीक्षस्व क्षणम्** **7. क्रुद्धदृष्ट्या** **8. विस्मितः**	**1/2x8=4**

****

केन्द्रीय-विद्यालयः संगठनम्

आदर्श प्रश्नपत्रम् - 2

कक्षा- (IX) कोड 119; विषयः- संस्कृतम्

समयः – होरात्रयम् **पूर्णाङ्काः - 80**

सामान्य निर्देशाः -

1. कृपया सम्यक्तया परीक्षणं कुर्वन्तु यत् अस्मिन् प्रश्नपत्रे 19 प्रश्नाः सन्ति |
2. उत्तरलेखनात् पूर्वम् प्रश्नसंख्या अवश्यं लेखनीया |
3. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लेखनीयानि ।
4. प्रश्नानां निर्देशाः ध्यानेन अवश्यं पठनीयाः |

	(खण्ड - क) अपठित अवबोधनम् - 10	
1.	प्रश्न -1 - अधोलिखित-अनुच्छेदं पठित्वा तदाधारित प्रश्नान् उत्तरत हिमालयः भारतस्य उत्तरदिशायां स्थितः अस्ति। हिमालयः पर्वतराजः अस्ति । हिमालयस्य शिखराणि अति उन्नतानि सन्ति । एतानि शिखराणि सर्वं वर्षं हिमेन आच्छादितानि सन्ति। हिमालयात् अनेकाः नद्यः निस्सरन्ति यथा गंगा यमुना , विपाशा , इरावती वितस्ता आदयः । एतेषां नदीनां जलं भारतस्य भू-सिंचने महत् कार्यं कृत्वा उपाकरोति । अत एव भारत-भूमौ बहूनि अन्नानि फलानि च उत्पन्नानि भवन्ति। हिमालयः भारतस्य रक्षकः अस्ति । हिमालये विविधाः ओषधयः , वृक्षाः रत्नानि च भवन्ति । अतः भारतस्य शासनं हिमालयस्य रक्षायै तत्परम् अस्ति । क) एकेन पदेन उत्तरत 1. हिमालयः भारतस्य कस्यां दिशायां स्थितः अस्ति? 2. भारतस्य शासनं कस्य रक्षायै तत्परम् अस्ति ?	1x2=2
	ख) पूर्णवाक्येन हिमालयात् काः काः नद्यः निस्सरन्ति? हिमालये कानि कानि भवन्ति ?	2x2=4
	निर्देशानुसारम् उत्तरत- 1. 'कृत्वा 'अस्मिन् पदे कः प्रत्ययः:? 2. 'अतः भारतस्य शासनं हिमालयस्य रक्षायै तत्परम् अस्ति 'अस्मिन् वाक्ये अव्यय-पदं किम् अस्ति ? 3. 'महत् कार्यम्' अनयोः पदयोः विशेषण-पदं किम् ? 4. 'भक्षकः ' अस्य विलोमपदम् अत्र किम् प्रयुक्तम् ?	1x3=3
	घ) गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत - 1×1=1	1x1=1
	खण्ड "ख" रचनात्मक-लेखनम् 15 अंकाः	
2.	चित्रं दृष्ट्वा मंजुषायाम् प्रदत्त- शब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृते लिखत मञ्जूषा क्रीडाक्षेत्रे, सन्ति, चत्वारः , वृक्षः , मेघाः , छात्राः , तिस्रः, चित्रे , वनं, खगाः , चित्रम् , विद्यालयस्य	1X5=5
3.	मञ्जूषा-सहायतया संवादं पूरयत	1X5=5

	राजीवः - सोम ! पश्य एतत् चित्रम् । सोमः - ....? शोभा – एतत् तु अजन्ता-गुहानाम् चित्रं प्रतीयते । राजीवः - आम् ! .... सौरभः - अहो ! दृष्टम् । अत्र तु अनेकानि जातक-चित्राणि उट्टङ्कितानि सन्ति । देविका – जातकं किं भवति ? राजीवः - अहं न जाने ! .... (तत्र गत्वा) छात्राः- .... आचार्यः - जातकम् अर्थात् जन्म । 'जातकमाला' इति नाम्नि पुस्तके भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनः विविधाः कथाः सन्ति। एतासु परहिताय सर्वस्वं त्यक्तव्यम् इत्येव शिक्षितम् । एतादृशीम् एकां कथां कथयामि। छात्राः – एवम् ! .... आचार्यः - श्रूयताम् तावत्। बौद्धाचार्यस्य आर्यशूरस्य जातकमालायाः शिविजातक-आधारिता एषा कथा। मञ्जूषा – गुरुवर ! जातकं किं भवति? अतीव सुन्दरम् । महाराष्ट्रप्रदेशे स्थिताः एताः अजन्ता-गुहाः एव। वयम् एतादृशीं कथाम् श्रोतुम् उत्सुकाः। आचार्यं प्रक्ष्यामः।	
4.	मञ्जूषा-सहाय्येन कथां पूरयत (नासिकायामेव खड्गेन, दूरम्, मित्रता, मक्षिका, व्यजनेन, उपाविशत्, छिन्ना, सुप्तः, प्रियः) पुरा एकस्य नृपस्य एकः 1) .... वानरः आसीत्। एकदा नृपः 2) .... आसीत्। वानरः 3) .... तम् अवीजयत्। तदैव एका 4) .... नृपस्य नासिकायाम् 5) .... । यद्यपि वानरः वारं-वारम् तां निवारयति स्म तथापि सा पुनः पुनः नृपस्य 6) .... उपविशति स्म। अन्ते सः मक्षिकां हन्तुं 7) .... प्रहारम् अकरोत्। मक्षिका तु उडडीय 8) ....गता, किन्तु खड्गप्रहारेण नृपस्य नासिका 9) .... अभवत्। अत एवोच्यते- ''मूर्खजनैः सह 10) .... नोचिता।''	½×10=5
	खण्ड- ग अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् 25 अंकाः	
5.	अधोलिखितानाम् वर्णानाम् समुचितमुच्चारण-स्थानं कोष्ठकात् चित्वा लिखत (1) क .... (कंठः / तालुः) (2) च .... (दन्तः / तालुः) (3) व् .... (ओष्ठः/ दन्तोष्ठः) (4) ञ् .... '(नासिका/ कण्ठः)	½×4=2
6.	सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत - (केवलं चत्वारि) क) मम मातुलः (सप्ताहान्ते) आगमिष्यति ख) मुनि+ इन्द्रः वने तपः करोति। ग) सूर्य + उदये तमः दूरी भवति घ) वने (सिंहोऽपि) वसति। ङ) (वाक् +ईशः) कुत्र पठति ।	1x4=4
7.	प्रदत्त विकल्पेभ्यः समुचितपदं चित्वा रिक्त-स्थानानि पूरयत - 1) ....नमः।	1x4=4

	(क) गुरुम्। ख) गुरवः (ग) गुरवे। घ) गुरुः 2) सीता——--- सह वनं गतवती। (क) रामेण। ख) रामम् (ग) रामस्य। घ) रामे 3) ....कालिदासः श्रेष्ठः। (क) कवयः। ख) कविषु (ग) कविभ्यः। घ) कवीन् 4) शिशुः......................... विभेति। (क) बिडालात् ख) बिडालस्य (ग) बिडाले। घ) बिडालम्	
8.	उचित शब्द रूपाणि चित्वा रिक्त स्थानानि पूरयत - (चत्वारि एव) 1.मयूरस्य .... अद्भुता: भवन्ति | (क) पिच्छ: (ख) पिच्छा: (ग) पिच्छम् (घ) पिच्छाम् 2. ....एकं रुप्यकम् यच्छामि | (क) आवम (ख) अहम् (ग) वयं (घ) त्वं 3. .... पितरम् नमसि ? (क) अहं (ख) आवम (ग) त्वं (घ) यूयं 4. भीष्म: गंगाया: .... आसीत् | (क) पुत्र: (ख) पुत्रस्य (ग) पुत्रम् (घ) पुत्रकम् 5. प्रात: पूर्वदिशायाम् .... उदेति | (क) रवि: (ख) रावो: (ग) रविये (घ) रावी:	1x4=4
9.	प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचित धातुरूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत - (त्रीणी एव) 1. जना: देवं ....| (क) नंस्यति (ख) नंस्यथ (ग) नंस्यन्ति (घ) नंस्याव: 2. सर्वे सुखिनो .... | (क) भवतु (ख) भव (ग) भवन्तु (घ) भवानि 3. अस्माकम् देश: श्रेष्ठ: .... | (क) अस्ति (ख) सान्ति (ग) सोंती (घ) स्तः 4. यूयं लेखं....................... (क) लिखति (ख) लिखथ (ग) लिखन्ति (घ) लिखव:	1x4=4
10.	बालिका: प्रकृतिप्रत्यय-विभागं कुरुत - (केवलं त्रीणि) क) रोदितुम् - = …………+…………… ख) दृश् + क्त्वा =- ……………………… ग) विलोक्य - = …………+…………… घ) निक्षिप्य -= …………+…………… ङ) आ+गम्+ल्यप् = ……………………	1x3=3
11.	अव्यय पदैः रिक्त-स्थान पूर्तिःक्रियन्ताम् - ½×4=2 1- आकाशे मेघाः.........................गर्जन्ति। 2- सत्यं ....जयते। 3- ....कः समयः? 4- यत्र जलं ....हंसाः । मञ्जूषा --- (एव , तत्र, अधुना, उच्चैः)	½x4=2
12.	अंकानां स्थाने संख्यां लिखत 1) 34 = ---------------- 2) 22 =--------------- 3) 50 =--------------- 4) 16 = ---------------	½x4=2

	खण्ड " घ"　　　　पठितावबोधनम्　　30 अंकाः	
13.	अधोलिखित-अनुच्छेदं पठित्वा तदाधारित प्रश्नान् उत्तरत-　5 अस्ति उज्जयिन्यां माधवः नाम विप्रः एकदा तस्य भार्या स्वबालापत्यस्य रक्षार्थं तम् अवस्थाप्य स्नातुं गता | यदि सत्वरं न गच्छामि -ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यात् अचिन्तयत् |अथ ब्राह्मणः राज्ञा श्राद्धार्थं निमन्त्रितः | तर्हि अन्यःकश्चित् श्राद्धार्थं वृतः भवेत् - तःय | आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः | क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् || किन्तु बालस्य अत्र रक्षकः नास्ति चिरकालपालितम् इमं पुत्रनिर्विशेषं नकु ,भवतु ?तत् किं करोमि |लं बालरक्षायां व्यवस्थाप्य गच्छामि | तथा कृत्वा गतः | **I.** एकपदेन उत्तरं लिखत-　(प्रश्नद्वयं एव) विप्रस्य नाम किम्? ब्राह्मणः श्राद्धार्थं निमन्त्रितः ? एकदा माधवस्य भार्या कुत्र गता ? **II.** पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत-　2x1=2 (i) ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यात् किम् अचिन्तयत्? (ii) कालः कस्य रसं पिबति? (iii) **III.** यथानिर्देशम् उत्तरत-　2x1=2 1.'शीघ्रम्" अस्य पर्यायपदं किम्? क) सत्वरं　(ख) श्राद्धार्थं　(ग) चिरकालपालितम्　(घ) इमं 2.'भक्षकः" अस्य विलोमपदं किम्?	½x2=1 1x2=2 1x2=2
14.	श्लोकं पठित्वा उत्तराणि लिखत--　5 पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् | मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसज्ञा विधीयते 1| शोको नाशयते धैर्यं |शोको नाशयते श्रुतम् , शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो ,रिपुः ||2|| 1. एकपदेन उत्तरत　(प्रश्नद्वयं एव) 1. कः नाशयते सर्वं ? 2. पृथिव्यां कति रत्नानि ? 3. तृतीयं रत्नम् किम् ? 2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत- मूढैः किम् विधीयते ? यथा निर्देशम् उत्तरत 1. "रत्नानि '' अस्य विशेषणपदं किं प्रयुक्तम् ? .... । क) पृथिव्यां　ख) त्रीणि　ग) सुभाषितम्　घ) कोऽपि न) 2. " मूर्खैः" अस्य पर्यायपदं किम्? क) श्रुतम्　ख) शोको् ,　ग) शोको न ,　घ) मूढैः	½×2=1 1×2=2 1×2=2
15.	नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। मेवाडाधिपतिः महाराणाप्रतापः अरण्ये कतिपयैः विश्वासपात्रैः भटैः सह सङ्कटापनन्ने काले विचारमग्नः शिलायाम् उपविष्टः अस्ति । स्वदेशस्य रक्षायै युध्यमानस्य तस्य बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि । हन्त । वराकस्य पार्श्वे सेनायाः भोजनसामग्र्याः अपि च अभावः विद्यते। अधुना तु स स्वकीयैः प्राणैरेव स्वदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् इच्छति ।)	

	प्रतापः – "धिङ् माम् अधन्यम्, योऽहं मातृभूमिं रक्षितुम् असमर्थः । अलं मम एतेन जीवितेन । (दीर्घं निश्वसिति) (यावत् सहचराः तस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति, तावदेव सहसा प्रविशति कश्चिद् मेवाडराजपुत्रः) राजपुत्रः- (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां महाराजः, विजयताम्। प्रतापः –(समाश्वस्य) अयि भ्रातः । कथं जयघोषं कृत्वां मां लजयसे ? राजपुत्रः– देव ! कथं भवान् वदति एवम् ? किं न खलु कृतं भवता राच्यत्राणाय? स्वदेशं स्वाधीनं कर्तुं भवता किं न सोढम् ? विजेष्यते नन भवान्। प्रतापः –कुतस्तावद् विजयः ! स्वदेशमेव त्यक्तुं तत्परोऽहम्। भटः –(अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज ! नैवं तावत् । स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारः वयम्। वयं सर्वे त्वाम् अनुगमिष्यामः। प्रतापः – एवं न वक्तव्यम्। कृतज्ञोऽस्मि भवताम् अहम्। वीरैः धीरैः बहु उपकृतं देशस्य । स्वदेशे एव तिष्ठद्भिः भवद्भिः देशस्य स्वतन्त्रतायै प्रयत्नः समाधेयः । सर्वे भटाः– देशरक्षायै बद्धपरिकरा वयं तु भवन्तमेव अनुसरिष्यामः। प्रतापः– यथा रोचते भवद्भ्यः । प्रदेशोऽयम् अस्माभिः त्याज्यः एव । (निस्सरति प्रतापः, भटाः चापि तमनुचरन्ति) । प्रश्नाः । - एकपदेन उत्तरत (द्वयमेव) क) कृतज्ञोऽस्मि भवतां " इति कः कथयति? ख) प्रतापः कुत्र विचारमग्नः तिष्ठति? ग) भटाः केषां अनुगन्तारः सन्ति? ॥- पूर्णवाक्येन उत्तरत – 1×2=2 क) प्रतापः अन्ते किं कथयति? ख) राजपुत्रः किं वदति? ॥।- भाषिकं कार्यम्– 1×2=2 (द्वयमेव) क) ' परतन्त्रतायै 'पदस्य नाट्यांशे विपरीतपदं किम्? ख) "विजेष्यते नन भवान्" ।"भवान् " इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्? ग) ' वीक्ष्य" इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्	½×2=1 1×2=2 1×2=2
16.	रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरूत- 1x5=5 (क) माधवः (उज्जयिन्याम्) अवसत् | (ख) (नकुलस्य) मुखं पादाः च रक्तेन विलिप्ताः (ग) ब्राह्मणः (दारिद्र्यात्) अचिन्तयत् | (घ) (वैनतेयः) अगच्छन् एकं पदं न गच्छति | (ङ) (ऐश्वर्यस्य) विभूषणं सुजनता |	1×5=5
17.	अधोलिखितम् अन्वयं पूरयत - भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः | अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् || 7 || अन्वयः = तरवः.................... नम्राः भवन्ति। …………..नवाम्बुभिः भूरिविलम्बिनः भवन्ति। सत्पुरुषाः…………..अनुद्धताः भवन्ति। परोपकारिणां एष एव ………….. भवति। (समृद्धिभिः, स्वभावः , घनाः , फलोद्गमैः)	½×4=2
18.	रेखाङ्कितपदानांप्रसङ्गानुकुलं अर्थं चिनुत। 1- घनाः (भूरि) विलम्बिनः भवन्ति । क) वारि ख) मेघाः ग) भूताः घ) बहु 2- (भटाः) प्राणैरेव देशं स्वतन्त्रं कर्तुमिच्छन्ति। क) सैनिकाः ख) घटाः ग) भर्ता घ) भ्रमराः 3- आलस्यं शरीरस्थः महान् (रिपुः) अस्ति।	1x4=4

	क) आखुः ख) ऋतुः ग) शत्रुः घ) सेतुः 4 - कवयामि (वयामि) यामि। क) वस्त्रवयनं करोमि ख) बीजं वपामि ग) बध्नामि घ) बेधनं करोमि।	
19.	**मञ्जूषा-सहाय्येन कथां। पूरयत** **[तरुच्छायायाम्, मुनिः, भस्मसाद् अभूत्, महातपा नाम, मुनेः, भिक्षाम्, प्रतीक्षस्वक्षणम्, विस्मितः, नाहं बलाकेति, क्रुद्धदृष्ट्या]** **कथा एकदा1) ………………मुनिः 2)…………..…उपविष्ट आसीत् । एका बलाका तस्योपरि विष्ठां उदसृजत्। सः तां कोपेन अपश्यत् । दृष्टमात्रा एव सा बलाका 3) …………..…। 4)…….………।पुनः एकदा. असौ 5) …………….…… एकां गृहिणीं 6)……………… अयाचत । पतिसेवारता सा अवदत् 7)…..……………। तदा मुनिः तां 8)……………..… अपश्यत्। सा विहस्य अवदत् 9) …...…………। एतच्छुत्वा मुनिः अतीव 10) ……………जातः।**	**1/2x8=4**

****